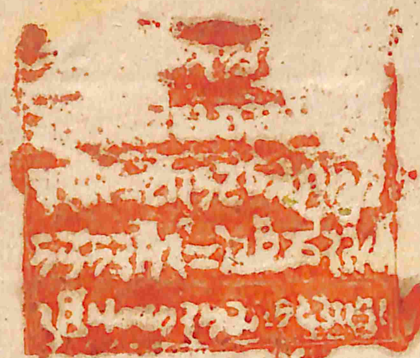
नं० ५६६-घ

काव्यालंकारः सटिप्पणः (अलंकारशास्त्रम्)

नं० ५९६-घ

५९६

पत्राणि १४२

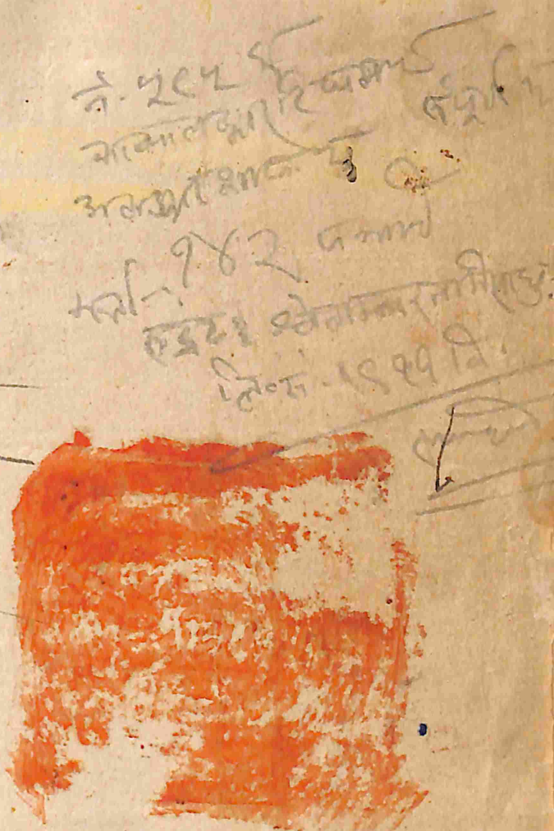

काबाल द्वार डेरा कव्र

श्रीपरमेश्वर नाम्द रै: श्री राम

पीर खानी डसा काल पे: स्यापीस्र

श्रीः काले १

ॐश्रीगणेशायनमः ॐनिःशेषाऽपित्रिलोकीविनयपरतयायासन्नमेतीश्वरस्यायस्यान्निर्द्वंद्वसक्तांगुलिविमलन
खोदर्शसंक्रांतदेहा निर्भीतिस्थानलीनाभयदमवमहारातिभीत्येवभातिश्रीमान्नाभेयदेवःसभवतुभवतांशर्मणे
कर्ममुक्तः १ पूर्वमहामतिविरचितशास्त्रानुसारेणकिमपिरचयामि संक्षिप्ततरंरुद्रटकाव्यालंकारटिप्पनके २
इहशास्त्रकारःशिष्टस्थितिपालनार्थमविघ्नेनशास्त्रसमाप्त्यर्थंचप्रथममेवतावद्गणनायकस्यस्तुतिमाह गणपति
योविनायकोजयतिसर्वोत्कर्षेणवर्त्तते कीदृशोऽविरलेघनेविगलच्च्युतन्मदजलेदानोदकेययोस्तेअविरलविग

पोल ४

ॐअविरलविगलन्मदजलकपोलपालीनिलीनमधुपकुलः उद्भिन्ननवश्मश्रुश्रेणिरिवगणाधिपोजयति १

लन्मदजलेयतेकपोलपाल्यौचप्रशस्तकपोलौचपालीशब्दस्यसमासेकेशपाशवत्प्रशंसार्थत्वात् भित्तिप
र्यायोलेखापर्यायोवापालीशब्दस्ततःकपोलभित्तीकपोललेखेवेत्यर्थः तयोर्निलीनंश्लिष्टंमधुपकुलंभ्र
मरगणोयस्यसोऽविरलविगलन्मदजलकपोलपालीनिलीनमधुपकुलः अतउत्प्रेक्षते उद्भिन्नाउ
द्भूतानवानूतनाश्मश्रुश्रेणिर्येनखरोमसंस्थानविशेषोयस्यसउद्भिन्ननवश्मश्रुश्रेणिः सद्दव १ ॥ छं॥ १

एवमभीष्टदेवतां स्तुत्वाधुना वाङ्मयव्यापिभवानीनमस्कृतिपुरःसरं श्रोतृजनप्रवृत्तयेभिधेयादि विवक्षुराह
सकलजगदेकशरणमिति खिलविश्वाद्वितीयशरणं प्रणम्य नमस्कृत्य चरणांबुजद्वयं अंह्रिकमलयुग्मं गौर्या उमा
याः काव्यस्य कवेर्भावः कर्म वा काव्यं तस्यालंकारो भूषणं काव्यालंकारो यमेष ग्रंथः शास्त्रं गौरीचरणांबुजहृदयेन ना
काव्यालंकारनामा ग्रंथः क्रियते विधीयते बुद्ध्या निष्पन्नमिव ग्रंथं गृहीत्वेदमापरामृशात्ययमिति तत्र काव्यालंका
रो वक्रोक्तिवास्तवादयोस्य ग्रंथस्य प्राधान्यतोभिधेया अभिधेयव्यपदेशेन हि शास्त्राण्यपदिश्यन्ते स्म पूर्वकवयो यथा

सकलजगदेकशरणं प्रणम्य चरणांबुजद्वयं गौर्याः काव्यालंकारोयं ग्रंथः क्रियते यथायुक्ति २ ॥

कुमारसंभवः काव्यमिति दोषारम्भास्त्विह शास्त्रे गीकानन्तप्रधानानि संबंधस्तूपायोपेयलक्षणो नाम्नैवोक्तो न हि
तेन विनास्यालंकाराः प्रतिपाद्या भवंति ननु दंडिमेधाविरुद्रभामहादिकृतानि संत्येवालंकारशास्त्राणि तत्कि
मर्थमिदं पुनरिति पौनरुक्त्यदोषं क्रियाविशेषणेन निरस्यन्नाह यथायुक्तीति शेषेष्वलंकारेषु च या या युक्तिर्यथा॰
शक्ति युक्तिं अनतिक्रमेण वा क्रियते यत् तदुक्तं भवति अन्यैरलंकारकारैर्न तथा युक्तियुक्तानि सक्रमाणि वा लक्ष्यानु
सारीणि वा हृदयावर्जकानि वालंकारशास्त्राणि कृतानि यथा मयापि तु यथारुचीति न पौनरुक्त्यदोषावसरः २

श्री० काले० २

ग्रंथस्याभिधेयसंबंधौ व्याख्यायेदानीं प्रयोजनं विवक्षुराह अस्य काव्यालंकारस्य हि शब्दोऽयस्मादर्थे यस्मात्पौर्वापर्यं हेतुहे
तुमद्भावे हेतुरेष ग्रंथो हि तस्मैतोऽलंकाराः हेतुकार्ययोश्च पौर्वापर्यं सिद्धमेव अथवास्याद्यंतोदितग्रंथार्थपर्यालोचनावग
त्यश्चिरेण शीघ्रमेव निपुणस्य प्रवीणस्य काव्यकविभावमलंकर्तुमलंकारसमन्वितं विधातुमलमत्यर्थं कर्तुः कवे
रुदारास्फारायोग्या वा मतिर्भवति बुद्धिर्जायते तस्मात्प्रयोजनमिदमलंकारकरणमिति २ अथ काव्यकरणस्य
वतावत्किं प्रयोजनमित्याह ज्वलद्देदीप्यमानोऽलंकारयोगादुज्ज्वलो निर्मलो दोषाभावाद्वाचां गिरां प्रसरः प्रबंधो

अस्य हि पौर्वापर्यपर्यालोचनाच्चिरेण निपुणस्य काव्यमलंकर्तुमलंकर्तुरुदारा मतिर्भवति २ ज्वलदुज्ज्व
लवाक्प्रसरः सरसं कुर्वन्महाकविः काव्यं स्फुटमाकल्पमनल्पं प्रतनोति यशः परस्यापि ४

यस्य स ज्वलदुज्ज्वलवाक्प्रसरः सरसं सशृंगारादिकं कुर्वन् रचयन् काव्यं कवेः कर्म यत्तथ्यं वै गुणस्तत्तथ्यं च महा
कविः बृहत्काव्यकर्ता स्फुटं प्रकटं आकल्पं युगांतस्थायि अनल्पं महांतं लोके जगद्व्यापीत्यर्थः प्रतनोति विस्तारय
ति यशः कीर्तिं परस्य काव्यनायकस्य संबंधोऽपि शब्दोऽत्र विस्मये विचित्रमिदं यत्कविः स्वल्पायुरपि पूर्वं विधेयं यशस्त
नोति आत्मनोऽपीति तु व्याख्याने स्फारस्फुरदुरुमहिमेत्यायतनर्थकं स्यात् गतार्थत्वात् ॥ २

ननु देवगृहमठादिकं कारयित्वा स्वयमेव नायकः स्वयशो विस्तारयिष्यति किं कवेस्तदर्थं काव्यकरणेनेत्याशंक्याह न
कारितस्मरसदनप्रभृतीनीत्यत्र नच्छब्देनोत्तरत्र राज्ञामित्येतेन यदोपात्ताः काव्यनायकाः परामृश्यन्ते ततः काव्यनायकवि
धापिते देवगृहादौ कालपर्यायेण नष्टे गते सति तथा हीति हि शब्दो यस्मादर्थे नाशाद्धेतोः यदि तथाशब्द उपप्रदर्शनेन
भवेत्तस्य नामापि अभिधानमपि आस्तां तावदन्वयमिति ततः स्मरसदनादिनाशाद्धेतोः यदि राज्ञो नायकानां सुकव
यो न स्युस्तच्चरितकथाप्रबन्धकर्तारः इति राज्ञामिति काव्यनायकोपलक्षणम् ५ अथ यदि नाम राज्ञो यशस्तन्वते

तत्कारितस्मरसदनप्रभृति नष्टे तथा हि कालेन न भवेत्तन्नामापि ततो यदि न स्युः सुकवयो राज्ञाम् ५
क ^ इत्थं स्थास्नु गरीयो विमलमलं सकललोक^मनीयं यो यस्य यशस्तनुते तेन कथं तस्य नोपकृतम् ६
अन्योपकारकरणं धर्माय महीयसे च भवतीति अधिगतपरमार्थानामविवादो वादिनामत्र ७ ॥

ननु तथापि किं तेषां यत्नेन काव्यकृतौ प्रवर्तन्त इत्याह इत्थं स्फुटमाकल्पमनल्पमित्यनेन प्रकारेण स्थास्नु स्थिरतरं
गरीयः प्रभूतं दोषाभावाच्च विमलमलमत्यर्थं सकललोककमनीयम् सकलजनकान्तं यः कविर्यस्य
राजादेर्यशस्तनुते तेन कथं तस्य नोपकृतं सर्वथोपकृतं भवतीत्यर्थः ६ ननु यदि कविना परस्योपकृतं ततो
ऽपि किं तस्येत्याह गतार्थं नवरं चकारो ऽन्योपकारकरणं चेत्यत्र योज्यः ७ ॥

श्री॰
काले॰
२
3

एवंयशोर्थकैर्वेदैः काव्यकरणे प्रयोजनमित्यभिधायार्थकाममोक्षहेतुत्वमप्याह अर्थमिति अर्थो धनं अनर्थोपशमो विपद
भावः शमसुखं शमसमं समसाधारणमिह लोके कामजं परत्र तु पारंपर्येण मोक्षजं अथवा किं भिन्नैर्बहुभिरुक्तैर्यदेवास्य कवेः सं
मतं तदेवाप्नोतीति कीदृशो विरचितसदलंकारदेवतास्तुतिः ८ किमत्र प्रमाणमिति चेदित्याह नन्विति तथाहीत्यु
दाहरणोपदर्शने दुर्गाग्रहणं देवतोपलक्षणार्थं तथा हि केचिद् निहताद्यः शत्रुवधादिकां विपदं तीर्णाः केचि

अर्थमनर्थोपशमं शमसममथवा मतं यदेवास्य विरचितरुचिरसुरस्तुतिरखिलं लभते तदेव कविः ८
ननु तावत्तथा हि दुर्गां केचित्तीर्णा दुरुत्तरां विपदं अपरे रोगविमुक्तिं वरमन्ये लेभिरेभिमतं ९ आसादयन्ति सद्यः
स्तुतिभिर्येभ्योभिवाञ्छितं कविभिः अद्यापि त एव सुरा यदि नाम नराधिपा अन्ये १॥

द्रीरदेवादयोति हृजन्ते प्राप्य अपरे शत्रुजयप्रभृतयोऽभिमतं वरं लब्धवन्तः एवमन्येष्वप्युदाहरणानि न तथाविधा हेया
इति ९ इह केचिद्विक्रमादित्यादिजनितं कविजनसत्कारं श्रुत्वा अफलानन्यनृपेभ्यस्तथाऽनवलोका प्रेरयेयुः
यथा नृपेभ्यः सकाशान्न किंचित्तथा देवताभ्योपि सांप्रतं न काव्येन किंचित्फलं भविष्यतीत्याशंक्याह आसादयन्तु
ति स्फुटार्थं न वरं यदि नामेति नामग्राहः परेशाद्यार्थे यदि परं नृपा अन्ये देवास्तत एवेति १० ॥ २

काव्यकरणे प्रयोजनाप्रमेयतामाह कियदिति कियदस्ति वा भण्यते यतो यथा सागरे मणीनामानन्त्यमेवं काव्यगुणा
नामपीति तात्पर्यं खलु निःश्रेयसे ११ एवं प्रयोजनानन्त्यं समतिक्रान्त्यमाह तदिति तस्मात्पुरुषार्थसिद्धिं पूर्णां विकीर्षुभिः
कार्यं कर्त्तव्यं कीदृशैरधिगतसकलज्ञेयैः ननु नीहत्वामपि काव्यकरणं संभवतीत्याह अलममले स्वनिर्मलकरणेऽस्मे
षाम सामर्थ्यमित्यभिप्रायः १२ ननु ज्ञातसकलज्ञेयस्य ततादेव पुरुषार्थसिद्धिर्भविष्यति किं काव्यकरणेनेत्याह

कियदस्ति वा वच्मि यतो गुरुगुणमणिसागरस्य काव्यस्य कः खलु निखिलं कलयत्यफलमलं त्रुयश्रोनिदान
स्य ११ तदिति पुरुषार्थसिद्धिं साधुविद्यास्यद्भिरविकलां कुशलैः अधिगतसकलज्ञेयैः कर्त्तव्यं काव्यममल
मले १२ फलमिदमेव हि विदुषां श्रुतिपदवाक्यप्रमाणशास्त्रेभ्यः यत्संस्कारो वाचां वाचस्पतिवाह्यकाव्यफलाः १३

फलमिति हि यस्माज्ज्ञानतामिदमेव ज्ञानफलं यच्छ्रुतिपदवाक्यप्रमाणशास्त्रेभ्यो विद्यादव्याकरणतर्कशास्त्रेभ्यः स
काशात्संस्कारो वाचां ननु वाक्संस्कारस्यापि किं फलमित्याह वाचस्पतिवाह्यकाव्यफलाः च समन्वयेसंदरकाव्यकर
णमेव वाक्संस्कारस्य फलमित्यर्थः १३ ॥

श्री॰
का॰ले॰
४
५

यथा च काव्यं चारु भवति यथा च चारुत्वकर्तृत्रयं तेनाह तस्येति तस्य काव्यस्यासारनिरासादसमर्थादिवक्ष्यमा
णदोषत्यागात्तथा सारग्रहणाद्वक्रोक्तिवास्तवाद्यलंकारयोगाद्धेतोश्चारुत्वगुणोपेतस्य करणे त्रितयमिदं शक्तिव्यु
त्पत्त्यभ्यासलक्षणं व्याप्रियते तस्य तत्र व्यापार इत्यर्थः तथा च दण्डिना सर्गिकी च प्रतिभा श्रुतं च बहु निर्मलं अमन्द
श्चाभियोगोस्याः कारणं काव्यसंपदः तत्र शक्त्या ग्राह्यार्थो मनसि संनिधीयते तयोः सारासारग्रहणनिरासौ व्युत्पत्त्या
क्रियते अभ्यासेन शक्तेरुत्कर्षश्चाधीयते इति शक्त्यादिव्यापारः असारनिरासात्सारग्रहणादिति च पदद्वयोपादानस्य

तस्यासारनिरासात्सारग्रहणाच्च चारुणः करणे त्रितयमिदं व्याप्रियते शक्तिर्व्युत्पत्तिरभ्यासः ॥१४॥ मनसि सदा
सुसमाधिनि विस्फुरणमनेकधाभिधेयस्य अक्लिष्टानि पदानि च विभान्ति यस्यामसौ शक्तिः ॥१५॥

भयोगेन चारुत्वमिति ख्यापनार्थं तत्राप्यसारस्य प्रागुपन्यासः असन्निरासस्य प्राधान्यख्यापनार्थः सकलालंकारयुक्त
मपि हि काव्यमेकेनापि दोषेण दुष्टं नालंकृतं च पूर्ववदनेकाङ्गेनेव वदन्नाज्ञत्वं च तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथंचन
स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगं ॥१४॥ अथ शक्तिस्वरूपमाह मनसीति असौ शक्तिर्यस्यामविक्षिप्ते चेतसि स
दानेकप्रकारस्य वाक्यार्थस्य विस्फुरणं यस्यां चाक्लिष्टानि झगित्येवार्थप्रतिपादनसमर्थानि पदानि प्रतिभान्ति यद्वशात्

इदं च गीतनाटकवीणादिप्रभृतिष्वपि साधारणमिति ज्ञेयं ॥५॥ ४

अस्याश्च भेदानाह प्रतिभेति एषा च शक्तिरपरैर्दण्डिमुखैः प्रतिभेत्युक्ता सा च द्विधा भवति कथं सहजोत्पाद्या चेति
तयोश्च मध्यात्सहजा ज्यायसी प्रशस्यतरा पुंसा सहोत्पन्नत्वात् १६ यदि नाम पुंसा सहोत्पन्ना किमित्येतावता ज्यायसी
त्याह स्वस्येति असौ सहजा शक्तिः स्वस्यात्मनः संस्कारे उत्कर्षे परं परं केवलमविद्यमानः यतोऽन्योऽयस्मात्सा च य-
तोऽभ्यासस्तं यतो मृगयते ऽन्वेषयति नोत्पन्ना वतो ज्यायसी उत्पन्ना तु सहजातत्वमेव हेतुः उत्पाद्या तु व्युत्पत्त्या परयाऽने

प्रतिभेत्यपरैरुदिता सहजोत्पाद्या च सा द्विधा भवति पुंसा सहजातत्वादनयोस्तु ज्यायसी सहजा १६ स्वस्यासौ
संस्कारे परमपरं मृगयते यतो हेतुं उत्पाद्या तु कथंचिद्व्युत्पत्त्या जन्यते परया १७ छन्दोव्याकरणकला
लोकस्थितिपदपदार्थविज्ञानात् युक्तायुक्तविवेको व्युत्पत्तिरियं समासेन १८ ॥

न परया कथंचिन्महता कष्टेन
जन्यते ऽतो न ज्यायसी सा १७ इदानीं व्युत्पत्तिस्वरूपमाह छन्द इति छन्दो जयदेवादि व्याकरणं पाणिन्यादि कला
नृत्यादिविषयं भरतादिप्रणीतं ग्रन्थशास्त्राणि लोकाः स्वः प्रभृतयः तेषु चराचरादिस्वरूपनियमः स्थितिः पदानि नाम-
मालापठिताः पर्यायशब्दाः पदार्थास्तेषामेव पदानामभिधेयार्थविषयप्रवृत्तिर्नैयत्यं एतेषां छन्दःप्रभृतीनां

श्री॰ का॰ल॰ ५ 5

विज्ञानाद्धि शिक्षावगमाद्धेतोर्योयुक्तायुक्तविवेकः उचितानुचितत्वपरिज्ञाने यथा चैत्कृदं इदमुचितमनुचितं चेत्यादि
सर्वेषु इत्थं व्युत्पत्तिरियं समासेन संक्षेपेणेति १८ तर्हि विस्तरव्युत्पत्तेः किं स्वरूपमित्याह विस्तरस्तु किमन्यदि
ति व्युत्पत्तिसंक्षेपिणो विस्तारः किमन्यद्धि यतेय इतः पातिन भवति सर्वज्ञत्वेनात्मभूतमित्यर्थः कुत इत्याह यस्मादि
ह लोके न तद्वाच्यमभिधेयमस्ति न वाचकः शब्दो विद्यते यत्काव्याङ्गं काव्योपकरणं न भवतीति ततो हेतोरेषान्या विस्त
ता व्युत्पत्तिस्ततः संक्षेपाद्वास्यकारणादन्ये निर्दिष्टा या सर्वज्ञत्वमेव विस्तीर्णा व्युत्पत्तिरित्यर्थः उक्तं च न स शब्दो न तत्

विस्तरस्तु किमन्यत्तदिह वाच्यं न वाचके लोके न भवति यत्काव्याङ्गं सर्वज्ञत्वं ततोऽन्यैषा १९ अधिगतसक
लज्ञेयः सुकवेः सुजनस्य सन्निधौ नियतः नक्तंदिनमभ्यस्येदभियुक्तः शक्तिमान्काव्यम् २० ॥

द्वाच्यं न स न्यायो न सा कला जायते यन्न काव्याङ्गमहो भारो महान्कवेः अभ्यासो लोकप्रसिद्ध एव १९ केवलं तु
स्य स्थाननियमं कर्तुमाह अधिगतेति वाक्यार्थः सुगमः अत्राह ननु यद्यधिगतसकलज्ञेयः शक्तिमांश्च त
त्किं सुजनस्य सुकवेः सन्निधानेऽभ्यस्यतिस्म त्वच्छन्दो व्याकरणादिविषयलक्षणानि विक्रमन्दप्रतिज्ञेयं जानाति
यन्महाकविलक्ष्येषु दर्श्यते सुजनतात्वनिर्मत्सरीभूता सर्वमसौ दर्शयति तथाहि छन्दसि पिङ्गलजयदेवा ५

घनुक्तान्यपिहतानिसकृकविकाव्येषुदृश्यन्तेवहुशोयथामाघस्य कृतसकलजगद्विबोधोविधूतोय·
कारोदयः क्षपितकुमुद्वतारकश्रीर्वियोगेनयत्कामिनः गुरुतरगुणदर्शनादभ्युपेताल्पदोषःकृतीनव
वदकोत्सप्रातमह्नामयेनायकः तथाभारवेः इहदुरधिगमैःकिंचिदेवागमैःसततमसुतरंवर्णं
यंत्यंतरं अमुमतिविपिनंवेददिग्व्यापिनंपुरुषमिवपरंपद्मयोनिः परं एवंमन्येषामपिसंति तथाव्या
करणेवर्दर्हिभ्रजयोः सस्निदर्शहिर्ईर्इन्तेतिजिह्वायकथिषन्ति अद्विड्डिषतीत्येवमादीनिपदानिन
प्रयोज्यानि काव्यस्यमाधुर्यलालित्यविनाशप्रसंगात् तथात्तपिमिलिश्रर्थिरवविह्विवप्रभृतयो·
यातवोयात्नगणेष्वपठिताअपिसहेस्मपरस्मैपदेप्रयोगदर्शनात्प्रयोक्तव्यं पदविषयेवयथापद्मषाहोः
त्रितोमस्वभियानेषुपठितोऽप्यवान्यत्रापिदृष्यतेयथामाघस्य निसर्गचित्रोज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणेतिए
वमन्यदपिकलादिविषयेदृष्टव्यं यत्सजनकविसंनिधानात् न्नेयंतियनमित्यनेनसुकविसन्निधानत्
वाभ्यासः कार्यः इतिनियमयति नक्केदितमित्यनेनवयदेवपहीवुद्धिः क्षणश्चभवतितदेवाभ्यस्येतत्रपुनर्य
थोकैश्चिदुक्तं पश्याद्धात्रेपवेतिकवेःकाव्यकरणेस्मिनादरायानार्थं २॰

श्री॰ का॰ले॰ ६

पुनःकाव्यस्यप्रयोजनांतरमाह स्फारइति स्फारोदृप्तः स्फुरन्‌जनमनस्सुप्रसरन्नुरुर्विस्तीर्णोमहिमा
यस्यकवेःसतथायशःकीदृशेहिमयवलमित्यादिसुगमं २१ ननुकाव्याद्देवविषययशोभवनेप्रमाणाभावाद्देव
गृहादिकमेवकारयितव्यमित्येतन्निरस्यन्‌ दृष्टांतपुरःसरंकाव्यकरणेयत्नोपदेशमाह अमरइति सुगमं

स्फारस्फुरदुरुमहिमाहिमयवलेसकललोककमनीयं कल्पांतस्थायियशःप्राप्नोतिमहाकविःकाव्या
त्‌ २१ अमरसदनादिभ्योभूतानकीर्त्तिरनश्वरीभवतियदसौसंहृद्धापिप्रणश्यन्तितत्तद्वये तदलममले
कर्त्तुंकाव्येयतेतसमाहितोजगतिसकलेव्यासादीनांविलोक्यपरंयशः २२ इतिश्रीकाव्यालंकारेप्रथमोध्या

तस्मात्स्थितमेतत्कवेःकाव्यकरणादेवपरंयशोभवतीतिउक्तंच यतःक्षणध्वंसिनिसंभवेस्मिन्काव्यादृतेन्यतत्त्व
यमेतिसर्वं अतोमहद्भिर्यशसेस्थिरायप्रवर्त्तितःकाव्यकथाप्रसंगः इतिनमिसाधुविरचितेरुद्रटालंकारप्रथमा
ध्यायटिप्पनकेसमाप्तम् ॥ ६

प्रागस्य काव्यकरणस्य च प्रयोजनमाख्यायेदानीं काव्यलक्षणं दृष्टः तत्राह नन्विति ननु शब्दः शब्दप्रतिवचने य-
थाऽत्रापि तेन कटं करिष्यामि ननु भोः करोमीति शब्दस्यार्थस्य नैव काव्यमुच्यते कवेः कर्माभिप्रायो वेति शब्दार्थौ कवे
काव्योपयोगिनोः शब्दार्थयोरन्योन्याव्यभिचारादेकतरोपादाने नैव द्वितीयेऽलब्धे द्वितीयोपादाने काव्ये द्वयस्यापि
प्राधान्यख्यापनार्थं अन्यथा हि शब्दार्थयोरेकतरोपादानेऽन्यतरस्यालंकारैर्विरहितमपि दोषैश्च युक्तमपि का-
व्यं स्याद्द्वयोरुपादाने न लक्षणेन तया शब्दार्थौ द्वावपि काव्यत्वेनांगीकृतौ भवतः इयमेतत्समुदितमेव का-

ननु शब्दार्थौ काव्यं शब्दस्तत्रार्थवाननेकविधः वर्णानां समुदायः स च भिन्नः पञ्चधा भवति १ ॥

व्यं भवतीति तात्पर्यं शब्दार्थौ काव्यमित्युक्तं अथ शब्दः किमुच्यत इत्याह शब्दस्तत्रार्थवाननेकविधः वर्णानां
समुदाय इति तत्रेति शब्दार्थयोर्मध्यात् शब्दोऽर्थवान् साभिधेयोऽनेकविधोऽर्थवानिति स्वरूपविशेष-
णमात्रं यथा कीदृशः शब्दो वर्णसमूहस्तादृश इति ननु व्यवच्छेदकं काव्यलक्षणं ख्यातं नैव निरर्थकस्य निरस्त-
त्वात् कीदृशः शब्दो वर्णानामकारादीनां समुदायो वर्णानामिति बहुवचनमतन्त्रं तेनैकवर्णो द्विवर्णश्च शब्दः

श्री· का·ले· ७

7

द्वौभवतिसोऽपिसभवतःकियद्इदंस्यादाहानेकविधः तद्यथाकश्चिद्द्वाभ्यामेकार्थावयवोयथावद्ध्वृइतिअत्रहिद्यकारादयो
वर्णाव्यक्ताःप्रकटाःसंभूयकंभावमेकमर्थमाहुः कश्चिद्व्यक्तपृथगर्थावयवोयथा पतिपचतीतिवाअत्रहिपका
रादयोवर्णाव्यक्ताःपृथगर्थाश्चतथापिहियात्रनाक्रियाभिधीयतेप्रत्ययेनतुकर्त्ताकश्चिद्व्यक्तैकार्थावयवोयथा
संपदादित्वात् क्विपिकृतेअत्रवनेऽङ्इतिपदं अत्रसकारवकारौकृतादेशौद्वौरतौरवदेकीभूतावेवनाक्रियामेक
मेवार्थमाहतुः कश्चिद्व्यक्तपृथगर्थावयवोयथाऽथेरितिक्रियापदे अत्रसाकारैकारौपूर्ववदेकीभूतौसकार
स्यकृतादेशात्वाद्व्यक्तीभूतः पृथगर्थश्चयतएकारस्यागतिक्रियामाहसकारोयुष्मदर्थंकर्तारमेकत्वंचेतिवत्व
भेदत्वादनेकविधत्वं यदिवाऽऽइत्यजानिक्रियामाहसकारोयुष्मगणवाचित्वेनवानर्थक्यं अन्येत्ववक्ष्यमाण
वक्षोक्त्याघलेकारभेदेनप्राहुस्तानेकविधत्वमाहुः यदिपुनः पेवथेत्यत्रपदापेक्षयानेकविधत्वमुच्यतेतदापे
वथेत्यनर्थकंस्यात् अनेनैवोक्तार्थत्वादिति तेवैवेद्रूपंशाब्दंकेचित्पाणिन्यादयः स्फोटरूपतयाह्यभेदमा
हुः केचित्त्ववर्णेतिनद्वयोनिरस्तिनमाह सचभिन्नःपेवथाभवतीतिसचेतिचकारःपुनरर्थेतत्त्रायमर्थःस
पुनःवर्णसमुदायात्मकः प्राहोभिन्नोभेदेनव्यवस्थापितः सन्नपेवथावभवति तेपुनःप्रकारानामाख्यातः
निपातोपसर्गकर्मप्रवचनीयलक्षणाःपुरोभेदप्रतरेणवक्ष्यन्ते १ ॥

ग्रथयेवतद्देत्याहुंतेषामखान्निदोषंप्रविकटयिषुराह नामेति वस्तुवाविपदेनामक्रियाप्रधानेतिङंतमाऽऽख्या
ते नामाख्यातयोः समन्वयायार्थप्रख्योतिनिमित्तेनिपाताः क्रियाविशेषप्रत्तिनिर्वचनमुपसर्गाः वशाद्व्य
वार्थेइतिपरिसमाम्नोयन्तचवक्तारःशाद्विघाइतियेषांसम्यग्मतंतत्रतेषुनामादिषुमध्येतेर्मेयाविरूढप्रसृ
तिभिःकर्मप्रवचनीयानोक्ताभवेयुः तवधारणेमिव्रक्रमः सततमीसंभावनेनैवसंगृहीताभवंतीतिसंभावयामि
यतस्तैरुपसर्गेषंतर्भावःकृतःसवायुक्तोविद्यते स्रुपसर्गेभ्योनामादीनामिवकर्मप्रवचनीयानामपिपृथग्भवा

नामाख्यातनिपाताउपसर्गाश्चेतिसंमतंयेषां तत्रोक्तानभवेयुस्तैःकर्मप्रवचनीयास्तु २ ॥

पारभेदः तथाहि वृक्षमभिविद्योतते विद्युदिति विद्युद्वृक्षयोर्लक्ष्यलक्षणसंबंधोभिनाद्योत्यते उपसर्गेण
तुक्रियाविशेषार्थोभिव्यक्तिरेवक्रियते तथाकार्यभेदोपितेषांदृश्यते यथाषत्वणत्वादिकार्यस्योपसर्गोप
वनिमित्तंहिप्रवचनीयाएवेति तथाप्रयोगोप्युपसर्गाणांनियतएवप्राग्धातोःनतुकर्मप्रवचनीयानामिति
कथमिवोपसर्गेषुएषामंतर्भावः नतुतथाप्यव्ययानिस्वरादीनिभेदांतरंविद्यतइतिकथंचोढानस्यादित्युक्तं
स्वरादीनांस्वर्गादिसत्वभूतार्थवाचकत्वेननामस्वेवांतर्भावाद्यदिवानेहक्तानामव्ययानितिपाद्येवेतिनिपातग्रहणेन

दैवनादिकस्सतकर्म ५३

तेषांसंग्रहः नानोपसर्गाणांमपिवेतिवृत्तिः ८

श्री॰
का॰ल॰
८
९

नन्वेतथाप्युपगुराजपुरुषादयः शब्दसमुदाया वृत्तिरिक्ता विद्यन्त इति कथमुक्तं पंचधेत्याशंक्याह नाम्नामिति
नाम्नां वृत्तिर्वर्तनं द्वेधा समासवत्यसमासवती चेति तयोरपि प्रकारविशेषमाह तत्र तयोर्वृत्त्योर्मध्यात्समास
वत्या वृत्तेस्तिस्रो रीतयो भवंति ३ रीतिर्भंगिर्विच्छित्तिरिति पर्यायाः कास्ता इत्याह पांचालीति चः समुच्च
ये इतिः समाप्तावेतास्तिस्र एवेत्यर्थः नामत इत्यनेन नाममात्रमेतदिति कथयति न पुनः पंचालेषु भवे

नाम्नां वृत्तिर्द्वेधा भवति समासासमासभेदेन वृत्तेः समासवत्यास्तत्र स्यू रीतयस्तिस्रः ३ पांचाली
लाटीया गौडीया चेति नामतोऽभिहिताः लघुमध्यायतविरचनसमासभेदादिमास्तत्र ४ द्वित्रिप
दा पांचाली लाटीया पंच सप्त वा यावत् शब्दाः समासवंतो भवंति यथाशक्ति गौडीया ५ ॥

त्यादिव्युत्पत्तिनोतिप्रसंगात् तर्हि केन विशेषेणैता इत्याह लघुमध्येत्यादि लघुमध्यमायतेव विरचने
यस्य समासस्य तद्भेदात् तेत्रैस्तु तत्र त्रयो ज्ञेयाः ४ अनियमप्राप्ते नियमार्थमाह द्वित्रिपदेति द्वे त्रीणि वा यस्मिन्पदानि
द्वित्रिग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् चत्वारि वा समासवंति यस्यां सा पांचाली रीतिर्भवति यस्यां तद्दिनयावदारभ्य पंच सम
वा यावत्सा लाटीया पंच सप्त वेति मतद्वयं तदुभयं संगृहीतं यस्यां तु समासवंतः शब्दा ग्रहमप्यारभ्य यथाशक्ति भवे

८ ति यावतः कैश्चित्प्रक्रान्तिनां वृत्त इत्यर्थः सामोजीया ५ ॥

तन्वाख्यातेपिपचतिप्रपचतीतिहन्तिनिहन्तिद्वैविध्यंकथंनस्यादित्यतआह आख्यातानीति आख्यातानितिङंतक्रिया
पदानिउपसर्गैःस्वादिभिःसंसृज्यन्तेनतुसमस्यन्ते समस्येत्यधिकारात् किंनित्यमेवनकदाचित्क्वचिदपिकिमर्थं
मित्याहार्थाय यतउक्तंधात्वर्थंबाधतेकश्चित्कश्चित्तमनुवर्तते तमेवविशिनष्ट्यन्यउपसर्गगतिस्त्रिधा तत्रा
बाधतेयथाप्रहरतिप्रतिष्ठतइत्यादि अनुवर्ततेयथाप्रहन्तीति अभिहन्तीति विशिनष्टियथाप्रपचतीत्यादि इदानी
मसमासायाहेतोरितिमाह हेतोरसमासायाः समासरहितपदहेतोर्वैदर्भीनामरीतिरेकैव यत्तान्यरीतयोनाले

आख्यातान्युपसर्गैः संसृज्यन्ते कदाचिदर्थाय हेतोरसमासाया वैदर्भीरीतिरेकैव ६ वाक्यंतत्राभिमतंपर
स्परंसव्यपेक्षवृत्तीनां समुदायःशब्दानामेकपराणामनाकाङ्क्षः ७ ॥ काव्यः किंतर्हिशब्दाश्रयागुणाइति

पंचविधस्यापिशब्दस्ययत्रोपयोगस्तस्येदानींवाक्यस्यलक्षणंकर्तुमाह वाक्यमिति तत्रेतिपंचविधशब्दमध्या
त् अन्यतरद्वित्रादिभेदानांसमुदायोवाक्यंनतुनामादीनांपंचानामेवयुगपत्सद्भावःकीदृशानांशब्दानांपरस्परंस
व्यपेक्षवृत्तीनामन्योन्यंसाकाङ्क्षव्यापाराणांनतेवंविधानांयथाआषाढीकार्तिकीमासीवचाहिंगुहरीतकीपथ्य
तेतन्महच्चित्रमायुर्मर्माणिहन्तीति तथैकपराणामेकंवस्तुसाधयितुमुद्यतानामित्यर्थः तथानाकाङ्क्षःसाकां
क्षस्यैवत्रभवति यस्मादाख्यातविनाशब्दसमुदायःसाकाङ्क्षोभवतितमपेक्षतइत्यर्थः ७ ॥

श्री: का॰ल॰ ९

अथ वाक्यगुणानाह अन्यूनेति शब्दाश्चेते चारुपदानि च शोभनपदानि च शब्दचारुपदानि ऊनानि चाधिकानि चोना-
धिकानि नितराम् ऊनाधिकानि न्यूनाधिकानि न तथा न्यूनाधिकानि नानि च तानि वाचकानि च सुक्रमाणि च पुष्टार्था-
नि च शब्दचारुपदानि यत्र वाक्ये तत्तथाभूतं वाक्यं प्रयुञ्जीतेति संबन्धः तत्रान्यूनग्रहणाद्यत्र केचित्शब्दं विना इष्टार्थ-
प्रतीतिः विवक्षितार्थाप्रतिपत्तिरेव वा भवति तन्न्यूनपदं वाक्यं निरस्तं यथा स्वेदोजलतरंगविलोलायावने त्रिवन-
गाणि दिनानि शरदाभ्रमिव पेलवमायुः किं यतैः परहितानि कुरुध्वं अत्र हि यत्नशब्दादनन्तरं यावत्कार्यं शा-
ह्रेन प्रयुक्तस्तावद्यत्नैः किमिति परहितानि कुरुध्वं माकुरुतेति दुष्टोऽर्थः प्रतीयते विवक्षितार्थाप्रतीतिर्यं

अन्यूनाधिकवाचकसुक्रमपुष्टार्थशब्दचारुपदं क्षोदक्षममक्षुण्णं सुमतिर्वाक्यं प्रयुञ्जीत ८ ॥

या सीमपदिक्लिपगेगेयणामिपसंबन्धं नमहनाह अत्र संबन्धशब्दादनन्तरं तेन शब्देनान्तरेण न ज्ञायते किं प्रणम्यमि-
त्यो ततो नाथेन मता हीनक्रियमाणे तत्संबन्धेनाथेन मतेति निःशब्दग्रहणाद्यत्र विनापि पदमसाधारणे विशेषण-
णोपादानादनन्तरपकारकप्रयोगाद्वा विवक्षितपदार्थप्रतीतिस्तन्न्यूनमात्रे साधीयेवेति दर्शयति यथा सर्वः पापा-
कलाकोटीयस्य मूर्द्धि विराजते गौरीनवांग्रयारेव भयत्वफाकवग्रहे अत्र तत्साधारणविशेषणैः शंभुरित्यनुक्त-
मपि लभ्यते अनन्तरपकारकप्रयोगात्पदार्थप्रतीतिर्यथा यस्मिन्निवेयरञ्जनायश्चैनेमयुग्मर्पिषा ॥

यश्चैनेगेयमाल्याभ्यांसर्वस्यकठुरेवसः अत्रच्छेदासेकालेकाग्रअनक्ताअपिपरस्याफपादानात् प्रतीयेते नहि
तेषांछेदादेरन्योव्यापारइति न्यधिकग्रहणादत्रशाह्वांतवेणोकेप्यर्थेषुतन्स्तदर्थपदेप्रयुज्यते तन्निरस्तंयथा
स्फारस्थानांतुदालीवलयपरिकरालोकनेप्रमदास्त्रातिपञ्जालीशब्देनमेखलानांवाङ्कल्यंप्रतिपादितमिति तदः
र्थौवलयपरिकरशब्दौनिःप्रयोजनाविति निग्रहणादपिकमात्रेसाध्येवयथा नादेनयस्यस्मरशाङ्गविलासि
नीनांकांच्याभवतिशिथिलाजघनस्थलेषु अत्रहिकांच्यास्तत्स्थानत्वादेवजघनस्थलेलब्धेतदुपादानम
पिकमात्रमिति वाचकग्रहणमवाचकनिहतार्थे यथालावण्यसिंधुरपरैवहिकेयमत्रयत्रोत्पलानिशशिना
सहसंप्लवंते उन्मज्जतिद्विरदकुंभतटीचयत्रयत्रापरेकदलिकांडमृणालदंडाः अत्रशशिशब्देनमुखमुप
लक्ष्यतेननेत्रेद्विरदकुंभाभ्यांस्तनौकदलिकांडशब्देनोरूमृणालदंडशब्देनबाहूकवेर्विवक्षितौ नचशा
ब्दास्तथावाचकानवमुखादिषुशशिप्रभृतीनिपदानियौगिकानिरूढानिवेत्यवाचकान्येव उपमेयपदाग्र
योगाच्चरूपकभ्रांतिरपिनास्तितथादशरथइतिवक्तव्येपंक्तिरथशब्दोप्यवाचकः संज्ञाशब्दत्वात्तस्यनवदश
सर्वार्थोरथार्थोवाघटतेयेनयौगिकरूढवदेस्यात् तथामदेवादिषुसूतामरादयः शब्दाअवाचकाइति स
क्रमग्रहणेउत्क्रमनिहतार्थेयथा वदेत्यपर्णामितितांपुरोविदः इत्यत्रहिइतिशब्देनपुराविदांसंबंधोननपर्णा
याः अपर्णापास्त्संबंधेद्वितीयानस्यात् यथाक्रमादमेनारदइतिबोधिमइत्यादौइतिशब्दोहिवक्तव्यस्वरूपमा

लिंगार्थमात्रप्रयोगमेवन्याख्यानद्वितीयाकापिवशब्दमात्रप्रतिपादनेनप्रथमापिन भवति यथागवित्ययमाहेति गुह्यार्थ
ग्रहणमगुह्यार्थनिहतार्थं एकशब्दप्रतिपाद्यार्थेनिरभिप्रायबहुशब्दप्रयोगादगुह्यार्थताजायते यथा यातवोगिरिजामा
ताहादशार्धार्द्धलोचनः यस्यमातागिरिजामातातामव्हादशलोचनः इत्यत्रत्रिलोचनशब्दान्द्वादशार्धार्द्ध इत्यादिभिः
शब्दैरधिकोर्थः प्रतिपाद्यत इत्यगुह्यार्थता शब्दग्रहणमपशब्दनिरासार्थं अपशब्दनिरासश्चयद्यपिसुप्तिङन्ताद्वारे
णैवकृतस्तथापिमहाकवीनामप्यपशब्दपातदर्शनात् नत्रिरासादस्त्वापनायपुनरभियोगः तथाहि पाणिनेः
पातालविजयेमहाकाव्ये संध्यावधूंगृह्यकरेणेत्यत्रगृह्येतिक्त्वोल्यबादेशः तथालसैवकवेः गतेऽर्द्धरात्रेपरिमन्दम
देगर्जेतियस्याप्रावृषिकालमेघाः अपश्यतीवत्समिवेंदुविंवंतमार्वरीगौरिवहुंकरोतीत्यत्रापश्यतीदृश्यन्तीतिनकारपदे
यथाचभर्तृहरेः इहहिम्नवनान्यनेधीराश्वतर्दशाभंजते इत्यत्रात्मनेपदे यथावाकालिदासस्य अवजानासिमां
यस्मादतस्तेनभविष्यति मत्प्रसूतिमनाराध्यप्रजेतितांशशापशेपत्यत्रादि अनाराध्यमत्रमित्रकर्तृपूर्वकाले
क्त्वायस्मादाराधनस्यराजाकर्ताभवनस्यतुप्रजेति यथाचभारवेः गोऽरीवीकनकाशिलानिभमज्ञाभ्यामानत्रेवि
षमविलोचनस्यवहन्त्यत्रात्मनेपदमसंगं एवमन्येषामपि वाक्यग्रहणेनवर्ण्यदीत्यादिदुःश्रवणशब्दनिहत्य
र्थमिति यद्येवमेवगुणप्रकेकाव्यप्रसादगुणयोगात्प्रसादएवकाव्यगुणः समाश्रितोभवतिनतुगांभीर्यमित्याह
दोषदलमेवेश्रणसहवाक्यप्रभंजीन गांभीर्यगुणमितितात्पर्यार्थः किमेतावद्गुणमेववाक्यमित्याह अत्रगुण
मिति समस्तदोषपरित्यागात्समस्तगुणसंग्रहाच्चयदिसर्वमेवेनामसमर्थमप्रतीतेविसंधीत्यादिवक्ष्यमाणदोषत्यागा

अथ पूर्वत्रासंगृहीतवाक्यगुणप्रतिपादनार्थमाह रचयेदिति तमेव शब्दं विरचयेत्सकलैर्यथोदितैर्यथाभिहितैः
पदगुणैरनूनादिकैः साम्ये समानेतस्मिन्नपि विद्यमानेऽप्यभिधानेषु नाम स समर्थो यो रचनायाः शब्दसंदर्भरूपायाः
स्याहृते ?? सौंदर्यं करोति ६ किमिति वाहृत्वापादके शब्दे रचयेदित्याह रचनेति केवलं यस्मादर्थे यतो रचनावाहृ
ते रेफ सौंदर्यं सति सन्निवेशः शब्दानां संहिताख्यैनैरंतर्येणोच्चारणेन तस्या वाहृतलक्षणेयः शब्दगुणः स भवतीति

रचयेत्तमेव शब्दं रचनायां यः करोति वाहृत्वं सत्यपि सकलयथोदितपदगुणसाम्येऽभिधानेषु ६ रचना
वाहृत्वे केवलशब्दगुणः सन्निवेशवाहृत्वं तद्वाल्मीकेर्वर्षेण तरुपंक्तिरसंकटैव मता ७ वाक्यं भवति द्वेधा ग
द्यं छन्दोगतं च भूयोऽपि भाषाभेदनिमित्तः षोढा भेदोऽस्य संभवति ८ ॥

तत्रोदाहरणं यथा तरुणमालीपंक्तिरुर्वैवमहत्येवहे ऋषेर्मतेऽप्यनद्वाहृरचनेवाक्यमेतत्समानार्थं वाह
रचनेति द्वे यथा तरुपंक्तिरसंकटैव मते अनयैवं विधमेव वाक्यं प्रयोज्यं नत्वाद्यसममिति ७ वाक्यलक्षणमभि
धायतस्य भेदप्रदर्शनार्थमाह वाक्यमिति वाक्यं द्विविधं भवति कथमेकं गद्यमकृतले अन्यच्छन्दोगतं छन्दो
निबद्धं भूयस्तस्यापि भाषाभेदात्षोढा भेदो वाक्यस्य संभवतीति षोढेत्यनेन षड्भिः कैश्चिद्यथा प्राकृतं संस्कृतं

छेदःपद्यंशाइतिविधेरसंभवति ॥

श्री॰
का॰ले॰
११

कास्ताभाषा इत्याह प्राकृतेति सकलजगज्जन्तूनां व्याकरणादिभिरनाहितसंस्कारः सहजो वचनव्यापारः प्रकृतिः त
त्र भवं सैव वा प्राकृतं आरिसवयणे सिद्धं देवाणं अद्धमागहा वाणी इत्यादिवचनाद्वा प्राक् पूर्वं कृतं प्राकृतं बालम
हिलादिसुबोधं सकलभाषानिबंधनभूतं वचनमुच्यते मेघनिर्मुक्तजलमिवैकस्वरूपं तदेव च देशविशेषात्सं
स्कारकरणाच्च समासादितविशेषं सत्संस्कृताद्युत्तरविभेदानाप्नोति अतएव शास्त्रकृता प्राकृतमादौ निर्दिष्टं तदनु सं
स्कृतादीनि पाणिन्यादिव्याकरणोदितशब्दलक्षणेन संस्करणात्संस्कृतमुच्यते तथा प्राकृतभाषैव किंचिद्विशेष
लक्षणान्मागधिका भण्यते तच्चेदं यथा रसयोर्लशौ मागधिकायां एकस्य लकारो ऽन्त्य सकारस्य तालव्यशा

प्राकृतसंस्कृतमागधपिशाचभाषाश्च शूरसेनी च षष्ठोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः १२ ॥

कारो यथा शलाशुला सलशीशालणीत्यादि तथाऽन्त्यमकारस्य सौ एसि यथा एसो पुरिसो। एशे पुलिशे इत्यादिषु
ष्वेवं नेनेनने शालिलं तथा अहं वयमोर्हगे आदेशः यथा हगे संपत्ता तथा जद्ययोर्यकारो भवति यथा य्याणदि य्याण।
वदे जाणइ जणवय यस्य वश्च वर्ग्यमध्ये विष्याहले अवर्गमध्ये विधायरः द्वस्य श्कोनादौ यथा यश्के लश्क से ये दोषा द
लश्ति अनादावित्यवत्वयजलधरः खयपलहलेश्तिनस्यात् स्कः पेस्तावदोः पेस्तावदो हतोः स्तस्य स्कादेशः यथा पे
स्कदि आवस्कदि तथा ऋस्य श्चो भवति यथा पिश्चिले आवस्तवश्चले तथा षयोः संयोगस्थयोः तालव्यशाकारः यथा
विश्नुः विहस्पदी कोश्नागाले अर्थस्थलयोस्तादेशः यथा पडोअस्तिद्य बोर्थः सस्तपाल्लिदे समपस्थितः तथान्य ॥ ११

एएम्रवङ्गीनोज्जोभवति यथाज्ञः अज्ञलीअंजलीएए अज्ञकम्मेअएएकम्मोअज्ञाहेअएएाहे म्रस्रव अभिमञ्जुः
अभिमन्युः कज्ञकाकम्रकाअजेः कृतादेशास्य वम्हवज्ञादितथातम्रदकारोतोयथामालिदि भोदियाएएदीम्रादि
अम्रम्लब्दाएएग्रेथोतवलम्हावम्रेयमिति तथाप्राकृतमेवकिंविद्धिशेषात्मेपएाविके यथाएएतोर्नकारः येएए
विकोप्राग्रोन्नतपनमतीत्यादि तथादम्रवातकारोयथावततेवदते प्राकृतलक्षएएपवादम्राङ्गयथावटसत
डकारोयथापाटलिपुत्रेतथापम्रतवकारोयथापदीपो अनेकपोतथाकगवजतदपयवानामनादौयथाअयोगे
लोपः स्वरशेषतावनकर्त्तव्या यथाकमेएएआकाशेमिगंकोवचने रजतेविताते मदतोमपुरिसो दयालूलाव
जे एवंसकोमगो सूचीगजोभवति नदीइत्यादिव तथाएवमेवउवीमटोकमहोतयाजस्सजोभवति (वेयथाफ
भानोहोतभवति यथासुलेमेचोरखोविघायरोविफलंसभाइत्यादिषुतथाघटयोर्टौपितभवति यथापथमेमधुरः
वीमटोकमहोतयाजस्सजोभवति यथापञ्चाकोमलेरञ्जालपितेतथाहृदयेयस्ययः यथाहितयके तथासर्वे
त्रतकारोतविक्रियते पतिविंबमित्यादिषु इत्यादयोऽन्येपिप्राकृतविहिताव्यंजनादेशानक्रियन्तेनेवहूहत्कथादि
लक्षदर्शनातानत्रेयाइति सूरसेन्यपिप्राकृतभाषेव केवलमयंविशेषो यथासूरसेन्यामस्वसंयोगस्यानादौतस्यदोभ
वति यथानदोदीसहिहोदि अनदिदामित्यादिषुअस्वसंयोगस्येतिकिं मजोयसत्तोस्वग्रहएएत्रिस्विदोअंदेडरामिति
स्यादेव अनादावित्येव तेननदेत्यादौनभवति तथार्थस्यथोभवति यथालक्षंयथाअथ्यउत्तपथाउलीकद
ह्नि यथालक्षमित्येवतेनकजपरवसेवजकजइत्यादिनभवति तथाइहहत्थाअमोधोभवतिवायथाइयहो

य पतितायपदे इहोह पतितायह॥

श्री॰ का॰ले॰ १२

नयरस्वयेसमिति १२॥

तथाशृर्वस्य पुरवोवायस्थानकोविसुपुरवो पदेसपुवैपदंतथाकदुयकवियगाक्षियइति कोनस्यादेशः तथायडभवे ज
यडभवे तथाग्रामेत्रेणेभयवे ऊमुमाउहइत्यादि तथाइनस्यावा यथाभोकेतुइयापदेभोनवस्मि एतस्यथाभोव
यस्याभोवयस्स तथाइलोपः इदानीमि यथाकिंदाणिंकरइस्सेनिलज्जोदाणिंभोजणं तथान्मान्मादिदेतोर्णी
भवति यथाजन्नन्नस्मिमे किस्मिमे एवस्मेदं यथाप्रयोगामित्येवतेनकिंएत्थंकरइस्से तदन्ताभवति यथानाजाव
पविसामितथाएवार्थेय्येव यथाममय्येवएकस्सहेजेवेषाह्वानेहंजेवडरियहीमाणहे निर्वेदविस्मययोर्निपातः
यथाहीमाणहेयलिस्सताहगोषदिणानिवविहिणोडखिलसिदेण हीमाणहेजीवंतवस्सामेजनणीणंनिपातोनन्व
र्थेयथाणंभणामि ग्रम्महेहर्षेनिपातः हीहीभोविदूषकाणं हर्षेशेषप्राकृतसमंइहखामिति तथाप्राकृतमेवापभ्रं
शः सर्वत्रैहप नागराभीरग्राम्यत्वभेदेनत्रिधोक्तस्तन्निरासार्थमुक्तंभूरिभेदइति अतोदेशविशेषात् कारणात्तस्यवल
क्षणंलोकादेवसम्यगवसेयं सामान्येनकिंचिदिदंयथानलोपोपभ्रंशेधोरेफस्ययथा प्रभुरग्रायरवत्रेणत्यादितद्व
द्भ्रतोपिक्वाप्ययोरेफः क्रियते यथाव्रावाल उव्व व्रवडक्कावक्कुखीत्यादि तथोदंतस्यदकारोभवति यथागोत्रं
गजिडमलिडवाविलइत्यादि तथाक्तः स्थानेकारोवा यथा तृणसमुगणिजइपदेतणंइत्यादि लक्ष्यादवसेय
मिति चरणयोवक्ष्येलेभाषालक्षणस्य यथाघहकारयोः सूरसेन्यायत्वमुक्तंमागध्यामपिभवति ग्राभीरीभाषाप्र
पभ्रंशाख्याकथितातद्विन्मागध्यामपिदृश्यते सूरसेन्यामिदानींशाह्वेइलोपउक्तः सुद्धप्राकृतेपिभवति तथाक
गदतनदयपवादीनांयेप्राविकाहरशेषनाभावोविहितः खगचफभादीनांहत्वायभावस्यसूरसेन्यामपिभवति इत्या

घस्यदपिरसूर्ये महाकवि ... १२

एवं शब्दलक्षणं गुणदोषांश्चाभिधायेदानीं तस्यालंकारान्विवक्षुराह वक्रोक्तिरिति तथा शब्दः समस्तव्यस्तैरनेके
चित्रं शब्दालंकारमध्ये समुच्चीयते परं तत्कथमपरं वा स्यादित्यर्थः शब्दस्येत्यर्थनिहत्यर्थं अत्र च कश्चिदाशंकते शब्दाले
कार एवायं श्लेषो न त्वर्थालंकारोऽपीति तं प्रत्याह श्लेषोऽर्थस्यापीति किमयमेव श्लेषोऽर्थस्यापि नेत्याह सोऽन्यस्त्विति एव थार
णो सोन्याह लक्षण एवेत्यर्थः तेन यदन्यैरभेदेन श्लेषलक्षणमवादि तदयुक्तमित्युक्तं ननु अलंकारोऽलंकार्याद्भिन्नो दृष्टो यथा
पुरुषात्कटकादयो न चैवमत्र भेदमवगच्छाम इति सत्यं विषयत एव भेदः यथा किं गौरिमां प्रति रुषेति शब्दसमुदायो
लंकार्य एव तस्य यद्भङ्ग्यन्तरेण व्याख्यानं सोऽलंकारः अनुप्रासेऽपि प्रथमोक्तो वर्णोऽलंकार्यः स्माद्व्यान्योऽन्यमलंकरोति एवं यथा

वक्रोक्तिरनुप्रासो यमकं श्लेषस्तथापरं चित्रं शब्दस्यालंकाराः श्लेषोऽर्थस्यापि सोऽन्यस्तु १३ वक्त्रा तदन्यथो
क्तं व्याचष्टे चान्यथा तदुत्तरदः वचनं यत्पदभङ्गैर्ज्ञेया सा श्लेषवक्रोक्तिः १४ ॥

द्वितीयसाधुसंगतो यरस्परमलंकुर्वीत इति एवं यमके श्लेषे च द्रष्टव्यं चित्रेऽपि प्रथमे स्थितो वर्णक्रमोऽलंकार्यो भङ्ग्यन्तरह
तस्त्वलंकार इति यथोद्देशं निर्देश इति १३ पूर्वं वक्रोक्तेर्लक्षणमाह वक्त्रेति वक्त्रा प्रतिपादकेन तस्मादुत्तरदवचना
दन्यथा प्रकारान्तरेणोक्तं तदन्यथोक्तं व्याचष्टे वक्ति वान्यथा तस्योक्तस्योत्तरं ददातीति तदुत्तरदः यद्वचनं यद्वाक्यं व्या
चष्टे पदभङ्गैः पदच्छेदनैरित्यर्थः सा श्लेषवक्रोक्तिर्ज्ञेया वक्रोक्तिस्तु द्विविधा श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च तल्ल
क्षणयोश्चैवलक्षणात्रैकं लक्षणमस्तीति भेदेनाभिधानमुपपन्नं १४ तत्रोदाहरणमाह किमिति ॥

इत्थमेवं गिरो वाचो गिरिभुवो गौर्याः कुटिला वक्रा जयन्ति कथं प्रणयकुपितां गौरीं शम्भुरनुनयन्नाह हे गौरि इमे मां प्रतिमा
श्री० मुद्दिश्य किं तव रुषा रोषेण नत प्रसीदेत्यर्थः एतदुत्तरदायिनी सान्त्वयापदभङ्गेनाह ननु गौरहे किं न नु रत्नमायोः किमहं
को० ल० गौस्त्वया कृता यज्ञोरित्या मेत्रय से कां वप्रति मया कोपः कृतः यदाय किमिमां प्रतिरुषेति पुनः शम्भुराह अतोऽस्मा
१३ दनुमानतोऽनुमानाद्धेत्ववचनलक्षणात्त्वमपि विषये त्वं कुप्यसीति गृहे जाने भूयो भवान्याह तमनुमानत एव मत्ते

किं गौरि मां प्रति रुषा ननु गौरहं किं कुप्यामि कां प्रति मयीत्यनुमानतोऽहं जानाम्य
नत्स्वमनुमानत एव सत्यमित्थं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति १५ विस्पष्टे क्रिय
माणादक्लिष्टा स्वरविशेषतो भवति अर्थान्तरप्रतीतिर्यत्रासौ काकुवक्रोक्तिः १६॥

न तु मामनुमानस्याप्यवनतोऽस्मदनुमते केन तवनज्ञानमित्यर्थः १५ इदानीं काकुवक्रोक्तिलक्षणमाह विस्पष्ट
मिति यत्र स्वरविशेषादर्थान्तरे प्रतीतिर्भवति कीदृशाद्विस्पष्टे स्फुटे क्रियमाणादुच्चार्यमाणात्कीदृश्यर्थान्तरप्रती
तिरक्लिष्टा कष्टकल्पनारहिता साकाकुवक्रोक्तिः १६ ॥

नवोदाहरणं शल्यमिति इदमनपराधकुपितखलवचनान्यसहमानेकश्चित्स्वमदीयमत्राह आस्तामन्यच्छल्यमपि
कांडमपि स्खलदन्तर्मर्थे मर्म्मणि वर्त्तमानं व्रणं सोढुं शक्तो न कीदृशं हालहलेन विषेण दिग्धं लिप्तं धीरैर्धैर्ययुक्तैर्न पु
नरकारणकुपितखलालीकदुर्व्वचनमित्येकोर्थः एतदेव वाक्यं काक्वा स्वरविशेषेण वदन् समाधत्ते यथा अपि श २४
ल्यं स्खलदन्तः सोढुं शक्तो न धीरैर्न पुनरकारणकुपितखलालीकदुर्व्वचनं यदि शल्यमपि सोढुं शक्यते तदा दुर्व्वच
नेन सहमेवेत्यर्थः पूर्व्वपदे खलदुर्व्वचनस्य दुःसहतोक्ता द्वितीये तु सुसहतेति भेदः १७ अथानुप्रासलक्षणमा

शल्यमपि स्खलदन्तः सोढुं शक्तो न हालहलदिग्धं धीरैर्न पुनरकारणकुपितखलालीकदुर्व्वचनं १७
एकद्वित्र्यन्तरितं व्यञ्जनमविवक्षितस्वरं बहुशः आवर्त्यते निरन्तरमथवा यदसावनुप्रासः १८ ॥

ह एकेति यद्व्यञ्जनं बहुशो बहून्वारानावर्त्यते कीदृशमेकद्वित्र्यन्तरितं एकेन द्वित्रैर्वा व्यञ्जनैरन्तरितं व्यवहितं
किं व्यवहितानुवर्त्तनमेवानुप्रास इत्याह निरन्तरमथवा एतेनैकव्यञ्जनश्लोकानामनुप्रासता उक्ता व्यञ्जनग्रहणं
२४ स्वरनिरासार्थं न तु स्वरनिरासे कृते अनुप्रासस्याभाव एव स्यात् स्वररहितस्याहतेरनुपलम्भादित्याह अविव
क्षितस्वरमविवक्षितास्वरा यत्र तथा स्वरविंता न क्रियते इत्यर्थः बहुशो ग्रहणाद्द्विकाहतिमात्रेण नानुप्रासः
किं तर्हि एकद्वित्र्यन्तरितमनेकवारानावर्त्तितं ततोनुप्रास इति १८ सामान्येनानुप्रासलक्षणमभिधायेदानी

मधुरेति अस्मानुप्रासस्वरूपं वहलं यत्र भवेदिति अतो वर्णानां व्यंजनानां नानात्वात् व्यंजनानामाहत्यानुप्रासस्योक्तत्वाद्वर्णानामित्युक्तेऽपि व्यंजना
श्री·नमि नितिगम्यते कास्ता मधुराप्रौढापरुषाललिताभद्रा इति शब्दः परिसमाप्त्यर्थः एताएव नन्नत्वेऽोतिसंज्ञा वा तथाच्छेको हरिणात्रु·
का·लं· क्तायथा मधुरं परुषं कोमलमोजस्विनिष्ठुरं च ललितं च गंभीरं सामान्यं च भद्दं भणितीउ नायव्वा श्रयोजस्वि निष्ठुरे गं
१४ भीराणे न तथा भेदः इत्येकतरोपादानमेव न्याय्यं तथाह मीनो मिश्रतामासामान्यं तत्वानुक्रमपि लभ्यत इत्येताः पंचैव तथा
नै ग्राम्यापरुषाउपनागरिकेत्युक्ते तत्रत संग्रह एवेति कोटएय स्नाय यथार्थनामफलाः सान्वयनामिकाः अत इति हेत
१५

मधुराप्रौढापरुषाललिताभद्रेति वृत्तयः पंच वर्णानां नानात्वादस्येति यथार्थनामफलाः १९ निजवर्गा
न्त्यैर्वर्णाः संयुक्ताउपरिष्टेति मधुरायां नफकस्यैव लकारो रणौ च ह्रस्वस्वरान्तरितौ २० ॥

र्थं सवमाधुर्यान्मधुराप्रौढत्वात्प्रौढा इत्यादि हेतुर्थोऽद्रष्टव्यः १९ इदानीमासां लक्षणमाह तत्र मधुरायां तावत्
निजवर्गान्त्यैरिति मधुरायां वर्णाः कचटतपवर्गवर्णा उपर्युपरिष्टात्संयुक्ताः सहिताः सन्ति विद्यन्ते केरित्याह निजव
र्गान्त्यैर्ङञणनमैर्वर्णैस्तथा नफकस्तेन लकारेण युक्तो लकारो रणौ च रेफणकारौ च कीदृशौ ह्रस्वस्वरेणान्तरितौ व्यव·
हितौ भवतः ननु कथं व्यंजनाहति रनुप्रासलक्षणमुक्तं न किमिह बहु वर्णसद्भाव उच्यते सत्यं बहुत्वात् वर्णानां बहुवोऽनु
प्रासा अपीति न दोषः एतेषां च वर्णानां युगपत्प्रयोगे एव मधुरा हि न्निरिति वन द्रष्टव्यं किंतर्हि तेषां वर्णानां मध्यादन्य

नमवर्गोऽत्र प्रासे मधुराद्यमिति २० ॥

१८

किमविशेषेणेति प्रयोक्तव्यानेत्याह तत्रेति तत्रतेषुवर्णेषुमध्येरणेयथाशक्तियावतोःप्रयोमकरणेसामर्थ्यमस्ति
तावत्प्रमाणेप्रयोक्तव्योमाधुर्यलाभात् युक्तितः सेयोगाद्दलकारेद्विविर्वाप्रयुंजीतवर्णास्तयंवम्पठइंमथिकेनकदा
चनापिप्रयुंजीतमाधुर्यभंगप्रसंगादित्यर्थः २१ एतदुदाहरणमाह भणेति अनाणिवति कश्चित्परमहिलांनिज
दयितशहेव्रजंतींवीक्ष्याह भणत्वदत्तमेवहेतरुणिायदितेनिजदयितमंदिरंव्रजसितत्किंतदीयंपरिसरणेमेनि

तत्रयथाशक्तिरणोद्दिर्वायुक्तितोलकारेव यंवम्पोत्तकदाविहर्णातनुठ्ठेंप्रयुंजीत २१ भणतरुणि
रमणमंदिरमानंदस्यंदिस्हेर्देखमावि यदिमल्लीलोल्लापिनिगच्छसितत्किंतदीयंमे २२ अनणरण
नमणिमेखलमविरतसिंजानमञ्जमञ्जीरं परिसरणमरुणचरणेरणरणकमकारणंकुरुते २३

प्रयोजनमेवरणरणकेहृदयाकुलत्वंकुरुते आनंदस्यंदिहर्षकारिस्हेदरंरम्यमिंदुवृत्त्युवियस्याः सासंग्रतेतं
यासल्लीलयासविलासेनोल्लापितेवक्रंशीलमस्याः सावामेअत्रतथारुणचरणेलोहितक्रमेकीदृशंपरिस
रणमनणन्तारंरणंमीशब्दायमानामणिमेखलायत्रतत्तथा अविरतंसिंजानानिरणंतिमंजूनिमधु
राणिमंजीराणिचरणाभरणानियत्रतत्तथालक्षणंतख्ययामर्वमापोज्यम् २२ २३ ॥

श्री॰
का॰ले॰
१५
15

अथ पोक्ता ङ्ञनटवर्गमिति पोढायां हल्लोवर्णाः कादयो यकारणकारौ वोपरिभागे रेफेण संयुक्ता भवति किं कृत्वा ङ
ञान् ङ्ञणनमान् टवर्गं वमुक्त्वा विहाय तथा ककारपकाराभ्यामुपरिभागेन कारसंयुक्तो भवति वः समुच्चये त
था ककारस्तकारेणोपरिभागे संयुक्त इत्यर्थः २४ तत्रेदमुदाहरणं कार्याकार्यमिति येऽनार्या अशिष्टाः उ
न्मार्गे कुमार्गे निरर्गला निरंकुशाः स्वच्छंदा इत्यर्थः तथा गलन्मतयो नष्टबुद्धयो विकर्णं जडास्तैरेवंभूतैः का
र्याकार्यं हिताहितमुक्तमुक्तमपि पुनः पुनः भणितमपि नाकर्णितेन श्रूयते कैर्हन्तमित्याह युक्ता संगतो क्विं वं

ङ्ञनटवर्गान्त्यक्त्वा वर्ण्ययणाद्युपरि रेफसंयुक्ताः कपयुक्तश्च तकारः पोढायां कस्तयुक्तश्च २४ कार्याकार्यमना
र्यैर्हन्मार्गे निरर्गलैर्गलन्मतिभिः नाकर्णितं विकर्णैर्युक्तोक्तिभिर्हक्तमुक्तमपि २५ सर्वैर्हपरि सकारः सर्वै
रेणोभयत्र संयुक्ताः एकत्रापि हकारः पठषायां सर्वथा वशोषौ २६ ॥ वनेयेषांतेः पयुक्तनकारस्तनयुक्त

ककारस्य च स्वयमुदाहरणं दृष्टव्यमित्येषा हनिरन्येपोसर्हत्युक्ता २५ अथ पठषामाह सर्वैरिति पठषायां हल्लो सर्वैर्हकारैर
न्त्यैश्च वर्णैरुपरिभागे सकारो युक्तो भवति तथा सर्वैर्वर्णैरुकारा अनकारे रेफेणोभयत्रोपर्यधोभागयोः पर्यायेण
युगपद्वा युक्ता भवति तथा हकारो रेफेण कत्रोपर्यधो वा युक्तो वा भवति अपिशब्दो नियमार्थ एकत्रैवेत्यर्थः णकार
षकारौ च सर्वथा सर्वेण प्रकारेण रेफेणान्यैर्वा युक्तौ च संयुक्तौ वेति सर्वथा शब्दार्थः २६ ॥ १५

उदाहरणं लिप्सन्निति कश्चिन्महासनोदनसर्वेसोऽत्रवर्णपिते समहासनोऽन्तर्मध्ये जिह्वेतिलज्जतेकिंकुर्वन् पश्यन्
कान् लिप्सन्लघुकामान्सर्वान्याचकानित्यर्थः कीदृशो हृतः पतिगतः केवैद्याद्यैर्वेदपारगैर्ब्राह्मणैः पुनः की
दृगगर्हः प्रशस्तोयो बहिर्दर्भैः सपदशेषं उर्वरितेनतत्रशेते यस्तन्मात्रयत्नइत्यर्थः लक्षणयोजनासपेकार्या २७
प्रथास्याः सर्वत्रप्रयोगनिवारणार्थमाह परुषेति परुषाभिधायिवचनान्निष्ठुरत्वप्रतिपादनपरिशिरोऽनुकर

लिप्सन्सर्वान्सोऽन्तर्वैद्याद्यैर्ब्राह्मणैर्हुतः पश्यन् जिह्वेत्यगर्होऽबर्हिः प्रोषशायः कोपाप्लुन्यः सन् २७ परुषाभि
धायिवचनादनुकरणत्वापरत्वेनोपरुषो रवेयदथागतिः स्यान्नत्रापिह्रादयोहेयाः २८ ललितायोश्चयभरसा
लचवोलश्चापरैरसंयुक्तः परिशिष्टाभ्द्यायोः श्चयगश्चवाश्रवसंयुक्ताः २९ ॥

णाद्वान्यत्रपरुषांहन्तिनरवयेदथा
गतिर्गतेनराभावः स्यात् तत्रापिह्रादयोहेयास्त्याज्याः अत्येतपरुषताकेवलेशषादिप्रयोगः कार्यः २८ ललिता
भ्द्ययोर्लक्षणमाह ललितायामिति ललितायोर्हसौचकारयकाररेफसकाराभवन्ति तेचलचवोनगुरवः
तथालकारश्चापरैर्वर्णैरसंयुक्तश्चात्मनानभवेदिति भ्द्यायोर्हस्तौपरिशिष्टाहन्तिवत्रश्चयोपयुक्तवर्णाशेषाले
वश्चयासंयुक्ताः संति युक्ताश्चेद्भवेति तदाश्चैवेः क्तनिसहैवयोज्याइति २९ ॥

भका २५३

श्री॰ ललितोदाहरणमाह मलयेति अयं मधुर्वसंतोऽधुनायं घ्रधीःपिनोति प्रीणयति किंभूतो मलयानिलस्य म
का॰ल॰ लयवायोर्यल्लुलनं गमनं तेनोल्लला: सोत्कंठा मदकलाम [illegible] दमधुरा ये कलकंठाः कोकिलाः तेषां यः कलकलः
१६ कोलाहलस्तेन ललामः श्रेष्ठः अथवा मधवल्ललामो ध्वजो यस्य स तथा अन्यच्च मधुरेण मधुना मकरंदेन वि
16 धुरा मनाग्भ्रमरा यस्य स तथा अत्रान्येऽप्युदाहृताः वभसानोस्य मदाहरणेइहपूर्वं २० भद्रोदाहरणमाह उत्कटेति हरिः

मलयानिललुलितोल्ललमदकलकलकंठकलकलललामः मधुरमधुविधुरमधुपो मधुरयमधुनापिनो
तिथयो २० उत्कटकविकरटतटस्फुटपाटनसपटुकोटिभिःकुटिलैः खेलेपिन खलु नखैरेहस्त्रिखति हरिः
खैरगाखुम् २१ ॥

सिंहो नखलैनेव खेलेपि क्रीडायामपि त्राखुं मूषकमस्त्रिखति विदारयति नखैःकीदृशैः उत्कटा ट ये करि
करटतटा हि पगंडस्थलानि तेषां यत् स्फुटं प्रकटं पाटनं दारणं तत्र सपटुपटुर्दक्षाकोटिरग्रे येषां ते स्तथा कुटि
लैरनृजुभिःखैरसौ दीर्णः अत्र करटतटाःकेवलाः पूर्वत्र न प्रयुक्ताः इति परिशिष्टम् २१ ॥ ९

अथाध्यायसमाप्ते वृत्तयथैतावृत्तयोर विस्तारमगणीया भवंति तथाह एता इति एताः पूर्वोक्तवृत्तयः कवीन्द्रैः सुकविभि
र्मिश्राः परस्परेण तरिताः कार्याः किं कृत्वाधिगम्य ज्ञात्वा प्रयत्नात्तात्पर्येण कथं सम्यगविपरीते तथौचित्यमर्थसंस्थं पा-
त्रगतमभिधेयगतं वाऽऽलोच्य विमृश्य पुनः कीदृश्यः सत्यो मिश्राः कार्या इत्याह अघनाल्पदीर्घा अघना असंहता वृत्तौ वृत्ति
र्निरंतरं लग्नानकार्या यदि वा अघना असंयोगा लघवा एवंविधा अपि अल्पदीर्घाः कर्तव्याः एकैव वृत्तिर्निरंतरं न मायतान

एताः प्रयत्नादधिगम्य सम्यगौचित्यऽऽमालोच्य तथाऽर्थसंस्थं मिश्राः कवीन्द्रै
रघनाल्पदीर्घाः कार्या मुहुश्चैव गृहीतमुक्ताः ३२ इति श्रीकाव्यालंकारे द्वि
तीयोऽध्यायः २ ॥

कार्या यदि वाल्पानि दीर्घाणि दीर्घान्तराणि या वृत्तिनियोज्या एवंविधा अप्यलंकारेण तरहिता उद्वेगकारिण्यः श्रोतॄ
णां स्युरित्याह कार्या मुहुः पुनः पुनः गृहीतमुक्ताः मुहुर्मौक्तव्यः कर्तव्यश्चानुप्रास इति इति श्वेताम्बरनमिसाधुविरचि
ते रुद्रटालंकारटिप्पणे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः २ ॥

अथेदानीं यमकलक्षणमाह तुल्येति पुनरावृत्तिः पुनरुच्चारणं वर्णानां तद्यमकं कीदृशानां तुल्याः समाना श्रुतिः
श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः क्रमश्च परिपाटी येषां श्रुतिग्रहणाद्यत्र वर्णविकारेण षत्वणत्वादिना वपुष्टाव पुष्टाद् इत्यादौ तथा
पुनर्गता पुनारोतीत्यादौ च सत्यपि क्रमे तुल्यश्रुतिताभावः तत्र यमकत्वनिरासः क्रमग्रहणात्प्रतिलोमानु
लोमसर्वतोभद्रानुप्रासादीनां यमकत्वनिरासः नहि तेषु तुल्यश्रुतिसद्भावेपि तुल्यक्रमो विद्यते भिन्नार्था
नां परस्परं भिन्नार्थानामित्यनेन तत्र न हक्कस्य यमकत्वमुदासीनो यथा अहो नृप महो नृप महो मत्त्व महो मत्त्वं

तुल्यश्रुतिक्रमाणामन्यार्थानां मिथस्तु वर्णानां पुनराऽऽवृत्तिर्यमकं प्रायश्छंदांसि विषयोऽस्य १

अहो कांतिरहो कांतिस्तस्याः सारंगचक्षुषः इत्यादिषु अर्थानामित्यत्रार्थशब्दः प्रयोजनवाच्यपि तेनेहापि य
मकत्वं सिद्धं भवति यथा विजृंभितोद्दामरसेन चेतसा निरूप्यमाणं किमपि स्त्रिया वपुः तदेव वैराग्यवता
विभागशो निरूप्यमाणं किमपि स्त्रिया वपुः अत्र हि वर्णानामेकाभिधेयत्वेपि प्रयोजनं भिद्यते अस्य च य
मकस्य प्रायो बाहुल्येन छंदांसि पद्यं विषयः प्रायोग्रहणाद्गद्यमपि क्वापीति १ ॥ १७

अथ परोक्तयमकभेदान्निरस्य स्वाभिमतयमकभेदानुल्लक्षणाभिधानायाह पूर्वमिति पूर्वं मूलभेदापेक्षया यत्तय
मकं द्विभेदं केन भेदेनेत्याह समस्तेत्यादि तत्र समस्तपादश्च समस्तपादौ वा समस्तपादाश्चेत्येकशेषस्तथैकदेशश्चै
कदेशौ चैकदेशाश्चेति समस्तपादजं एकदेशजं चेति भेदद्वयं अत्र वक्ष्यमाणभेदाः सर्वेऽप्यन्तर्भवन्तीति एवं यथा
वत्तदृशथा चेति परोक्तवचनमुदास इति तत्र समस्तपादजप्रभेदानाह पादाद्वैत्यादि पादाद्वमाद्यं द्वितीयं श्लोकाद्व
त्या च समस्तपादजं त्रेधा भवति २ तत्रापि पादाद्वन्नेत्यावृद्भेदानाह पर्यायेणेति पर्यायेण क्रमेणान्येषां द्विती

पूर्वं द्विभेदमेतत्तु समस्तपादैकदेशजत्वेन पादाद्यं श्लोकानामाद्यस्य सर्वजं त्रेधा २ पर्यायेणान्येषामा
हतानां सहादिपादेन मध्यसंदेशाहतयः क्रमेण यमकानि जायन्ते ३ वक्रं दहता रे वक्रं दहता रे खड्गेन तवा
जौ राजन्नरिनारी ४ ॥

यानीत्यतीयातो वद्वर्थानां वयाद्वानामादिपादेन प्रथमपादेन सहाहतानां यमकितानां मध्यसंदेशाहतिसं
ख्यानातिक्रमेण यथासंख्यं यमकानि त्रीणि जायन्ते भवन्तीति ३ तदुदाहरणानि क्रमेणाह वक्रमिति कश्चिन्नृ
पमाह हे राजन् तव संबन्धिना खड्गेनाजौ रणे अरेरिपुसैन्यं वक्रं समस्तं हमरेषीन्द्रं दहता अन्यतो विनारी रिपुस्त्री भर्तृवधेन
हताताडिना सती वक्रं दक्रं दिनवतीत्यर्थः इति प्रथमद्वितीयपादयमकं मध्यसंदेशं तम् ४ ॥

ते ५२

श्री॰ अथ सन्देशः सन्नारीति कश्चिन्नृपस्याशिषमाह हे विभुशोभ्वरे हरमा ऽऽराध्य ततः पृथ्वीं जय कीदृशो हरे सत्पस्य
का॰ल॰ तानार्यस्य सन्नार्यः साध्व्यः स्त्रियस्ता विभर्ति पोषयतीति सन्नारीभरणः सर्वासाङ्गमायश्च उमा पार्वती तेनायाति गाढ
१८ तितया सह संयुज्यते यस्तं तथाविधं हे कीदृशः सन्नाविन्नाश्रीभा विभुद्दि पापयत्र सततयाति पोषणः संग्रामोपस
18 सततया साति कश्त्यर्थः पुनः कीदृशो ऽग्रमायो मायारहित इत्यर्थः अत्र प्रथमतृतीयपादयोः संदेशनाकं यमकं ५ श्र

सन्नारीभरणोमायमाराध्य विभुशोभ्वरे सन्नारीभरणोमायस्ततस्त्वं पृथ्वीं जय ५ मन्दारताडीसमराजिरा
जितः प्रहृष्टतेजाः प्रथमो यतनृपन्तो भवान् विभर्त्ति हनगश्च मेदिनीं मन्दारताडीसमराजिराजितः ६ ॥

अथाहृतिः मन्देति कश्चिद्वादुकत्रृपमाह इह भवांस्त्वं नगश्चाद्रिश्च मेदिनीं भवं विभर्ति पोषयति धारयतेव
कीदृशस्त्वं मन्दारहर्षेण नतभयेन आरताडी विभुसम्मूहताडनशीलः तथा समराजिरणेगणे जितोपरिभूत
स्तथा प्रहृष्टतेजाः प्रथितप्रतापो यो यन्नृपन्तो यावत्क्षोणी प्रथमो मुख्यः नगः कीदृशः उदारा उन्नता यास्तालताः
डिहन्तास्ताः सो समाश्रविषमायाराजयः पंक्तयस्ताभी राजितः शोभितः इह चतुर्थपादयमकमाहृतिर्नाम ६ १८

भेदांतरमाह प्रत्येकमिति पश्चिमयोस्तृतीयचतुर्थयोः पादयोर्द्वितीयेन पादेन सहाहत्य प्रत्येकं पृथक् यमके संजा
येते भवतो गर्भसंदष्टकसंज्ञिते ७ तत्र गर्भोदाहरणं यदिति शुभ्रषो राज्यं प्राप्यत स्परत्नाणादौ निश्चितो भवति तथा प्रा
मे राज्यमिति समस्तमहर्षयोयारतारे भरतः सदैव त्रिभुवनप्रारंभासक्तः सततं सततथा वियोन्नृपो भरतो भरेण समुद्र
तारे जलनिधितरणे बाहुभ्यामारभ्य पयस्मिंजलमध्ये उदास्ते निःक्रियो भवति कथं देवे शुभ्राहकृते कर्म प्रमाणं यत्र
तत्र थेति क्रियाविशेषणं यः प्राप्तराज्यो निहतमः सबाहुतरणप्रहत्तजलधिमध्यस्थितनिःक्रियतनरत्नरूपस्तथै :

प्रत्येकं पश्चिमयोराहत्य पादयोर्द्वितीयेन यमके संजायेते गर्भः संदष्टके चेति ७ यो राज्यमासाद्य भवत्य
वितः समुद्रतारे भरतः सदैव समुद्रतारे भरतः सदैव प्रमाणमारभ्य पयस्युदास्ते ८ इदं चयेन स्वयमा
त्मभोग्यतां समस्तकांचीकमनीयताकुले नितंबविंबे कथमस्तनोन्नृणां समस्तकांचीकमनीयताकुले ९ ॥

इति मध्यपादयोर्गर्भो नाम यमकं ८ अथ संदष्टकं इदमिति कश्चिद्रागी परस्त्रियं दृष्ट्वा केचिदाह इदं नितंबवि
वंश्रोणितटं येन स्वयमसहायेनात्मभोग्यतां स्वोपकारितामनीयत नीतं स्ततथा वियोन्नृणां पुंसां समस्तकांचीभि
रावृती कथं नोपस्तु केन प्रकारेण मा भूत्सोभाग्यानिधायवानित्यर्थः कीदृशे कटीतटमाकुलं प्रयोगवशान्नुद्व
लमनपवसमस्तास्मयकूदिमा कांचीमेखला यत स्तत्समस्तकांचीके तथा कमनीयतायारामणीयकस्य

श्री॰ कां॰ लं॰ ११ 19

अत्र द्वितीयचतुर्थपादयोः संदष्टयमकं ९ पुनराह अन्योन्यमिति पश्चिमयोस्तृतीयचतुर्थयोः पादयोः परस्प
राहृत्या पुष्पो नाम यमकं भवेत् तथा प्रथमपादस्य सर्वैस्त्रिभिरन्यैः सार्द्धं युगपत् समकालमाहृत्या पंक्तिर्नाम
यमकं जायते १० तत्र पुष्पः उत्तुंगेति कश्चिद्वीरो वर्ण्यते समानवान् नरोऽरिविक्रमैर्युक्तः समारजगाम की मानी

अन्योन्यं पश्चिमयोराहृत्या पादयोर्भवेत्पुष्पः सर्वैः सार्द्धं युगपत्प्रथमस्य तु
जायते पंक्तिः ९ उत्तुंगमातंगकुलाकुलेऽयाऽद्य रणशत्रून् समरे सदैव समारमणी
नीयमहाविक्रमं समारमणीयमहाविक्रमम् ११ ॥

दृश्यः समरे रणे कीदृश उत्तुंगमातंगकुलाकुले उन्नतद्विपसमूहसंकुले सदैव सर्वदैव यजे एष्य भमन्तः शत्रून् विस्तृ
कर्य सारमत्यन्तं महारि महाद्भिर्वैरैर्युक्तं विक्रमापुयविशेषमानीय आदाय कीदृशोऽमानीय मे पुरं मेहात्तानमपि वा हे

१५

अथ प्रत्युदाहरणं सभाजनेनेति कस्यचिद्राज्ञो मंत्रिणः पौरैस्मिन् रक्षिता स्ततस्तस्य स्वसभ्यापि द्वेषजातः कोऽयमस्यापरा
गभयात्पौरान् निरकृत्तः कांतिभ्रंशो बभूव ततः कस्मिंश्चिदवसरे तेसभ्यालयमावसराः सेनः पौराणामुपरि कटकया
त्रामङ्गः ततस्ते पौरा निरागसः पराजिरयिरेन तेराजात्प्रहः पुनरात्मीयां कांति प्राप्येति मापेति समस्तारयार्थः पादानो
नैव योजना कश्चित्सभ्यः परस्य कथयति सभाजनेन सम्यग्लोकेन मेचिजनेनेत्यर्थः उपविष्टस्ततः स्वपौरजनेनाऽ
नाथानामास्त्रसावेषां पौराणां दृष्टस्ततः सम्यागतानाइत्यर्थः कदासभासमालोकमजति द्विपतीति सभाजनस्तस्मिन्पौ
रजनेनतउपविभशतुसमीपसभ्यसत्रियानेऽहृतात्त्रसयः त्वज्ञायेनसमङ्गिताप्ति तस्मिन्नेवंविधेन अवधतत्वज्ञस्य
सभाजनेनोपविष्टरितासौ सभाजनेनोपविष्टरितासौ सभाजनेनोपविष्टरितासौ सभाजनेनोपविष्टरितासौ ॥
र्थः अतएव जनतानामिनः स्वामीजनेनोराजा सहसभासावर्तते सभाः सदीप्तिकः सेहत्वोऽन्यस्य कीदृशे पौरलोके
अपरिसूरितात्त्रनाप्यायितात्रसवः प्राणमयस्यासौ तथोक्तस्तस्मिन्न्यूनतल्प इत्यर्थः तथा सभाजने सभाज
प्रीतिदर्शन इत्यस्य कर्मे विसुट नोऽस्माकं प्रीतिकरे सुजके इत्यर्थः अतएवास्माकं सर्वे प्रकोपातोजनेनोस्त्व
नीतिकुः रविलितासेपत्रइत्यर्थः कथमपगतारिपवीय आवनेतनमथतिक्रियाविशेषणं किंभूते पौरलोके
इतासाविताषामाग्रसरः अजायेन तस्मिन्नपि गतमानगर्वइत्यर्थः इति सर्वपादजेपंक्तियमकम् ९ ॥

श्री
को॰ल॰
२०
20

भूयोपिभेदांतरमाह परिहृत्तिरिति पूर्वोक्तगर्भीकृतियमकयोर्युगपद्योगे परिहृत्तिर्नाम यमकं भवति तथापूर्वोक्तम
ध्वेपुच्छयोर्युगपद्योगात् युग्मकं नाम समस्तपादसंभवं नवमं यमकं भवति ९ तत्र परिहृत्त्योदाहरणं
पतन्मानिन्याः सखीग्रतनय प्रत्याख्यानभयादपहृतेनायकमाह मृदेति असौ रमणि क्षीणापि रतामृ
दापीत्यानन्तयन लोभादिनायतानदागमनार्थं प्रयत्नपरा योऽनवोढापरिणिनामदोलेति: मंदेहेस्मरसि

परिहृत्तिर्नामभेवेयमकंगर्भीकृतिप्रयोगेण मध्वेपुच्छयोश्चयोगाद्युग्मकमिति पादजेनवमं ९ मदार =
तासौरमणीयतायांस्मरस्यदोलंकृहतेनवोढा स्मरस्यदोलंकृहतेनवोढामदारतासौरमणीयतायां २

ध्यायसि कीदृशास्त्वंकृहतेनोपलक्षितः कुत्सितहतेकृहतेनेनयत्कुहषस्यथैर्यंद्युतिप्रकाशाकमतएवत
त्स्मरणेपविज्ञाते ननुयदिक्षामामानिनीतत्किमनेनयार्थंतंप्रेषितेत्याह यस्मादुदारतासौऽचिन्त्यस्मिंरम
णीयतायांरमणीयतेयत्स्मरस्यदःकामोऽद्भेकोऽलंकृहते भूषयत्यनवोढांप्रमत्स्मानायकाम् १० ॥ २०

अथयुष्मकं विनेति कश्चित्केचिदाह अयंमहाजनः सत्पुरुषःजनः यतः अपरार्धेविनाश्चनपरायइत्यर्थः अदी
यनत्वेऽजनेस्मकेनयमेन किंकुर्वतायमेन नयताश्चात्मसमीपेप्रापयता तथामृत्वोदिनाप्राणभक्षणशीलेन
उनयताङ्गनीकुर्वतामृत्वोदिनासौख्यभक्षकेण अथवामृत्वोदिनार्थेनस्मनयताकीदृशेणमहाजनेनोविनाविग
तानरोयस्मात् यमप्रतिपुरुषकारविफलत्वात् विपुरुषइत्यर्थः बहुलत्वात्कोनभवति यदिवाविनष्टेना

विनायमेनोनयतामृत्वोदिनाविनायमेनोनयतामृत्वोदिना महाजनोदीयतमानसादरेमहाजनोदीयत
मानसादरम् १५ ॥

पुरुषोविनाऽयनः महाजनःकीदृशोमानसात् मानमहंकारंसादयतीतिमानसादिस्तेनायदिवामानसात्विना
त्मकाशात्मृत्वोदिनातथामहाजनोदीमहमस्तवमजेतिदीपंतिमहाजनदुर्जनान्नुदतिप्रेरयतीतिम
हाजनोदी कथमदीयत अरेश्वेत्रे तथायतमानसादरे यतमानानांमरणप्रतिक्रियासाध्यतानांसादेखे
देयातिददातीतिवाक्रियाविशेषणं एतानिवयमकानिसमस्तपादस्थोक्तानि १५ ॥

अथुनासमस्तपादयोः समस्तपादानेवाह अर्द्धमिति प्रथममर्द्धं पुनराहत्तं मध्यउत्तरवितिसमुद्गकाख्यंयमकंजनयति
करोतिनामशब्दः संस्थानविषयसूचनार्थः तेनविचित्रमध्येस्यन्तोनमीवो ऽर्द्धद्वयमानुप्येन वृसमुद्गकसादृश्ये
श्लोकः श्लोकान्तरेयमकितोमहायमकंजनयति तः पुनरर्थे श्लोकश्लोकवर्वनेद्वयोश्लादीनांयमकत्वनिहम्म
र्थे तथालक्ष्येष्वदर्शनान्नदेवं मुखोदारम्यमहायमकानान्येकादशैतानिसमस्तपादयमकानिभवंति १६
नत्रसमुद्गकं ननामेति लोकोजनोविद्यंपेडितेननामप्रणतः केनानवेनस्तुत्याकीदृशाः महाउन्नवाः संयसे

अर्द्धं पुनराहत्तं जनयतियमकंसमुद्गकंनाम श्लोकस्तु महायमकं तदेवमेकादशैतानि १६ ननाम
लोकोविद्यमानत्वेनमहीनवाविचित्रमुदारधीरं ननामलोकोविद्यमानवेनमहीनवाविचित्रमुदारधीरं

निमहीनतयारीनरिपून्त्रायते ऽविद्यामत्वमोदायस्पसनतथाक्ष्तोनचनैव विद्केकीदृशं अरीणांसमूह
आरेतस्यधीर्बुद्धिः नामोरयतीतिनं तथाविधलोकस्तुननामलो ऽपितमलोनिर्मलएवविद्वंपुनः कीदृ
शं अकोविदामूर्खाणांमानमहंकारंवातिरोधयतीतिनाशयतीति अकोविदमानवास्तेषामिनः स्वामी
मीनेतथाअहीनवाविचित्रमखंडशीलमुदारोविपुलाशयोधीरोधैर्यापेतउदारंवधीरंवेति १७ ॥

ग्रयमहायमकं श्लोकद्वयेनाह सइति सतेति सपूर्वप्रक्रांतोवित् तशाह्वः क्रियांतरोपत्यासार्थः आरभविसभ्
हेभरतोभरेणावश्यंनिश्चितमवलेबलरहितेविततारवेकृतभयार्तिविस्तीर्णेनिस्वनेसर्वदारुदारणेसमरमानै
षीदानीतवान् कीदृशोसावन्वानगच्छन् कमलसेनिःक्रियेजने तथास्थितोस्थीतिशाद्गुणेनस्वतिद्वयेनयती
त्यस्थितइति तथासमेनावहेभेनारेभायितेश्रुरतःसक्तः कीदृशमारेवषागनेवषणमघवाश्रवषपमनायनमव
लेविततारवे समाश्रिततहसमन्हवित्कीदृशः सर्वदारणमानेषी सर्वेषांयद्दारणेविनाशनेतेनमानमिच्छ

सतारेभरतोवश्यमवलेविततारवे सर्वदारणमानेषीदवानलसमस्थितः १८ सतारेभरतोवश्यमवलेवितता
रवे सर्वदारणमानेषीदवानलसमास्थितः १९ पादंद्विधात्रिधावाविभज्यतत्रैकदेशजेऊर्यात् आवर्तयेत्सम
तीतिनि[स्त]कृता श्रुतएवदवानलेनदवाग्निनासमंतल्यंस्थितेस्थितिर्यस्येतिशाद्वश्लेष शतचान्यत्रापिवाक्ष्ययः २०
स्यास्यवमहायमकस्यायंविशेषस्तत्रैकेनैवप्रयत्नेनवाक्यद्वयमस्यायितेइहतद्द्वाभ्यां १८ १९ एवंसमस्तपादजेय
मकमाख्यायेदानीमेकदेशजमाह पादमिति यत्केदोह्वीदिभागदानितस्यपादंद्विधात्रिधावाविभिद्यद्विखंडत्रिखं
डंवाकृत्वातत्रविभक्तेकदेशयमकंऊर्यात् कथमित्याहावर्तयेद्यमकायेनमंशंविभक्तेविभागेतत्रेषांशोप्रथमो
होतिप्रथमार्द्धेद्वितीयार्द्धेति द्वितीयार्द्धेत्रितयादिक्रमेणअन्यत्रवाक्यंशांतरेभूयःप्रभृतमावर्तयेदंशांतराहमोवहवो

सत्यामंजीरसौ प्रविसाहायमकटीक २०॥

श्री॰
कॉल॰
२२

तत्रैवाहृत्याये भेदाः संभवंति तानाह आद्यर्द्धानीति श्लोकपादद्वयस्य प्रथमार्द्धान्यपरस्मिन्पादेऽन्योन्यस्य परस्परं पादा॰
हतिक्रमेण समस्तपादद्वययमकवद्दशयमकानि जनयंति तद्वत्त्यैव वा त्वान्यपि दश जनयंति तानि च मुखसंदं॰
शाहतिगर्भसंदष्टकपुच्छपंक्तिपरिवृत्तियुग्मकसमुद्गकसंज्ञानि ११ किं पुनरेषामुदाहरणानि नोक्तानीत्याह
यत्तदिति समस्तपादाहतियमकोदाहरणैरेव पूर्वोक्तैरेतदुदाहरणानां दिक्प्रदर्शनं कृतमिति हविंशतिभे

आद्यर्द्धान्यन्योन्यं पादाहतिक्रमेण जनयंति दश यमकान्यपरस्मिन्नपि विहत्या तद्वदन्यानि २१ एतदुदाहर
णेनापादाहत्यैव दर्शितो मार्गः इह विंशतिभेदंभिदं यमकेनोदाहृतं तेन २२ प्रथमतृतीयात्सार्द्धं तदंत
रभागयोः यदाहते श्वेतादिकमिति यमकं व्यस्तसमस्तं त्रिधाऽऽहतः २३ ॥

दं यमकेनोदाहृतमिति यद्यपि चोभयत्राप्येकादशापि भेदः संभवतीति यथायादृशानि प्रथमश्लोके आद्या
न्त्यानि वार्द्धानि कृतानि तादृशान्येव तानि श्लोकांतरे क्रियंत इति कृतात्तथापि महाकवीनां न क्वचिदेव विषयं लक्ष्यं
दृष्यत इति दर्शितैव भेदा उक्ताः २२ प्रथमपादांत्यार्द्धं द्वितीयपादाद्यर्द्धं तृतीयपादांत्यार्द्धं च चतुर्थपादाद्यर्द्धं पराह
ते यस्मिन्केषु गायत्रे त्वेतादिके नाम त्रिविधयमकं तायोर्यमकनाऽऽवतीति २३ ॥ इदानीमसमग्रदेशेनाहत्यातानाह प्रथमेति २ २२

प्र

तत्रोदाहरणमिति नारीणामिति नारीणां कदंबके हैणं कस्य मनस्वितेनोरमयेत्वीणयेन कीदृशामलसंमेथ
रागमते तथानामिश्रवलानात्संभयेतयाल सेतीमनोज्ञानामिर्यस्यतत्तथा तथापरमात्संप्रकृष्टायुयम ऽतेगस्य २४
द्वितीयोदाहरणमाह पश्यंतीति पश्चात्यालयोयेषांतेवतेऽलयपश्चश्रमरास्तेषांमहावलीदीर्घश्रेणीमिमां
पथिकाः पंथाः पश्यंति कीदृशीं लयेनान्योन्याश्लेषेणालीनां संवद्धां कामाशिखिधूमाशिखामिव स्मरानल
धूमलेखामिवेति समस्तोदाहरणे २५ समस्तोदाहरणमाह पुष्पन्निति हे वसुधासारस्नुपथानन्तपाकल्से
नारीणामलसत्रामिलसत्राभिकदम्बके परमाहमनंगस्यकस्यनोरमयेन्मनः २४ पश्यंतिपथिकाः
कामाशिखिधूमशिखामिव श्रमोपञ्चालयालीनांलयालीनांमहावली २५ पुष्पन्विलासत्रारीणां
सत्रारीणां कुलदाये श्राकल्पवसुधासारस्नुपासार जयाजय २६ हैतीयमेमम र्धपरिहृत्र मनेनदेसवे
पुगांतेयावजगद्भवनेजयकीदृशासुधासारश्च नमध्य मध्यसमस्तानादिकयोगादपिजायनेवेषाः २७
स्तवेगवंर्षंकिंकुर्वन्पुष्पन्पुष्टिंनयन्कंविलासं कासांनारीणांतथासत्रानामवसादंगतानामसरीणांरि
पूर्णांकुलदायमन्वयांनं पुष्पन् श्रुतभोवितकावितार्थात्रपुषिः सकर्मकः २८ भेदांतराण्याह हैतीयमि
ति द्वितीयपादस्यांत्यार्द्धं तृतीयपादाद्यर्द्धे परिहृतेमध्याख्यमकंजनयन्येतस्यमध्यस्यपूर्वोक्तसमस्तांतादिकस्ययो

गेवंशोनामयमके समस्तग्रहणं व्यस्तांतादिकहमर्धेतत्रि वृत्तिस्तलद्यादर्शनानन्तसंभवादेवमन्यथापिद्रष्टव्यमपिस

सी. मन्वये २७ तत्रोदाहरणमाह समस्तेति हे महीपते हे भूपते तव हारावरसा पृथ्वी प्राणैः रक्ष्या स्तो यनादिभिः प्रियंहिते

काले. कृतेमीहते वेहते नरसाकथीति कीदृशस्य ते समस्तभुवनव्यापियशसः समस्तजगद्व्यापियशोकस्येति मध्यः २८

२२ अथवेशः ग्रीष्मेणेति ग्रीष्मेण निदाघेन पर्वतस्य शैलस्य महिमा माहात्म्यऽ मानीतः कीदृशो हिमानी महद्धिमंहि

समस्तभुवनव्यापियशसस्तरसेहते रसेहते प्रियंकर्त्तुं प्राणैरपि महीयते २८ ग्रीष्मेण महिमानीतो हिमानी
नोयशोभितः यशोभितः पर्वतस्य पर्वतस्य हितन्महत् २९ आहतं प्रथमार्द्धे द्वितीयमर्द्धे वत्तर्थपादस्य वेशा
श्च वक्रकाख्ये षष्ठे वांतादिके यमके ३० ॥

स्तु। मानीतः स्तुतेन तोयेनोत्वनाशो भितारोजितोहि यस्मात्तस्य पर्वतस्य तद्धि
मानीतोयमभितः समंताद्यशोवर्त्तते तथापर्वमहोत्सवस्य महत्महाप्रमाणे २९ पुनर्भेदमाह आहतमिति च
तुर्थपादद्वितीयार्द्धे प्रथमपादार्द्धेन सहाहतं पूर्वोक्तवेशश्चेति यमकयोगे वक्रके नाम यमके षष्ठोत्रादिक
भेदः एकप्रकारो वेशाकसमन्वये द्वितीयश्च वक्रकस्यांतादिकमध्ये समन्वयार्थः ३० ॥ ३० ॥ २२

समाजनमिति सप्तमानीमतस्तीयश्चकेराष्ट्रहितंवक्रे॰ नुक्रलेवकार किंकृतासभाजनेसभालोकेसमानीयस
म्यगात्मसमीपेप्रापय्यसम्भ्यानोविदितेकृतेत्यर्थः कथंहितेवक्रेपिहितेशुम्रेनस्फुटंप्रकटं अविकम्पनात् किंकृ
तेत्रापि स्फुटत्रापिपीडितोपिकीदृशोसभाजनेसभाजनेप्रीतिदर्शनेलक्षणंसर्वत्रसर्पिपायोज्यमत्रवसप्तमोध्या
यभेदःसंभवतियत्रकेवलमेवप्रथमार्धेचतुर्थोत्यार्द्धेमात्रमेतेसतपूर्वैकविलक्षेत्तुप्रथमानोपिकथमपि
नोक्तः ३१ अथाद्यंतकभेदानाह प्रथमादीति प्रथमद्वितीयतृतीयपादप्रथमार्द्धैः सार्द्धमनेनराणांद्विती
यतृतीयचतुर्थपादानामेत्यार्द्धानिपरिहृतानियमाकिनातिमत्याद्यंतकसंज्ञेयमकंजनयति ३२ किमेकमेदमे
समाजनेसमानीयसमानीयःस्फुटत्रापि स्फुटत्रापिहितेवक्रेहितेवक्रेसभाजनं ३१ प्रथमादिश्च्यथमार्द्धैःप
विहृतान्यत्रसार्द्धमर्द्धानि शेत्यात्मनेनराणांजनयेत्याद्यंतकेनाम ३२ इदमथोनादिकवक्रमेणषोढैवभिद्यते
वेदेनेत्याह इदमिति नकेवलमनादिकमिदमथाद्यंतकं भूयः अस्मोदाहरणानोतेनैववदर्शितोमार्गः ३३
तेनैवक्रमेणषोढाषड्भिर्भेदैर्भिद्यतेभूयःपुनः यथाप्रथमार्धेद्वितीयपादांत्यार्द्धेनसहयमकितेनथातृतीया
र्धेचतुर्थोत्यार्द्धेनसहश्चस्तमाद्यंतकेद्विधातदुभययोरसमस्तमितितृतीयोभेदः द्वितीयार्धेतृतीयांत्यार्द्धे
नसमस्यनामावतुर्थोमथ्यसमस्ताद्यंतकयोरावेशः पंचमभेदः प्रथमोत्यार्द्धेचतुर्थोर्द्धेसाहृष्येवेशेवक्षुण्ण
पतृकृतेवक्रकेनामषष्ठः एवंवद्वसप्तमोभेदःसंभवतीति यत्रप्रथमार्धेचतुर्थोत्सभागयोःसादृश्यमस्वा

निरर्थकान्तोऽनेकान्तरेकत्वमसोऽद्भिरोऽपरस्परोपर्कन्ततानिमित्तावाह
राजतरङ्गम ३४ ॥

श्रीः
कालिः
२७

भूयोभेदमाह प्रथमेति प्रथमाद्यर्द्धे द्वितीयपादान्त्यार्द्धे न तृतीयार्द्धे वतुर्थान्त्यार्द्धे न यमकमिति समस्तोत्तादिके वेत्तुभ
पयोगोग्रर्द्धे परिहृतिर्नाम भवति यथा समासेति केदर्पेण साकं सार्द्धं दर्पेण भोगेन परन्तसारप्रहृताकीरश्रीसा समा
रसा सहसा रसैः पद्विविशेषैर्वर्तेतेया सा तथान वानि नूतनानि घनोस्मिकं घारानिपस्या सानवा नाः तथा शर्वे कोउ
त्तृणविशेषं विश्राणनायर्यमाणेन तथा श्राणेन श्राणः शाहो वीनां पद्विलिणं श्राणेन विश्राणेन विद्यते विश्राणेन यस्यां सा
विश्राणेनैवे विद्या सपद्विहतेत्यर्थः तथा नवाग्रस्यघातन कालप्रहृतत्वात् ३५ पुनर्भेदान्तरमाह पादेति चतु

प्रथमतृतीयापदे तदं तेन रवरमयोः परिहृते भवति समस्तोत्तादिकयोगादर्द्धे परिहृतिः ३४ समासरसा कंद
र्पेण कंदर्पेण समासरसा शारत्रवाना विश्राणेना विश्राणेन शारत्रवा ३५ पादसमुद्गकमेतेन त्राहसाति ऊर्वे
तेन च श्रेतरितान तन्तरित यस्त समस्तेषु पादेषु ३६॥ एतं मपि पादानां यान्यही तितानि तत्रैव पादे परिहृतानि से
ति पादे पादे समुद्गकसार्द्धप्रथमान्तादसमुद्गकं नाम यमकं नाम यकं ऊर्वेति तत्र पादेषु तरितेषु वहिते बुतेतरितेषु
वतथा यस्तेषु केवलेषु समस्तेषु च पादेषु वहुधा भवति ते च वहवः प्रकाराः पंचदशा कथमेतरितेना वत्तव्य था प्रथ
मतृतीययोर्द्वितीयेन द्वितीय वतुर्थयोस्तृतीयेन प्रथमतृतीयचतुर्थानां द्वितीयेन प्रथमद्वितीयचतुर्थानां तृतीये
नोनरितमिमेकोनतरिते चतुर्भेदे प्रथम वतुर्थयोस्तु द्वितीयतृतीयाभ्यामिति द्वयन्तरितमेकमेवेतान्तरिते पंचभेद सम
नेतरितमपि प्रथमद्वितीययोः श्रेणपद्वितीयपर्गेवा तृतीयचतुर्थयोर्वेति द्वियोगे त्रिभेदे त्रियोगेनत प्रथमद्वितीयतृती

तृतीय

प्रदर्शनेयोदाहरणत्रयमाह यथामदेति असौमहीनाथोराजातंसेनोंमदाहर्षेणनात्स्वामिनःसेनाभर्तुः
सकाशाडदासविलेपवियोजितवानित्यर्थः कथममसमेंजसमितन्नतोथानेनरेमहीनाथंअहीनासेश
णोजयश्रीर्जयलक्ष्मीरालिलिंगपरिषस्वजे २७ द्वितीयोदाहरणमाह यदिति कश्चिद्राजानमाह
यद्यस्मात्त्वयाशात्रवेशत्रुगणेजन्येरणेप्रदायतालूयत तेनहेतुनाइयंरमाश्रीपृथ्वीअनुरक्तासतीत्वा
मायतआगता अयगताविस्मयस्नृपकीदृशंशात्रवेमप्रातीतिमत् विशमथनसमर्थे आयतेविस्तीर्णे

मदासेनामदासेनारसौतामममंजसं महीनाथमहीनाथजयश्रीरालिलिंगते २७ यत्त्वयाशात्रवेज
न्येमदायतमदायत तेनत्वामनुरक्तेयंरमायतरसायत २८ रसासाररसासारविदारणविदारण भव
यदिवामदेनायतेकीदृककुरसाआयतरसानांप्रतिदीर्घाभिलाषा नारेभवत्तारेमहीयतमहीयत २९ ॥
तृतीयोदाहरणमाह रसासारेति हेरसासारभूश्रेष्ठतथारसानांशृंगारादीनांआसारवेगवर्षेनल्पनधारण
विदारण समरभेदकभवतात्वयाविदापेडिनेनआरेभवतासोयोगेनारंशात्रवंअहीयतहानिंनीतेजितमित्य
र्थः कीदृशंमस्ताशृष्यिधायतेसेवहेहर्म्यादिवियोजितत्वादिति एवमन्यदेशाहबौमनोहारितमाश्रित्येनेत्रि
शद्राजाताःयमकानादिकेषट्कमायनकेषट्कमितिद्वादशासमविसमभेदाभ्यांसहवनदेश येवदशोर्द्वेपरिह

श्री॰ को॰ ले॰ २५

अधुनाप्रकारान्तरमाह आद्यन्तानीति पादानामाद्यान्यन्तानि अर्द्धेषाः खेडितानि तस्मिन्नेव खेडितेर्द्धे यमकितानि वक्त्रे
नाम यमकं जनयन्ति तथोत्याद्यन्तानि अर्द्धीकृतानि तस्मिन्नेव यमकितानि शिखां जनयन्ति वक्त्राशिखयोरुभयोः
योगे माला भवति ४७ क्रमेणैषामुदाहरणत्रयमाह घनेति इह कमलेषु प्रेङ्खु लीनो भ्रमराणामावली पंक्ति
लीना श्लिष्टा कीदृक् बलाबलापि एवं बलापि कीदृशा मलीना घनाघनावार्द्धक मेघास्तद्वदभिनीला नीलवर्णा।

आद्यन्तानि तत्तस्मिन्नाद्यर्द्धान्यर्द्धशो विभक्तानि वक्त्रं तथा शिखायामुभयानि च जायते
माला ४७ घनाघनाभिनीलानामास्यामास्याय शाश्वती बलाबलापि कमले लीना लीनामि
हावली ४८ यासां चित्ते मानो मानो नारीभ्यो रेतावन्तां सा रेमे सत्रासत्राजायेनैवानेनानेना ४९

मानो किं कृता लीना शाश्वती स्थिरा मास्यां हन्ति मास्याय कृत्वा वक्त्रमिदं ४९ सत्रासत्रुहषो भूयः पुनरवं पीत्रे
जायेनैव भवेदेव कीदृशो रेता रमणशीलो रेमे रतभूतकारितार्था इमयितेत्यर्थः कास्ता नारीः कीदृशी रेनेताः
प्रचुरास्तथा आसत्रासभयेण यासां नारीणां चित्ते मनसि मानोऽहंकारो मानोऽनि वक्त्रः कीदृशः सत्रानेनानन्त्रः

सत्रेमास्थिरप्रीतिमिवाला ४८ ॥

समर्थस्तिमयपत्र ४५ ॥

भीतेति कश्चिद्दूतो राजानमाह हे धीर निर्भय श्राधीर मनोडःखप्रेरक मा परकीया सेनावसः सेनास स्वामिका
ता भवेनमाह दूते कीदृशी भीतेत्रस्ता श्रभीता सम्मुखमागतामत्रास खेदा श्रासन्ना निकटवर्त्तिनी श्रागत्य समे
सश्चगात्यागत्येतरा भावेन किंतदाह हत्वा विना घ्यसेत्रासे भये त्राय स्वपालय पुनः कीदृशी श्राय स्वा श्रायस्लत
सकाशादागमनमेव स्वेयनेयस्याइतिमाला ४२ अथोध्याह मध्यानीति तः पुनरर्थैर्मध्यानि प्रहीहीनिषु

भीताभीतासत्रासत्रासेनासेनागत्यागत्या धीराधीराहत्वाहत्वा
सेत्रासेत्रायस्वायस्वा ४२ मध्यान्यहीहीनिलमध्येऊर्वेतित
त्रयरिहत्मा श्राद्येनावाद्येनेकोवीयमकेंतथैकत्र ४४ सेनोवतत
नप्राणानिमानिहन्निहेतिनः सराजनोजनोयोहिवोढुंसदसदलम : ४५

नत्वत्रैवमध्ये परिहृत्मा मध्येनामयमकेजनयेति एवमाद्येतान्यहीहीनि परिहृत्या श्राद्येतेनामऊर्वेति तद्भयथो
गसमकालेकोवीयमकेजनयेति तथा शाह्रःसमवृये ४४ नदुदाहरणत्रयंक्रमेणाह सेनइति कश्चिदाह हे सेनः
शिष्ठानो स्ताकं प्राणानवेनहियत्मादयं जनोलोकस्त्वत्रैमानप्राणानवनिहेनिहिनस्ति वतेनिखेदे कीदृशो जनः

स्त्राजनः सतांदेशा नथासद्वासद्व पुत्काष्पुकं वोढुंशतमदन्तो

श्रीः
कौ॰ ले॰
२८

दीनाइति कश्चित्कस्यापिकथयति हेनःपुरुषतेनकेनापिवीरेणवाणेसमरेसेनाव्रणः परासेदिमाकीदृशेनवाणेनजी
वितस्येरणे ऽस्मिमरि सेनाकीदृशीदीनानिःपौरुषातथाइनःपरितमोविषादीविषस्यः इनःस्वामीयस्याःसात
थाभूता तथाशरैर्वाणैरपादितामीभंयशरीरेहिंसायस्याःसातथेत्याद्यर्थ ४८ यति कश्चिदूतःस्वसेनास्वदेशाग
तःकथयति सामदीयासेनाहतनाम्नावैरिणसमहेहत्वादिनाथयाहब्रवीति त्वामवंतेकिंब्रवीतिसारंप्रयातेव
स्वघात्रवोजिनाइतितिनिवेदयतीत्यर्थः तस्येवसारवादिति कीदृशीयामानिमिर्मेनास्विभिर्विताग्रपिहिता तथा
दीनाहनविषादीनाशरापादितभीशरा सेनातेनपरासेनावाणेपुंजीवितेरणे ४८ यामानीतानीताया मा
लोकाधीराधीरालोका सेनासत्रासत्रासेनासारेहताहतासारम् ४७ पादद्वियाविभक्तःसकल
स्तस्याऽऽदिमध्यपर्यंताः तेषुपरत्राद्यमादशादयायमकानिजनयेति ४८ ॥
आनीतः संपादितः परबलसीकारेणयामोविस्तारोयस्याःसातथाभूता तथालोकानामायोमेनःधीरत्वर्य
तिसालोकाधीरा तथाधीरोनिर्भयश्चालोकःप्रकाशोयस्याःसातथाभूता सेनासदंडनायकाग्रसत्रासेत्साहा
आसत्रानिकटेतिकांचीयमके पादसमद्रकभेदवदन्तादिकादियमकभेदवस्वेहापिसर्वेयवभेदाद्दृष्टव्याइति ४७
पादेद्विधात्रिधावाविभज्ये स्वकेतत्रद्विधाविभक्तेयमकान्याख्यायइदानीत्रियाविभक्तस्याह पादइति यस्य
पादस्यत्रियाभागःसंभवतिसत्रियाखंडितःततस्तस्यादिमध्यांतरूपाभागाग्रपरत्रपादांतरेतेषुवप्रथमद्वितीं

यति पर्वविंशं प्रथमश्लोकानीमंवंशित ४८ ॥

यतृतीयमार्गगुरुपाक्षं प्रथमकाल्केनाद्यपूर्वकृत
२८

यतदाह स्तूमतिरिति यतानियमकानांत्रीणिदशकानिपादाहतिक्रमेणसूत्रसंदंशादिसंज्ञाभिर्ज्ञानी
यात्तदुदाहरणान्यपितद्देवतेनैवप्रकारेणसर्वं चैतत्द्विधाविभक्तपादश्चयमकजातेतेयेकेवलंत्तृती
यभागकृतोविशेषः ४९ तदेवाह श्रेतादिकमिति यथाश्रेतादिकमाघेतकेचद्वर्वत्रयोप्यभिन्नेसत्यन्येकेषट्
यमकानिजनितवन्तयेदमपि तथापरामन्यामष्टौपरिहृतिंद्विधाविभक्तपादवर्जनयति तथाशाहस्वामय

सूमतिरिमानित्रीणिपिपादाहृतिक्रमेणदशकानि यमकानांजानीयात्तदुदाहरणानितद्वत् ४९
श्रेतादिकमिवषोढाविभिन्नमेतत्करोतितावंति यमकान्याघलकवत्तथापरामष्टौपरिहृतिं ५०
तदुदाहरणान्यपिमेनत्यानित्रयोदशैतेषां कृत्वाष्टिशास्त्रभागानिहापिसंवैतत्यास्वयेत् ५१ ॥

त्रयोगइतित्रयोदशायमकानि ५० यथासूदाहरणानिकान्नीत्याह तद्वदिति उदाहरणान्यपितद्देवत्रयो
दशाज्ञेयानि उपलक्षणंचैतत्याद्दसमुद्गकवदिहापियेवदशानांभेदानांसंभवाःकेवलमिहभागत्रयस्य
सार्दश्पतत्रत्रद्वयस्यपुनरपिभेदानाह कृत्वाष्टिशास्त्रन्यादि यथापूर्वंत्राष्टौदीनिकृत्वावज्रापीठोमालामथ्या
पेतकांचीयमकानिकृतान्येवमिहापिकल्पेषामुदाहरणानिवरेयानीति ५१ ॥

श्री॰
कां॰ले॰
२७

भयोर्भेदान्तराण्याह स्थानेति त्रिधाविभक्ते पादे ३ स्थानित्रीणि वक्ष्यमाणानि यमकानि सेन्ति किंनामधेयानीत्याह
स्थानाभिधानभांजीति स्थानकृतमभिधानं भजन्ते यानि कथमित्याह आदिभागमध्यभागेनयमकमिति आदिम॰
ध्ययमके आदिभागौ तेन चेतनद्याद्यन्तयमकं मध्यभागौ द्वौ तेन यदि तदा मध्यान्तयमकम् ५२ तदुदाहर

स्थानाभिधानभांजि त्रीण्येन्यानीति सन्ति यमकानि
आदिमध्यान्तेवामध्यान्तेन तत्र परिहृतः ५२ मरणे मरणेन नृपो
वालिना वलिना रिजनः पदमापदमात् स्वमनेहविनेह
विनेवनिजम् ५३ ॥

एतत्त्रयेक्रमादाह सइति सकाश्चित्नृपोर ऐसमवेसरणेनयानेनतथादमाडुडपशमा
वहेतोः स्वमनेर्निजवुद्धेः उविनेयोस्यंहविनमिषेवनिजेस्वकीयेपदे स्थानमापलेभेकीदृशोसौवलिना
वलिनेनयावलितोवेष्टितोरिजनः शत्रुलोकोयेनसतथाविधस्त्यादिमध्यम् ५३ ॥

२८

येनेति एतस्माद्धेतोः पथिकस्य स्महृद्दो च्यवते हे घनाघहृद्दाननस्मरणाद्दूयाप अयमसौ नभाः श्रावणो मासो न नयनि ग्र
थितायामेव नभः श्राद्धो मासवाचकः पुल्लिङ्गः कीदृशो नभाः घनाघनाम्बुसजलजलदान् उद्दारयन् विस्तारयन् अव
पश्याद्भ्रमनश्चिन्नेदारयन् विपाटयन् तथा हे सखे अविलासनिर्लीलतां कान्तामदर्यनिर्दयं खेदयन् उद्वेजयन्
अहीयसेस्मर्याय सेअयघवागोवलीवर्दान् नहीयसे वलीवर्दः एवाहोनयथेः इ त्याघंतयमके ५४ असतामिति
हे उरुरुवे विस्तीर्णकान्ते सकाश्चिद्धीरो भवते नभ्यंरुरुचे प्रीतिमत्यादितवान् तया जनप्रसिद्धयायुधिरणे सार

घनाघनायेन नभावनायनानुदारयंत्रे तिमनोनुदारयन् सविदयन्नाम विलासखेदयन् हीयसे गोरथवान
हीयसे ५४ असतामहितो महितो गुपिसारतयारतया सतयो रुरुचे रुरुचे परमे भवते भवते ५५

तयोत्कृष्टतया हे तमतया कीदृश्यारतया सकया कीदृशो सो असतां दुर्जनानामहितो द्रोहकारी अतएव महितः
पूजितो भवते कीदृशाय अथवा उर्वी रुरू यस्य सत्र स्मैविस्तीर्णकान्तये परमा उत्कृष्टा उ भा हस्तिनो विषुतेयस्य स
तथा तस्मै ५५ अथोयमेहारेऊर्वन्नानंत्यमेकदेशजयमकानाह यमकानामिति देशश्चादिमध्यान्तल
क्षणावयवोऽर्द्धत्रिभागादिस्तौदेशावयवावयेदल्माणता मः स्यजन्तो यमकानांरा तिरेषाय रियाटी येश्यवीका

श्री॰
कौ॰ले॰
२८
28

यत्र यमके देशावयवौ नापेक्षितौ तदपरमसंख्यमसंख्यातं तत्र महाकविलक्ष्येषु सदेव साधेवास्तिविधाने यत्र डके
भवति सेव्याहृत्तं तेनानन्तता नस्थलवाणं कर्तुं तथा क्वचित् केवले महाकविलक्ष्यदर्शनात् ज्ञेयं ५९ अत्र तद्दिङ्मा
त्रप्रदर्शनार्थमाह कमलिनीमिति साग्रलिनी भ्रमरी दयिते प्रिये विना कमलिनीं पद्मिनीं तत्सहते न तन्मते तता
हृष्टात् यतत्रत्यर्थः कीदृशी कमलिनीं तेन दयितेन सह समे निषेविता किं तर्हि इदानीं करोतीत्याह ते प्रियमधु
नावसंतेन हृदि मनसि निहितमर्पितं रतिसारं स्मरतत्रयाने सा स्मरति ध्यायति अहर्निशं दिवानिशं अत्र नदेशा

यमकानां गतिरेषा देशावयवावपेक्षमाणानां अनियतदेशावयवं तत्परमसंख्यं सदेवास्ति ५९ कमलि
नीमलिनी दयिते विना न सहते सहते न निषेविता तमधुनामधुना निहितं हृदि स्मरति सा रतिसारमहर्निशं ५०
कमलिनी सरसा सरसामियं विकसिता नवमेन नवमेडनं किमिति नापिगता पिगतास्त्वयामधुकरेणवनाए

विभागेनाहविनीप्यवयवविभागेन यतो द्रुतविलंविताद्वादशानंतरमेतदूत मत्रार्द्धे षडक्षराण्येषवद्वयमम॰
ह्ववं मुक्त्वाऽऽवृत्तीरिण यमकितानि ५१ तथा कमलिनीति इयं कमलिनी पद्मिनी किमिति कस्मात् मधुकरेण भ्रमरेण नना
पिगता न सेवा नापिकं हेतेनाणवनाशाद्ववनाश्रतां दृश्यामधुकं कृते पिरवत तथा हावत्रविरोधापिकं स्तवयतः कीदृशी
सरसा नूतनतानाविकसिता प्रफुल्लाग्रनथव सरसां जलाधायानां अनवमे श्रेष्ठे नवमेडने प्रत्यग्रालंकरणे अत्रापिदे

छायमकालिकायहरिः ५८ ॥
२८

अथाध्यायमुपसंहरन्नु यमकस्वरूपे विषये चाह इतीति इतिशब्दोक्तं यमकमशेषं सर्वं समस्तपादैकदेशजं सम्यगप-
घ्यान्यायमालोचयद्भिः सत् कविभिरभियुक्तैः सावधानैस्तथा वस्तुवविषयमालोचयद्भिः यथा कस्मिन्नरसे कर्तव्यं क्व वा न कर्तव्यं
यमकश्लेषचित्राणि हि सरसे काव्ये क्रियमाणानि रसविच्छेदं कुर्वन्ति विशेषतस्तु शृङ्गारकरुणयोः कवेः क्लिष्टता-
निशक्तिमात्रं पोषयन्ति न तु रसं वक्रा यदुक्तं यमकानुलोमतदितरचक्रादिभिदो हि रसविरोधिन्यः अभिधानमा-
त्रमेतद्गड्डरिकादिप्रवाहो वा प्रयोगतस्तु तेषां चित्रकाव्येषु देवतास्तुतिषु रणवर्णनेषु चेति तदेवाह औचित्यविद्भि

इति यमकमशेषं सम्यगालोचयद्भिः सुकविभिरभियुक्तैर्वस्तुचौचित्यविद्भिः सुविहितपदभङ्गं सुप्रसि-
द्धाभिधानं तदनु विरचनीयं सर्गबन्धेषु भूम्ना ५९ इति काव्यालंकारे तृतीयोऽध्यायः ३ ॥

रिति औचित्ये यमकादिविधानास्थानस्थानादिके विदन्ति यैः कीदृशं यमकं सुष्ठु विहिता हृदयंगमाः पदभ-
ङ्गा यत्र तत्तथाभूतं तथा सुप्रसिद्धानि अभिधानानि वस्तुवाचकशब्दा यत्र तत्तथाभूतं यमकं तदन्वौचित्यादिज्ञा-
नानन्तरं विरचनीयं भूम्ना बाहुल्येन सर्गबन्धेषु महाकाव्येषु नाटककथाख्यायिकादिषु तु पुनः स्वल्पमेवेत्यर्थः ५९
इति श्वेताम्बरश्रीनमिविरचिते रुद्रटालंकारटिप्पणके यमकाध्यायस्तृतीयः ३ ॥

श्री॰ कां॰ल॰ २५ यमकं व्याख्याय श्लेषं व्याचिख्यासुराह वक्रमिति यत्रालंकारे युगपत्तुल्यकालमेकप्रयत्नेनैवानेकं स्यादिकं
वाक्यं विधीयेत स श्लेषो युगपत्पदग्रहणान्महायमकादीनां श्लेषत्वनिवृत्तिः कीदृशं वाक्यमर्थमभिधेयं वक्रं
भणितं समर्थं शक्तमनेकमितीहापि द्रष्टव्यं तथा सुश्लिष्टः सुयोजितोऽक्लिष्टः कष्टकल्पनारहितो विवि
धो नानापदानोऽसंधिः तानां सेयि विवेकीभावो यत्र तत्सुश्लिष्टाक्लिष्टविविधपदसंधीति १ सामान्यलक्षण

वक्रं समर्थमर्थं सुश्लिष्टाक्लिष्टविविधपदसंधि युगपदनेकं वाक्यं यत्र विधीयेत स श्लेषः १ वर्णपद
लिंगभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनानां अत्रायं मतिमद्भिर्विधीयमानोऽष्टधा भवति २ ॥

समभिधाय विशेषाभिधानाय श्लेषप्रकारानाह वर्णपदेति अत्र शब्दालंकारेष्वयं श्लेषो मतिमद्भिर्विधीय
मानो धीमद्भिः क्रियमाणोऽष्टधाष्टप्रकारो भवति केषां विधीयमान इत्याह वर्णेत्यादि वर्णश्च पदं च लिंगं
च भाषा च प्रकृतिश्च प्रत्ययश्च विभक्तिश्च वचनं च वर्णपदलिंगभाषाप्रकृतिप्रत्ययवि २ ॥ २५

भक्तिवचनानि तेषां वर्णपदादिविषयभेदात्तत्राष्टधा श्लेष इत्यर्थः अष्टधेति परमतनिरासार्थं अन्यैर्हि
विशेषेण शब्दार्थयोः श्लेषोभ्युपायेऽपि वर्णादिनिर्देशादेवाष्टविधत्वेन लब्धेऽष्टधेति नियमार्थं भेदेस्वष्ट
धैव नान्यथेत्यर्थः केचित्त्विह पदे भ्रुलिंगमेतन्नभावयंति प्रत्यये च विभक्तिवचने च विभक्तौ वचने तदेतन्न वा
रुभेददर्शनात्तथाहि हार इति भूषणे मुक्ताकलापे हरणे हारो मोषो हरस्यायं हारः कोप्यर्थः इत्यत्र
पदश्लेषेऽपि लिंगश्लेषो न विद्यते सर्वत्र पुल्लिंगत्वात्तथा पद्मानि पिः पद्मं कमले पद्माश्रीरिति लि
गश्लेषेऽपि पदमभिन्नं तथा नयनस्यायं नायनः नीतिः दानाय नयन इत्यादिषु प्रत्ययभेदेऽपि वि
भक्तिवचनभेदो न विद्यते तथा सतां मुख्येः गुरः सरः सन्मुख्येः सख्यो भवेन मुख्ये
यासोनाः सन्मुख्ये इत्यत्र वचनभेदेऽपि विभक्तिभेदो न विद्यत इति भेदद्वयी
तेनैषामनेनान्तर्भाव इति २ ॥

श्री॰
को॰ले॰
२॰
३०

यथोद्देशलक्षणानिर्दिशन्नादौवर्णश्लेषलक्षणमाह यत्रेति यत्रविविधानांनानारूपाणांवर्णानामैकरूप्यंसा
ष्यमापद्यन्तिसवर्णश्लेषोविज्ञेयः विरूपाणांकथंसादृश्यमित्याह विभक्तिवलात्प्रत्ययवलाद्वर्णवलाच्चेति २ उ
दाहरणमिदंमायायैति अत्रमहासत्त्वोदरिद्रोवर्ण्यते कश्चिद्दरिद्रोदानवतोभावोदानवत्त्वंदातृत्वं तेन
राक्रान्तमङ्गणोऽयेपादपत्रविषादमितःप्राप्तःकीदृशोदातृत्वे विधिदैवंतस्मिन्नाश्रितेनमायत्ते दैवाधीन
मित्यर्थोदैवेनतुकलेभवतीतिभावःकीदृशोविधो महाधिभिर्वर्जितइतिमाधिश्लिष्टित्रित्यमेवमनःपीडा

यत्रविभक्तिप्रत्ययवर्णवशादेकरूप्यमापतन्ति वर्णानांविविधानांवर्णश्लेषःसविज्ञेयः ३ मायेतिविधा
वपत्रीविपराहावाश्रितेविषादमितः आयामिदानवत्त्वेनरूपंपरमङ्गणः ४ ॥

वहुश्चार्थः तथाप्रपत्नीसदासन्निधानादयमतःश्वतःकालविशेषोयुक्तोयत्नेतस्मिन् तथाप्रपराहोप्रवि
पमानःपरःप्रतिपक्षोयस्मात्साधुपरः सवासावहिश्चसर्पश्चपीडाकारित्वादपराहिस्तस्मिन्नयस्यकिलाहे
नेकुलादिहिंसकोभवत्यस्यतुनैवास्य कीदृशोदानवत्त्वमायामिश्रवदनादभीतोविदद्रावितयायमेस्व
भावतोयमोदनंपातमनत्ववपरंश्रेष्ठं एषएकस्यवाक्यस्यार्थोऽपरस्यतस्माधाविमादि कश्चिद्दाणस्वरमाह
हेदानवदनुमत्ततनेवाणावाणारव्येःइतोऽस्मान्यदेशगाहिषादेकालकूटमत्तकंधीवमायास्यागव्कसिकीदृशोसि

इति योऽयं वदमसमाक्षिंगाख्या संज्ञा ॥

३०

ताम्येतिनेकीदृशोविधेयोसायैौमहदरे तथाप्रपगातानस्तिर्गमते यस्मास्मावपर्गिस्लस्मिन्नदावस्थितेतथापगतो
गाहुर्विफेनदोयस्मादसौतथाविधः किमितितत्सकाशमायासीत्याह तस्यहर्म्यस्थानेतद्धर्म्यंयतः परमोक्ष
छाऊर्मिनिर्वाणपदमित्यर्थः सायाविनादाविकारोकारयोः सप्तमीविभक्तिवर्णादेकरूप्यमाम्यितमितःप्रभृ
तिपुम्तत्यवर्णानद्धर्म्यमित्यत्रयकारहकारः वर्णेवर्णादिति नन्ववपरमऊर्वाणइत्यत्रएकत्रौष्ठोप्यत्रदंत्योर
ष्ठोवकारस्तत्कथमेकरूपतावर्णानांसत्यंयमकश्लेषचित्रेषुबवकारयोरोष्ठ्यदंत्योष्ठ्ययोरभेदोदृष्पपते यथानस्मा
त्सिजातेनृपतेरपदपदवलेवनेयथोनिश्चेतिरसेभेगोरपमपदवलेवनेतथा नकारणकारयोश्चनभेदोयथावेण
हेतरणाणंजयत्रमावेतिभगाहेतरगानामितिशिवभद्रस्यविसर्जनीयभावाभावयोश्चनविशेषोयथाह्विषतो
मूलमच्छेहेराजवेशारजायथाः ह्विषद्भ्यस्मस्यासिकर्णेहकपृष्यादजायथा अत्रसैकत्राजायथाइतिविस
र्गोतेक्रियापदप्रपरत्रयथाशहोप्ययंतथोत्वयोर्मकारनकारयोश्चनभेदोयथा शपयाप्रयेवीरसमीरसमरे
हसे ह्विषतांजहितिःप्रोषहतनाःसमरेहसतन् अत्रहिसमरेहससमितिमानेहसत्रिवितनातेपदे तथायंजनता
त्परसैकस्यंजनस्यद्धयोर्वानविशेषोयथा शुक्लेशुक्लेशनाशंदिशानीत्यादौशुक्लेशुक्लेयमकस्तस्मिन्नेवकत्र
शुक्लेशुक्लेशुणएणुकेप्रनत्रशुवः क्लेशस्यवनाशंदिशातीत्यर्थोऽत्रसैकत्रककारात्लकारएवैकंयंजनमन्यत्रकका

६ ॥

श्री॰ कं॰ल॰ ३१

31

अथपदश्लेषः यस्मिन्निति यत्रवाक्ये विभक्तियोगो विविधो नानासमासयोगश्च जायते केषु पदभंगेषु सत्सु विविक्तः
स्फुटः सपदश्लेषः ५ उदाहरणमिदं स्मरेति नवरोमेति कश्चिद्वाडुकृत् प्रियामाह हे समराजिदंतरुचिरस्मितेश्च
विषमदंतपंक्तिकांतहसितेन वासौ भाष्यादौ म्रियद्ष्तत्क्षरीरे वपुर्धवलयति स्पृक्रूयति कीदृशं स्मरतरुहनेषुति
पुष्पनमणितेषु लालसो लंपटो गलः कंठो यस्य तं तथा प्रियसंनिधानात् यत्र यनोदकमाने दलोचनवारिता
स्येयालालः प्रमरणेनेन सतृष्णो मनः ऊर्वारोहः स्तनोद्धायो यत्र ततन्नयाभूतं तथा नमत् स्तनाभोगभारनम्रं

यस्मिन्विभक्तियोगः समासयोगश्च जायते विविधः पदभंगेषु विविक्तो विज्ञेयो सौ पदश्लेषः ५ स्मरतरु
नलालसगालत्रयनोदकलालसर्वोरोहे समराजिदंतरुचिरस्मितेन मदसौ शरीरमदः ६ नवरोम
राजिराजितवलिवलयमनोहरतरस्मारंभाः यवलयनिरोहितानवमध्यानमदाहितस्तनिते ७ युग्मम्

तथा नवा नूतना या रोमराजी रोमलेखा तया राजिते भूषिते हे ये लिवलये वलयाकारे वलित्रये तेन मनोहरतरे र
स्यत रेत स्व तत्स्मारस्य क्रूहे वेति समासः रोहत्सुनिहती निरोहिता नवे करणा वयस्य तद्दोहिता नवे यत्मध्यमदंतत्वानमे
नो कठिनत्वादलेवमानो याहितावदास्थितौ स्तनौ यस्यास्तस्याः संबोधनं हे रोहिता नवमध्यानमदाहितस्तनि एषप्रकरा
वाक्यस्यार्थः अपरस्य तु यथा कश्चित् नवहप्रहरणो धानुष्कस्पर्द्धिन मदिपयवयस्यानाह यतोऽहमेवं विशिष्टस्तेन

हेनगामदमावमनवेहे नवोग्रतणाम्ब कोसौमिश्र ॥

३१

रोरमदः शरावियैतेयेषांतेशरिणो या नुक्तास्तानीरयतिक्षिपति अभिभवतिशारीरस्तस्यमदोजितयत्नेहेरोहमि
ति कृतायोदर्पइत्यर्थः यतःकीदृशोहेस्मरनहतलेषुदेवेषुद्वायोभागेषु अलसामेदायेगलत्रयाग्रपत्रीतयोवि
षयास्तकाइत्यर्थः तेषांनोदस्ततः यानतेतत्रयाकलाविज्ञानेतपालसन् शोभमानःकौस्तुभश्रियांवारोवलानेया
स्यस्तत्याविधोहेवेक्षविषयास्तवीस्यानपिपातयामीत्यर्थः तथाममेरवणमासमेतानुरूपंत्वभिभवंतीतिस्मरतनि
तोयेस्मरास्तेषामध्येतेविनाशोहविरभिलाषायस्यसप्तवंविधोस्मिभवामीति अथुनावयस्यानाऽऽमेत्रयते
अमराजिरेषुदेवानीतेषुअजितमपराभूतेयद्दलिवलेवलिदानवसैन्येनसस्यमनेवेधनंतत्रोहस्तक्रीडिता
तत्रवतोविस्मृतस्तेवरमस्तान्यर्थमारंभस्थानुष्ठानेयेषांतेतथाभूताभवेतस्मामेभ्यते कीदृशोमदमोयवाहृदावि
शोषास्तेषुलयोडुर्गोपियास्तेभ्रमस्तेनतिरोहितमेतवितमनवंवबुदिवसमभवेयन्महानेमदीयवितंतेडुर्गस्यावय
मतःसकिंकरिष्यतीतिकृत्वातेनमसावितंतद्दीनेनमद्दायेषांतेवतेमहितामशत्रवस्तेषुस्तनितेनदारुणात् हुणव
णायमानेवक्षइत्यर्थोऽथवाथवाःशुहषास्तेषोलयःस्वपोहषकर्मकौशलंअन्तवमडल्लष्ठोध्यानमदोनीति
शास्तविंनादर्प्योयेषांतेनवमध्यानमदामेत्रिशापाऽऽदधते भवलयेनकर्मकौशलेनतिरोहितान्यकृताःनवम
ध्यानमदायेस्तेनथानेवतेमहिताभशत्रवस्तेषुस्तनितेनधाहितेऽन्योण्यत्रयदिमेगाःसंभवतिसोपितद्दिदाविवा

॥ ७ [illegible]

श्रीः
कौ॰ लै॰ ३२

अयं लिंगश्लेषः स्त्रीपुंनपुंसकानामिति यत्र स्त्रीपुंनपुंसकलिंगानां साम्यं भवति सो लिंगश्लेषः कैः कृत्वा लघुदीर्घत्वस
मासैरिति क्वचिद्दीर्घस्य लघुत्वेन ह्रस्वत्वेनेत्यर्थः ८ क्वचिद्ध्रस्वस्य दीर्घत्वेन क्वचित्समासेन चेत्युदाहरणं देवीति कवि·
द्राजानमाश्लिष्य राजशोभस्वतया निरस्तिरस्त्रीनयथाभवन्त्येवंग्रहितेशार्दूलस्यत्वयेन युतस उपदेये इत्यस्तूपे
कीदृशस्त्वं दीप्यतीति देवी कीदृशं तो मही उत्सववान् कुत्सितान् वैरादीन् मारयतीति कुमारी अथवा कुः पृथ्वी मारः
कामस्तौ विद्येते यस्य स कुमारी तथा पद्मानां श्रियां भावे स त्रानयति भवेष्विति भावनीयः सेवकानां लक्ष्मीप्रद इ
त्यर्थः रसां भुवं आहरत्यात्मसात्करोतीति तीरसाहारी यदि वा रसे मधुरादिभिराहरतीति रसाहारी स्तवेन यति

स्त्रीपुंनपुंसकानां शब्दानां भवति यत्र साम्यं लघुदीर्घेन समासैर्लिंगश्लेषः स विज्ञेयः ८ देवी मही कु
मारी पद्मानां भावनी रसाहारी स्तवनीराजनिरोहितमहिमानं नस्य सद्धारी ९ ॥

भूत्वा निति स्तवनीः मनःशिक्षान् धारयति पोषयतीति सद्धारी शोभनहारस्त्वान्वा कीदृशं महिमानं महे हे त्रस्यैव मा
नोः हेकारो यस्य तेन तथाविधं अयमेकस्य वाक्यस्यार्थो पर स्यन्त मही पृथ्वी राजति शोभते देवीति प्रजापदे कीदृशी·
मही कुमारी अकृतविवाहा नित्यतरुणी वा पद्मानां नलिनानां भावयत्यादि कारसान् जलादीन् आहरतीति सद्धारी
ति कर्मण्यण् तादृशी स्तवनी शोभना करा अनेन स्य शेष स्य रोहितं आरोपितो महिमा माहात्म्यं यया स्वयमात्मधार
णे शक्यायप्य नेन स लोकमाहात्म्यस्थापनार्थं आत्मनरत्नयार्पित इत्यर्थः सद्विषमानं वस्तु जाने परतीतिकमा·

३२

महितः ८५

सम समर्थवलेषत्वेनथा म्भेवङ्कयोयपातास्वसमेवयमिति ११॥

शुध्यभाषाश्लेषः यस्मिन्निति यत्रयावदर्थैकवेर्योवेतोऽर्थोविवदितानामावेतिवाक्यानुस्वार्येतेसभाषाश्लेषइति
कीदृशानिस्वय्कसंस्कृतेयपृथ्थाभवत्त्येवेविविक्ताः पृथग्रुपलक्ष्यमानविवेकाभित्रोहिन्नायाभाषायेषुतानितथाविधा
नि १० तत्रसंस्कृतप्राकृतेश्लेषोदाहरणे सरसवलमिति कश्चित्केचिदाह सहुरोरविरिमंतेमाणवेरोगिनात् उ
त्मितमनुष्यमसीमरत्मारयामासगातिपुक्तेवक्तावेत्यर्थः कीदृशोसरसेगातिलाभात् प्रत्यग्रेवलेषाक्रियेषुणते
तथाभूतेहिसकृतेक्समतिभूर्वेमसीसरदसंगामेनविधतेसंगोयत्रासावसंगःसवासावासश्चतस्मिन्नसंपर्के
योगेपरोगेसतीत्यर्थः पुनःकीदृशोमाणवेपुरसहावेपुरिप्रथसमसहात्रसमयोश्चवादितारोवेघायस्य
यस्मिन्नुच्चार्यन्तेस्वयकविविक्तभिन्नभाषाणि वाक्यानियावदर्थभाषाश्लेषःसविज्ञेयः १० सरसव
लेसहिसरोसंगामेमाणवेपुरसहावे मित्नमसीसवदवरेसमरणमुहुरेइमेदवलम् ११॥
शंर्वेवैपत्यक्तमित्यर्थः स्वरःकीदृशोमित्नमेवतिमित्रस्यानिकपाणेषुदयापरइत्यर्थःकीदृशोनमवरंसमोयानादश्रेष्ठेन
याद्वेलानीतिदवलमपतापमुक्तेकीदृशःसमरणमुहुरःसहुसरणेनत्रानेनवर्त्तेतेयेतेससरणायोगिनस्तेषा
मुदंहर्षधारयतिपुस्यातीतिकृतेतिमेसकृतवाक्यार्थःप्राकृतस्यतुकाविद्गमोरमाहिप्रपसदेवीमाह हमाविसमहरो
सकम्रोमिरेसहृदंसंग्रामेरणेउहरतिरदतिकीदृशेणारेवोणेःशवलेकर्तुरेतथामातेनगवेलावेपुरोरम्यःसभा
वोयस्यतेतथामंततथाग्रसीम्नरालंगावहुयोयिनांदवरमपतापदंतथासहसरणेनवर्त्ततेयस्तेसमरणंपरित्राणा

पिनाम्मितिहिंसदवेवविर्यंतकिमितिनाद्विर्यतदूकिलाट मंस्तुकलं म

श्री॰
कौ॰ले॰
३२
33

उदानीं संस्कृतभागयोदाहरणं कुलेति कश्चिन् जातसंसारभयो वक्ति एवंविधे ग्रन्थे के मृत्योस्त्रिपथविश्लेषो विषये या
दिग्मार्गः नोदिशामविशेषविहारोऽस्ति कीदृशे ग्रन्थे के कुलानि लालयेति पोषयेति इति शीलाः कुललालिन
सत्पुरुषास्तेषां लावेच्छेदेकर्मपेलोलालपदोयस्तस्मिं तथा शालेनीतिशालाः सौख्यमास्ते विघ्नेयत्र देशे
सशालीते यदि वा शाले त्वङ्कोशवर्त्तिलिपेषाते शालिनः त्वङ्कोषाधास्तान् लिख्यात्मलीकरोतीति शालिले
पास्तस्मिन् तथा शाले शूद्रः शालेन स्नावनं तरुत्येव शीलाः शालशालिनस्तानल नानीति शालशालिल
वः सर्वासां श्लेषपीडाकरत्वात् तथा कमलालन्मीलस्ताः शावानि दरिद्रास्तेषपिललति विलसतीति सेवशी

कुललालिलावलालेशालिलेशेशालशालिलवश्ले कमलाशवलालिवलेमालेदिशामंतकेवि ग्रन्थ ११॥

लेवलेसेसेपस्तसनथाऽमालेमलयारणेमलसांनैमालोनविघ्नेमालोयस्तासावमालस्तस्मिन्त्रनिवार्य
इत्यर्थः एषसंस्कृतवाक्यार्थो भागयस्तन्त्र शोशालिलेतत् शालिलेजलेशासेतके शास्यतः शास्मिनोपि माले
दिमारयति कीदृशे तत्र कुरराः पक्षिविशेषाः तेषामालिः पंक्तिः तदीयैरावैः शब्दैः रोलः कलकलो यत्र तत्र
याम्भूते तथा सारसालिरवेण सारसश्रेणिवासिते तत्र स्तूरयद्विरहितमारणसमर्थे तथा कमलानां पद्मानां
मा सर्वमकरंदाखेलालिपेनेवतेः लितमस्थ्रमरालैर्वरश्रेष्ठैयत्र तथा विषमे विपत्तिभीषणे मेवे विपंशावदि

सलिलविलोलसतपतिरकृत्वतिर्गायवाकमश्चः १२॥

इदानीं संस्कृतं भाषाश्लेषोदाहरणमाह कमितिं कस्यचित्केनचित्सोहर्षस्तुतिः कृता मनोत्पस्नाम सहसानमाह हेस
रतनः निपुवनपुरुषरतेन वयोरुषेन रणेइत्यामेवेणपदाभिप्रायस्तथा वेमते मूल्पद्देयस्तथा वर्णपेतेसकेनरंजे
तेमज्जत गाढतन्नान्हैव बाहैाप्रहृषोयेसोभिभविष्यतीत्यर्थः कीदृशेन रमनेकतमामादानान्युत्पन्निस्यानाति
यस्यतेन यायभूतेनया कस्से नदासीनेनोमायामाश्रितमाश्रयणार्थं आस्थिः सकर्मकः तथा अपाचनेरण्यते वेह
णेस्यवमानेगर्वीयस्यतेन याश्रगस्यवमेदरस्यवनिकानादीमिर्यस्यतमयवानगाढतीत्ययोगनिकानोय

कमनेकतमादाने हरतनरजतबहुलेनदासीने अप्पतिमाने त्वमते सोगनिकाने नरंजेते १२

सोत्यन्पथास्यवाक्यस्यार्थो अथवा परान संत्येवेविधास्तदा सर्वमेव तेनयतोजितमनः सकमिवनरंजेतमजति
तिस्तुतिरेवात्रार्थश्च इति संस्कृतवाक्यार्थः पैशाचस्यतु केनचिद्विद्यानामपकारः कृतस्ताभिस्तस्यतक्कृतं इति
सोत्र वर्णपेते सहजितरागेणिकः पुरुषो गणिकानां वेष्यानाम स्यतिमाने प्रतीपसहजेनेनरहमनेनसहते किम
र्थं रंजयतिनमात्मरंजनाय दानीमांनाः रंजयतीति एवमर्थे कीदृशी नो गणिकाना कमनेकामविषये कृतेह
र्षाणेन यथा हरनरजताभ्यां बहुलं स्यादि विलसं न्योदासो याहेताः सापि पैशाचभाषायोकरावजयपवानां लोपो

। वृ=१३

श्री॰
को॰ले॰
३४
३५

नक्रियते इत्यादि पूर्वोक्तलक्षणं १३ ॥ इदानीं संस्कृतसरसैर्नीवाक्योदाहरणमाह तोदीति कश्चित्तरोरणस्या
वर्ण्यते सकस्मितमुखोविरंतिडितरदमारस्यारिसक्केवलेसैन्यमंतर्मधेन्याप्रसस्मार कीदृशो सैन्नदन्तिपत्तिनिति
तोदीतथादेशानेदिग्गुपदेशोमूहरवनादिविषयः सहदिशावर्तेनइतिसदिक तथानगणेनसहायवर्गे
णमदोयस्यासावगणमदः स्वभुजवलसहायकार्येदरइत्यर्थः सदासर्वकालमेवकीदृशंवलमकलहं
परिभ्रंततत्रार्विवेरथ्यतथवरमेहायाडपशामवेशाया श्रवमरः कान्तोयस्यतन्नथाभूतंतथाप्रसंतेदिव्यं

तोदीसदिगगणमदोकलहंससदावलेविदंतरिदं आरदमेहावसरेसासदमारेगदासारं १४

तेश्रुत्यासाः शराः तान् येनिखिडयंतिप्रासदायानुकाः सहतेर्वर्तेतइतिसासदं तथागदाभिः
सारडत्काहप्पसंस्कृतवाक्यार्थः सरसेन्यासु शरदितभावर्ण्यतेतोदइतिततः प्राहयोनंतरंदृ
यपतेऽवलोक्यते गगणेनभः शुदयतत् कीदृशोकलहंसशोनेरवलेविनेवतथाआरतोनिह
त्रोमेघानांयनानामवसरः कालोयत्रयदिवाआरताउपरतामेघानामापगुवशोवाणायत्रततथा
भूतं तथाशाश्वतः स्थिरोमारः कामोयत्रतथागतआसारोवेगवर्षोयत्रतत्तथाभूतम् १४ ॥ ३४

नौ तरितं प ३

अपसंस्कृतापभ्रंशयोः श्लेषोदाहरणमाह धीरेति अत्र काचिन्नैरीसखी गंगायाः सपत्नीवसनेन गौरीमानेदयु
ति यथा हे उमे गौरि धीरा सख्या भवेति क्रियागम्यते यतः अभ्रेगगने मायति उद्धतो भवति यः सततया विधेया अया
जलान्तःप्रसरो यस्याः सा अभ्रमदभ्रसरा गंगा अवेरिव गडुरिकाया इव किरणं विक्षेपणं निवीसनेयस्याः सा अ
विकिरणा अहर्दिवसमपि कलाधनेोरत्यंतसंयोगा इति कर्म अतप एव [illegible] हत [illegible] मनूगतहर्षा ततएव वाः
एः कृशा सती अगाकृत अपतत् कतेजस्क कीदृशो उद्धता धरा पृथ्वी प्रलयापवित्रिमया सती यस्मात् उद्धदं

धीरागच्छ उमे हृतमदुद्धरवारिसदस्क अभ्रमदभ्रसराहरणे रविकिरणतेजस्क २५ वाक्येय
त्रैकस्मिन्नेनेकभाषाविनिवेषणे क्रियते अयमपरो विद्वद्भिर्भाषाश्लेषोत्र विज्ञेयः २६ ॥

नच्युतद्वारिवसमइनलेचनदेवसदोशहः येषां तानि तथाविधानि तेषु वडवानलतेजः स्विन्नधर्यः हरन्ति
वीसनउः खिन्ना सती गंगा तस्मात् वडवानले इयती वकारेति भावार्थः एष संस्कृतवाक्यार्थः अथ काचित् सखी
गौर्याः सुवतो हरसमरे वर्णयति हे उमे धीरे हि रागच्छदा [illegible] गता कथं अहतमनुतअनष्टहर्षे यथा भवति तथा
हृतानि हमाहरवारिणो हरनिषेधकाः शत्रवो यत्र कर्मणि तद् उद्धरवारि यथा भवति ॥

यथास्माकंवृद्धिस्तथैषामभूत्तथाहरेणारयोग्निनाइत्यर्थः साचधीः सदस्तसमभासुतेजः सुवयवर्तेजो
विषयेष्वप्रमत्त प्रवृत्तानेजसस्तलोचेत्यर्थः कीदृशीधीः सर्वगात्रादयामिवप्रसरोगतिर्यस्याः सा
अप्रसराअहर्दिवसंसदेत्यर्थः अणुः कृषणग्रीयातथाअविकिरणानिवसितमशक्येतिसंस्कृ
तवाक्यार्थः अयअपाम्पतवर्षावर्णने हेधीरागच्छतपसरतकिंतन्मेघच्छन्नेतमोमेघतमः
कीदृशोडर्द्धराडर्वाराचर्षिकावर्षामुभवादस्यवश्यायपत्रयदिवावर्षुकामेघाप्यवदस्यवश्योरासे
जसोहरणायत्रतथायस्यमेघतमस्सलेरविकिरणाः सूर्यकराहरणांहर्नीरःकीदृशणअप्रमद्प्र
सराभमोभ्रांतिः नभमोनिश्चयस्तंददातीति अभमदः प्रसरोयेषांतेतथाविधायथावस्थितव॰
स्तुस्वरूपंयेप्रकाशयेतीत्यर्थः १७ अथभाषाश्लेषस्यप्रकारांतरमाह वाक्यइति यत्रैकस्मिन्नेववा
क्येनेकभाषानिबध्यंतेसोऽयमपरः पूर्वस्मादन्योभाषाश्लेषोऽत्रज्ञातव्यः पूर्वत्रानेकार्थोऽनेकाभिर्भा
षाभिरुक्तः इहनेकएवार्थोबह्वीभिर्भाषाभिरुच्यतइतितात्पर्यार्थः १८ ॥

उदाहरणे समरइत्ति तमहं सूरिं वंदे स्तौमि कीदृशं समरे रणे भीमारंभे भीषणे योगं विमलाश्च कलाश्च सहेदरं निर्म
लकलाविषये शोभने सरसं सुगारादिरसोपेतेन यासभासं स्वसारं स्वाकूतमतपवसरगुरुं समं हसति
वल्लं ग्रथमेकत्रार्थे संस्कृतप्राकृतश्लेषः समसंस्कृतप्राकृतशब्दरचितत्वादेव मन्यत्रापि समसंस्कृतमागध
शब्दरचितत्वादित्यादि द्रष्टव्यम् ९ संस्कृतमागधयोदाहरणमाह सूलमिति डुःशीलाडुष्टचरित्रावेलाः
पात्रवोऽपि वेपीडादिकेदिशोनिदहति यतोऽतस्तेशावलाः पातकिनः सूलं वा शालं ना पि रोहंतुशेवा सुवेः
समरे भीमारंभे विमलाश्च कलाश्च सदरं सरसं सारं समभासं सूरिं तमहं सुरुगुरुं समं वंदे १० सूलेशले
तुशेवाविशोतुशावलावशाविपाकावा ग्रशमदंशाडुःशीलादिशंति कालेखलाश्राशिवे ११ वेपकक
लिकाकोमलकांतिकपोलाश्च दीपिकानेशी इच्छति गजपतिगामनतावपलायतलोचनालपिते १२
वाविशोनयिगच्छेत्तवशंपराधीनतोवायांव विपोकावास्वच्छेदावाभवेत्तत्स्वितामपि नक्रमेंःकोटशामसी
वेश्रविधमानः शमउपशमोयस्यासानयाविधादशाग्रवस्यायत्रतदशमदशा १३ अथसंस्कृतपैशाचिक
योःश्लेषोदाहरणमाह वेपकेति काचित्रापिकागजेंद्रसमगमनावेवलदीर्घलोचनाव तथावेपककलि
कावत्कोमलकांतीरस्यहवीकपोलोयस्यासानयाविधातयाश्रनेगसेयमानेगीदीपिकातयाकामसम्प्र

काश्चितनाव सालपिहेवकुंभिह्वति १२ ॥

श्री॰
का॰ले॰
३६
36

अथ संस्कृतशूरसेनीश्लेषमाह अपरदलमिति मदिरामदेन मधुरा वाणी यस्याः सा सासंबोध्यभण्यते नेतवापरदलमो
ष्ठपल्लवं तेन हरणा युवानः सा यथा भवस्येवं पिबंतु द्वंतकीरं सामोदं सुगोपि किं विशिष्टं सुपीवरो मांसलः
परिणाही परिमंडलः पयोधरारंभः ऊर्वाभोगो यस्याः सैव मामेस्रते २॰ अथ संस्कृतापभ्रंशश्लेषमाह की

८

अपरदले तेन हरणा मदिरामधुरमधुरवाणि सामोदं साधु पिबंतु सुपीवरपरिणाहिपयोधरारंभे २०
कीडंति भ्रमरेति मधुकमलवणा विलिहंति भ्रमरामित्र सविभ्रमा मत्ताभरिरसंति २१ ॥

डंतीति कश्चित्केविदाह हे मित्र भ्रमरा मत्ताः संतः कीडंति विचरंति भ्रमरेति इतस्ततो गच्छंति तथा मधुमं-
करंदकमलवणापि पद्मसंबंधे लिहंत्यास्वादयंति कीदृशाः सह विभ्रमो येषां ते तथाविधास्तथा भूरिस
भूतेरसंति शब्दायंते ऽत्रापि मन्त्रएवंविधो भवति २१ ॥ ३६

भाषाश्लेषमप्यसौ ह्वरत्राह एवमिति यथा संस्कृतभाषायाश्चान्याभिर्भाषाभिः सह श्लेषः कृत एवमन्यासामपि पर
स्परं कर्तव्यो ऽसौ तत्र यथा प्राकृतभाषाया मागधिकापैशाचीसूरसेन्यपभ्रंशैः सह मागधिकाया वा पैशाचीसूरसेन
यपभ्रंशैः पैशाच्याः सूरसेन्यपभ्रंशाभ्यां सूरसेन्यापभ्रंशेनैवं दशभेदाः प्राद्यैः सह द्वियोगे सर्व एवं पंचदशभेदा
भवन्ति तथा ऽनयैव दिशा ऽनेनैव न्यायेन आदौ त्रिस्वयतत्त्वः पंचषड्गुणयत् श्लिष्टा भाषा यथा साम
र्थ्यमेकवाक्यतया भिन्नवाक्यतया वा रचयेत् तत्र त्रियोगे विंशतिर्भेदाः यथा संप्रामाः १ संप्रापै २ संप्रासू ३
संप्राअ ४ प्रामापै ५ प्रामासू ६ प्रामाअ ७ मापैसू ८ मापैअ ९ पैसूअ १० संमापै ११ संमासू १२ सं

एवं सर्वासामपि कुर्वीत कविः परस्परं श्लेषं अनयैव दिशा भाषास्वादौ रचयेद्यथाशक्ति १२ ॥

माअ १३ प्रापैसू १४ प्रापैअ १५ प्रासूअ १६ संपैसू १७ संपैअ १८ प्रासूअ १९ संसूअ २० चतुर्यो
गे त्वेवं दश तत्र यथा संप्रामापै १ संप्रामासू २ संप्रामाअ ३ प्रामापैसू ४ प्रामापैअ ५ मापैसूअ ६
संमापैसू ७ संमापैअ ८ संपैसूअ ९ प्रापैसूअ १० संप्रासूअ ११ संमासूअ १२ संप्रापैसू १३ संप्रापै
अ १४ प्रामासूअ १५ पंचयोगे षट् तत्र यथा संप्रामापैसू १ संप्रामापैअ २ संमापैसूअ ३ संप्रापैसूअ ४
संप्रामासूअ ५ प्रामापैसूअ ६ षड्योगे त्वेक एव भेदः २२ ॥

श्री· को·ले· ३८

37

तत्रषड्योगादिकप्रदर्शनापेक्षार्थं श्लेषमेकमुदाहरणमाह सकलेकेति हे एवंविधतेलललक्कीड कीदृशास्त्र
कलेकक्रमलनिर्मलान्वयकलालयकलावास वड्ढलीलालोलप्रचुरविलाससंपद विमलवाड्डव
लप्रकटभुजपराक्रम खलमौलिकीलडर्जनाशिवः सांकोकोमलकमनीयमेमलकमलालललामज

सकलेकऊलकलालयवड्ढलीलालोलविमलवाड्डवल खलमौलिकीलकोमलमेगलकम
लाललामलल २३ सिध्यति यत्रानेकैः साहृप्यं प्रत्ययागमोपपदैः प्रकृतीनां विविधानां प्रकृति
श्लेषः स विज्ञेयः २४ ॥

यत्लक्ष्मीविह अत्रैकस्मिन्नर्थे भाषाषट्कस्यापि समाहेनैयम् २३ अथ प्रकृतिश्लेषमाह सिध्यतीति
यत्रप्रत्ययैरागमैरुपपदैश्चानेकैर्लिंगैरेव प्रकृतीनां नानाप्रकाराणां साहृप्यं समानरूपता सिध्यति
स प्रकृतिश्लेषः २४ ॥

३८

तत्रोदाहरणमाह परेति देवासुरयुद्धे वर्ण्यते सौरं सरसमूहः कर्द्दकलयति कलिं गृह्णाति युध्यत इत्यर्थः कसंतो
संतोदित्यैतेयत्रतत्सदसत्रसदसियुद्धे सौरं कोरशोपरहृदयानि रिपुवक्षांसि विध्यतीति परहृदयवित् तथा
स्वरहितानांप्राणवपल्लयातिनांप्राणानेजीवनेमथ्नातीति स्वरहितप्राणनमत् तथाकायेदानवगृहेकृत
निपीडयतिकायकृत् तथास्वधारसममृतरसंनौतिस्तौतीति स्वधारसनुत् तथादेवतान्नविघ्नेनारेनरम
मूढोयत्रतदनारम् तथासहत्वमभूत् तथाकालेकृतकरणसमयेविस्वेतत्संतानेयस्यतत्कालवित् तथा

परहृदयविदस्वरहितप्राणनमत्कायकृत्स्वधारसनुत् सौरमनारंकलयतिसदसिमहत्कालवि=
त्सारम् २५ यत्रप्रकृतिप्रत्ययसमुदायानांभवत्यनेकेषा साहूप्यंप्रत्ययतः सत्वेयः प्रत्ययश्लेषः

सहारेणाविसमूहेनवर्त्तेतेयत्सानत्सारं यथाभवतेभवेकलयति एवक्रकस्यवाक्यस्यार्थोपरस्यापिनाट
ष्यास्येवपदानि सौरं स्वरिसमूहः सारमनुकूहं वस्तुमाप्येवासदसिसभायांकलयतिपरिच्छिनत्तिकिंभवेत
सौरंमहत्सजयत् सज्जनेनतयापरहृदयवित्सर्वविमत्ते तथास्वरहितानांप्राणवर्जितानांप्राणेनेनगतजीव
नेनमाद्यतिहृष्यतिस्वरहितप्राणनमत् तथाकायेकविक्रमंकरोतीतिकायकृत् तथाशोभनोधारो
मर्यादिधारणंयेषांतेस्वधाराः सज्जनाः तान्संतिप्रतिपत्तेस्वधारसाः खलास्तान्नुदतिप्रेरयतिस्वधारसनुत्

श्री॰
कां॰ल॰
३८

तथा न विपर्यये ग्रामसरित्समुद्रो यस्यातद् नारम् तथाकल्लानोसमूहः कालं विनोति
अर्जयतीति कालवित् अत्र प्रकृतयो यथाविधि प्रमृतयो मित्राः प्रत्ययाः किंवादयश्च
भयत्रापि तत्पद्वपर हृदयादीनि वतान्येवागमस्य कालविदादिपदे तोतारामादिको
ऽ तत्रो न द्वैकत्रपदे तेनो लिङ्गिद्वितीये नास्तीति कथमनन्यः सत्यं नास्ता
न्योस्तीति अनन्यो द्वितीयपदे स्यादात्मा भावादुच्यते इति सूक्ष्मं २५
अथ प्रत्ययश्लेषः यत्रेति यत्र प्रकृतिप्रत्ययसमुदायान्तोव
हूनां प्रत्ययानां सकाशात् सर्वेषां त्ये समानरूपता भ
वति स प्रत्ययश्लेषो ज्ञेयः २६ ॥ २६॥

उदाहरणे तापनमिति यथदासेयोदासीपुत्रः वैरोहादेमुक्ताकलापंह्रियमाणंवावस्त्रपरापमर्षितात्राशंभवान्
कीदृशेतापयतीतितापनेवैयादिहैतत्वात्तथा शुज्यतेक्लिश्यते ऽनेनेत्याजयतीतिवाश्राजेवैरोहिवास्कादौ
क्लिश्यते तथापावयतीतिपावनः शुद्धिकृत्मारोमरणंयत्रतत्पावनमारं तथासदासेयोहरणकालेदरेभ
यमाजविक्लेपनमकृतवान् कीदृशोदरेमथनादीश्वरादागतेसाधनमाहितेहृदयेनिहितेपुनःकीदृशोदरेक
रयोरिदंकारं तथावरणयोः पादयोरिदंवारणंकरवरणखेडनादिभयेनाजीर्णादित्यर्थः यतो ऽसौव
हूतःपतीतिवहुशः वहवलेनयनाघपहारतत्सनूकृतात्यर्थः एषएकोर्थोद्वितीयस्तुश्रासेयश्वारेण

तापनमाजेयावनमारेहारेपरापरासेयः कारंवारणमाहितमाजदरेसाधनेवहुशः २७॥

तिपरापरत्वाभवान् क्षिजृंवैर्येनेश्वासेतेनवश्वासेयोमोहत्मप्रामो ज्ञानीभणयनेर्इषत् कर्मवंधनात् कीदृशा
मारेतपनस्येमेतापनमजस्येममाजेपवनस्येमेपावनेहरस्यइमेहारेसूर्येविसुवापुरुहूतानांसवेषयिनीयाति
लेभइत्यर्थः यतोसौकारेक्रियामाजत् नतकवान् कीदृशोकारंवारपत्तिगमयतिसंसारेप्राणिनमितिवार
णं पुनःकीदृशोग्राहितानांरागादीनामिदमाहिते किंतत्साध्यते ऽनेनेतिसाधनेरागादीनामपकरणमि
त्यर्थः कथंसाधनेवहुशोनेकशो ऽरेश्रीत्रिपुरेश्वरमयव शात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायानामाद्युप्यम् २७॥

श्री. कां.ल. ३९
39

अथ विभक्तिवचनश्लेषः सारूप्यमिति यत्र सारूप्यं समानरूपता सुपां स्यादीनां तिङां त्यादीनां मिथः परस्परं स
र्वथा सर्वैः प्रकारैर्भवति सोऽत्र श्लेषाधिकारे विभक्तिश्लेषो ये वा वचनानां एकवचनादीनां मिथः सारूप्ये वचन
श्लेषस्तेन वचनश्लेषः २८ तत्र तावद्विभक्तिश्लेषोदाहरणं आयामेऽत्र इति जीवतां प्राणभूतां दानवतां दानेददतां
सतां संवपिनि बले सेनायामायामो विस्तारः सरति प्रसरति तन्नाकिरतां तविदितयतो कार्पण्ये पतता लेखिनेऽश
हृतां नेत्यर्थः ऊतीयतो तयस्य दाने वतते विघते यस्यासौ नयदानवान् नाभुरुषोल्ललामोऽभूषणं जगतस्त

सारूप्यं यत्र सुपां तिङां तथा सर्वथा मिथो भवति सोऽत्र विभक्तिश्लेषो वचनश्लेषस्तु वचनानां २९
आयामो दानवतां सरति बले जीवतां तन्नाकिरतां नयदानवाल्ललामः किमभूदसिदारुणः सह छ

या किंभूः ऊत्यायामः भूरस्यानेकि मभूत्तथा सहसा बलेनासिदारुणः खड्गभीषणं स्म ललामः स्वेकोऽर्थः
अथ रत्नकेवित्सारावलि नामानेत्र सुरसमूहे बले वैरोचनदानवतामसंवसे आयाम आगच्छामः कथं सरति
सपीतीति कस्मान्न पुनर्जीवतां हृहृस्य निन्दितां किंभूतां नाकिषु देवेषु वर्तमानां नाकिरतां तस्मात्रय प्रापयदा
नवान् प्रसवान् येन तेषाम ख्येललामो विललामः किमसिं दारुणः काष्ठात् अभूः सज्जानः सहसा
येनास्माकं वचनेन सुलोचीत्यर्थः अथायामः स्यादयोयचवस्याघेतास्त्वयवन्याघेताः शब्दाउनि सारूप्यं २९ ३९

अथ वचनश्लेषोदाहरणं आर्य इति कश्चित्तस्माह्वते अस्मिन्नेवं योऽवंदनीयो यत आर्यो विशिष्टस्तथा नरो वलं मा
ल्पमलंकरणं यस्मात्सौ नरो माल्पः सत्यो वितथवाक् अनेनानामग्रणेतां कोऽर्भमेः द्वयो नाशाहेतरनतऊद
यः स्तवैः स्तुतिभिः अवाच्यो वक्तुमशक्यः तथा सत्राणां दीणानां अभयो न विद्यते भयमस्मादिति सत्राभयस्त
था ध्रुवनस्तरुणान् नयते भिक्षुकेष्ववनयः सन्तो मार्गो नोमखा आप्तस्तथा शोभनो नयो ऽस्येति सुनयः सदा

आर्योसितरोमाल्पः सत्यो नतऊद्वयः स्तवावाच्यः
सत्राभयो ध्रुवनयः सन्मार्गः सुनयनावेद्यः २९ ॥

सौनाचसुनीति ध्रुवपक्षत्यर्थः एवमेकवचनेनैकस्य वाक्यस्यार्थः अपरस्य तु कश्चिद्राजानमाह तव सेवि
न्यः आर्या अरिसक्ताः ध्रुव नयस्त्रियो वेश्या गृहानीताः एवं विधाः असितरोमावलीयासां ताः स्तथा भूताः स्तथा स
न्यः साध्व्यः नतऊद्वयः कृशोदर्यो ऽवाच्यो ऽयोमुखेः तथा सतीरम्या नाभिर्यासां ताः सत्राभयः तथा सच्छोभतेम
र्वियासां ताः सन्मुख्यः शोभनेन नयनेयासां ताः सुनयनाः अथ आर्यः इत्यादीनि पदानि बहुवचनान्तानीति वचनश्लेषः २०

एवं श्लेषलक्षणमभिधाय पूर्वकविलक्ष्यसंग्रहाय लक्षणं श्लेषमाह भाषेति अयं पूर्वोक्तश्लेषो भाषाश्लेषो भाषा
श्लेषरहितः प्रयोवाहुल्येनान्यमप्यलंकारमर्थविषयं व्यतिरेकादिकं स्पृशति श्लेषस्योपमोपम्यादिभिः सह
संकरो भवतीत्यर्थोऽपि शब्दो विस्मये प्रायोग्रहणमल्पाकल्पप्रतिपादनार्थं अन्यमलंकारं स्पृशति परेन सर्वैम
वेत्यर्थः तत्रापि स्फुटतरामतिशयेन नैव विभ्रमयत्यन्तमयं श्लेष उपमासमुच्चययोर्भेदेन धारयति उपमासाहचर्यात्सम

भाषाश्लेषविहीनः स्पृशति शयोऽन्यमप्यलंकारं यत्नैवैविभ्रमयेत्सुतरामुपमासमुच्चययोः ३१ स्फुट
मर्थालंकारावेतावुपमासमुच्चयौ किंतु आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि संभवतः ३२ ॥

च्चययोर्यत्रौपम्यभेदो दृश्यते ३१ ननु च श्लेषवाक्यद्वये शब्दमात्रं श्लिष्टं भवति न त्वर्थ इति सामान्याभावस्तत्कथ
मुपमासमुच्चययोः संभवोऽस्तीत्याशंक्याह स्फुटेति स्फुटं सत्यमर्थालंकारावेतावुपमासमुच्चयौ न कदा
चित्स्वरूपं त्यजतः किंतु शब्दमात्ररूपं सामान्यं साधारणं धर्ममाश्रित्य संभवतस्तयोर्योगो घटत इत्यर्थः
अर्थेनान सारूप्यं किं तु वाक्यद्वयसाधारणशब्दाश्रयेण सारूप्यं विद्यत इति तात्पर्यार्थः ३२ ॥

उदाहरणमाह यदिति कश्चिदुच्यते नैव सदृशो नान्यस्येति अनन्वयानामोपमाविशेषणद्वारेण साम्यमाह
कीदृशस्त्वमनेकपानां योधीयो याभुजो वाहुर्यस्यासावनेकपयोधिभुजः तथाहीनः परिपूर्णः सुरतरसोति
भुवनरसो यस्यासावहीनसुरतरसः तवकीदृशस्यानेकांस्तरः पयोधीन्समुद्रान्भुनक्ति रक्षतीत्यनेक
पयोधिभुक्तस्य तथाहीनामिनो नागराजः सुराद्देवास्तेषामिव तरो वलं यस्यासावहीनसुरतरास्तस्या
त्र प्रथमानिर्दिष्टमुपमेयं षष्ठीनिर्दिष्टमुपमानमनयोस्तु न वस्तुतः किंचिदपि साम्यमस्तीति किंतु नयति

यदनेकपयोधिभुजस्त्वैवसदृशोऽस्य हीनसुरतरसः नतुवलिजितः कथं ते सदृशस्तदसौ सुरा
धिकृतः २३ ॥

स्थायशाह प्रयोगात्साम्यं प्रतिभातेव मुत्र राचापि याज्ञ्य किमिति त्वं तवैव सदृशो न विद्वस्येत्याह नन्वित्यादि
ते न वक्तव्यमसौ सदृश इति व्यतिरेकोयमलंकारः कीदृशस्य तेवलिनः समर्थाननुजयत्यभिभवतीति वलि
नू४ जित्तस्य वलिजितः तथा सुराणामाधीनेतः पीडाः कृन्तनीति सुराधिकृत् स्य सुराधिकृतः इंद्रस्तु कीदृशो व
लिनाम्ना दानवेन जितः पराभूतस्तस्याः सुरैरधिकृतो राज्ये नियोजितः एवं तं सुराणामाधीः क्लिनत्ति स त्व सु
रैरधिकृत इति स्फुटमेव तवेन्द्रस्य च विशेषः यत इन्द्रोहृतवीर्यो न तु त्वमसेत्यस्मात् तेन नैव सदृशस्तस्मात्त्वमक

यदिंदुःसदृशोगमवतीरयोः २३ ॥

नू४२

श्री
काव्य
८१
५१

उपमासमुच्चययोरुदाहरणमाह वपुषेति तेवर्षाश्चसमदृशोनातेनावकीर्णेव वपुषनेयाम तेजसंलोभ्योहितमनुकूः
लेनवैर्दैवैरजितमपराभूतंनीरागंरागरहितंमनश्चित्तंयस्यसतथोक्तस्त्वंवर्षाश्चवपुषायोऽभ्युविमहितंश्च
जितंसुहृद्राजितंशोभितंनीरागमनेजलागतिर्यासतास्तथोक्ताश्चशारद्वावत्रसमुच्चयार्थोसाधारणविशेष
णादौपम्यस्यसद्भावः शुद्धायाउपमायाउदाहरणमाह सुरविनतेत्यादि तवाविसोश्चसाम्यंवदतेकीदृशा
स्तनवसुहृद्धरविनतेवरेश्लेषमाह वेममरेणुस्मातिशुहिनयतियलस्यसुरविनतवराहवपुषः हरेस्त्वसुहृदैदेवैः

वपुषामहितसुराजितनीरागमनाभवांश्चवर्षोघ्र सुरविनतवराहवपुषस्त्वंवरहरेश्चोपमावदते ॥३४॥
शब्दानुशासनमशेषमवेत्यसम्यगालोच्यलक्ष्यमधिगम्यचदेशभाषाः यत्नादथोन्यविविधाभि
धानकोशान्श्लेषंमहाकविरिमंनिपुणोविदध्यात् ॥३५॥ इतिश्रीकाव्यालंकारेचतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

क्षितेयामेववराहवपुः सूकरशरीरंयस्यसतथा तस्याश्चापिसाधारणशब्दयोगात्साम्येनवर्षीतः ॥३४॥ अथ
श्लेषमुपसंहरन्नाह शब्दानुशासनमिति ॥३५॥ इदमिदंवहूक्तानन्तेनोमहाकविरिमंशब्दश्लेषंकुर्यात् किंकृ
त्वा शब्दानुशासनंव्याकरणंसमस्तंसम्यक्ज्ञात्वानन्तथालक्ष्यमुदाहरणंमहाकविकृतमालोच्यनयास्तर
सेत्यादिदेशभाषाविरचितानन्यान्अभिधानकोशानाममालाः प्रधीत्यपठित्वेति यत्नश्चकृत्वानिपुणः कुशा

हिं॰ महाकविसमयःसकलेक्षिकक्रमयोक्तिरिति एतैर्विशेषैः संप्रदायः ॰ ग्रं. ३.८ ॥

वक्रोक्त्यनुप्रासयमकश्लेषान्विहृत्य क्रमप्राप्तं चित्रं प्रतिपादयितुमाह भंग्यंतरेति यत्र काव्ये वस्तूनां चक्रादी
नां रूपाणि संस्थानानि रच्यंते निबध्यंते तच्चित्रमाश्चर्यहेतुत्वाच्चित्रं नामालंकारः काव्ये कथं वस्तुरू
पाणि रच्यंत इति प्रश्ने विशेषणद्वारेण युक्तिमाह भंग्यंतरेण चक्रादिविच्छित्तिलक्षणेन प्रकारेण कृ

भंग्यंतरकृततत्क्रमवर्णनिमित्तानि व
स्तुरूपाणि सांकानि विचित्राणि च र
च्यंते यत्र तच्चित्रम् १ ॥

तः समस्तकललोकप्रसिद्धः क्रमो रचनापरिपाटी येषां ते च ते वर्णाश्चाक्षराणि च ते निमित्तं कारणं येषां वस्तु
रूपाणां तानि तथोक्तानि तथा सहांकेन स्वनामचिह्नेन वर्तंत इति सांकानि तथा विचित्राणि चान्यानि वस्तु
नो भद्रप्रतिलोमादीनि विकारो वस्तुस्वरूपेषु मध्ये सर्वतोभद्रादि समस्तवार्थः १ ॥

सामान्यतश्चित्रलक्षणमभिधायविशेषेणाभिधातुमिदानीमाह तदिति अनुलोमेति भेदे विति तदेतच्चित्रं यः
स्यादित्यादिभिरुक्तैरन्यैश्चानुक्तैर्भेदैः कीदृशोर्वस्तुविशेषाकारात्मभवेति मायं तेष्वेतैर्विभिद्यमाने भेदेनवस्था
प्रमानमनेनमसंख्यातं तन्न संख्यातेसंख्यायाः प्रतिपादयितेनालेनसमर्थोस्महे तस्मादेतस्पमयादिग्मात्रमुदा·
हृतं दर्शितं हे कवयः इत्यादिभिर्भेदैर्विस्तृतं तान्येव दर्शयति तत्र चक्रेत्यादि चक्रादीनि प्रतीतानि नवरंवाणि

तत्र चक्रखड्गमुषलैर्बाणैस्तु नवाणशक्ति शूलहलैः चक्रं रथपीठविरचितरथतुरगगजादिपदपाठैः २
अनुलोमप्रतिलोमैरर्द्धभ्रमणस्तथा सर्वतोभद्रैः इत्यादिभिरन्यैरपि वस्तुविशेषाकृतिप्रभवैः ३ भेदैर्वि
भिद्यमानेसंख्यातमनेनमास्मिंतेनदले तस्मादेतस्पमयादिग्मात्रमुदाहृतं कवयः ४ ॥

सतेषतुः चक्रं रंगपीठं तुनकारविदितवत्तुरंगफलकस्तत्रर्विरचितरथतुरगगजादिपदपाठैः पद्मतैः तेनेति
पाठः श्लोकः आदिग्रहणाच्छरपदसंग्रहः क्रमव्युत्क्रमाभ्यां यस्मिन् दृश्यः सोऽनुलोमप्रतिलोमश्लोकः अर्द्ध
भ्रमणादर्द्धभ्रमः सर्वतस्तुभ्रमणात्सर्वतोभद्रः आदिग्रहणात् पद्मगोमूत्रादिसंग्रहः २ ३ ४ ॥

किंपुनस्तेषांवस्तुरूपाणांचित्रत्वेनलक्षणमित्याह यदितिचक्रादिकंप्रसिद्धंनामसंज्ञायस्येतिविग्रहःतथ
त्रामद्वितीयस्तुनामशब्दःप्राकाश्येनतदेवंविधंवस्तुयत्स्यात्तस्याकृतिस्तदाकारस्तस्यचित्रस्यलक्षणमभि
मतंयदन्वकार्यस्यचक्रादेर्नामतत्स्यात्तेनतद्देवानुकरणस्यकरणीयमित्यर्थः तच्चचित्रलक्षणमखिलेस

यन्नामनामयत्स्यात्तदाकृतिर्लक्षणंमतंत
स्य तल्लक्ष्यमेवद्रष्टावधार्यमखिलेतद
न्यदपि ५ ॥

मग्रेमायादिरचितेलक्ष्यमुदाहरणमेवद्रष्टावधार्यंज्ञेयं ततोवस्तुरूपादन्यदपिसर्वतोभद्रादिकंलक्ष्यमेव
द्रष्टावधार्यमथवाततोलक्ष्योक्ताद्वस्तुरूपादन्यदपिमन्त्रावंध्यादिकेस्वधियैवाभ्यूह्यंमार्गेद्रष्टानयापिक

गतेविज्ञानकाव्यं ५ ॥

श्री॰ का॰ले॰ ४२

43

तेनवक्तारनेमिपद्मदलादावनियमउक्तोभवतीतिनिश्चितमेनन्नद्राहृभिः श्लोकैर्गंभीकृतनखड्गादिबन्धुरूपोनदेवचक्रमा
हृ मारेति मातेति खड्गः उमागौरीशांस्ववेमेमस्येदिशणादेयात् कीदृशपादिजाजगदादिभवानथामारारिः शं
भुः शक्रः इंद्रः रामोजामदग्न्योदाशरथिर्वाइभमुखोगणपतिपसैरासारवेहसावेगवर्षबद्धैरेनादरावेषणान्सार
सत्कृष्टश्रावत्यः प्रहन्नः स्तवः स्तुतिर्यस्याः सानथातिनंसदातेषांमारारिप्रभृतीनामन्नैः पीडायाहरणेसुप

मारारिशक्ररामेभमुखैरासारवेहसा सारास्थस्तवानित्यंतदर्त्तिहरणक्षमा ६ मातान
तानोसेवहःश्रियोवाधितसंभ्रमा मान्यापसीमारमाणांशंमेदिश्यपाडुमादिजा ७ ॥

नयनेत्नमामसर्वानतानोमातेवमानावत्सलत्वात् नथासेवहः सम्हः कासांश्रियामृद्धीनांनथावाधितोनाशि
तोभक्तानांसंभ्रमोभयंययासानथा भूतातथामान्यापूज्या ऽ पसीमामर्यादारामाणांस्त्रीणांसर्वोत्तमेत्यर्थः
श्वेनेनसंदातितकेनखड्गउत्पधेने शापः श्लोकः फलरूपो ऽ परस्तमश्चिरूपः साशाहृः फलंतेनैनेत्नापाकारीदि
जेतिमहेहपरिमाशहोतत्रसाधारणावस्यन्यासः ६ ७ ॥ ४२

अथ मृणालपल्लवी मायाविनमिति मामिति हेमातः सातेसेजा माङ्गयान्मोजासीद्याः रुद्रग्रारमान्यधायारेत
रात्रिवर्तेस्वपश्यमामित्यर्थः याते महिषे महिषास्रद्माववीर्हे नवतीति सेवेयः कीदृशो महिषे मायाविनेख्या
यपरंतेन महाहावा महान्हावस्वेष्ठाविशेषायस्या: सावसेनदर्पेणयाते महिषे लमङ्गजालसंतोसविलासो
भजोयस्यास्तयाजातलीलासंपन्नाविलासामहिषमयथ्यास्मरवावे अयथ्यासारामर्यादोल्लंघनीवागपसत

मायाविनेमहाहावारसायातेलमङ्गजा जातलीलायथ्यासारवावेमहिषमाववीः" मृणाले ८ मामभीदा
सावरणामन्सदेवाहरूपदावधीः धीरायविज्ञासेज्ञामाज्ञासीद्यामानरारम ९ पत्रः ॥

यानमभियेअभयेददासीति अभीदा यावरणोसाधीसावरणामन्दग्रहृष्टासदेवसर्वकालमहरूपदानीरोगसदा
यिनीवः सस्वयेधीर्दुहितृदेनवाह्याधीरानिर्भयायाविज्ञापावनी अथायश्लोकेन मृणालेमध्येतन्त्रपार्श्वयोः
स्थूलमेकच्चयोतेतीक्ष्णतच्चमध्येवारसाऽन्यद्वरत्र्ये साधारणमेतेजाश्रति द्वितीयश्लोकेन पत्रलतायमेंऽकु
टिलेवेघाभागेद्वितीयेवगुणकावेमाशहोयस्तनकोटिशोनेन डयोनेवमकारोद्विराहृत्रिधीशाहृश्रशिखाहृपा

श्री
कौ॰ले॰
५४

अथ श्लोकः मानतापहर्षमिति अयेति कोमलाङ्गि त्वमेहेस्तद्वसस्मभक्तिभरेणार्द्रहृदयसर्वदा सदा सादरं सम्प्रयत्नेम
नसा चेतसा। तां लोकद्वैवीभवनदेवतां सत्रमसम्यक्प्रणमदासेदासभावं गतानाम्भुपेत्य मानतापापहं जनयाः प
गतां हृद्येकाग्रयस्यास्तां मानतापहर्षसापरायेपिपूजयासप्रसादामित्यर्थः अत्र प्रथमपादेन दंडो द्वितीयेन
फलं तृतीयचतुर्थाभ्यां वाजावरनीवन्यासः ९ अथ मूलं मामवर्त्विति हे राजसमरजोगुणप्रक्तस्वास्मना

मानतापहर्षं लोकदेवीसहस्रसत्रम मनसा सादरं गतानां सर्वदा दासमेयगतानाम् १० मामवो राज
सस्वामंत्रलोककूटेश्वरदेवतां तां शिवावासितां सिद्धाध्यासितां हि त्वं तां त्वं हि ११ ॥

त्वमग्रणाग्न् मामवो महार्घीस्त्वं लोककूटरात्नोजनसमूहानामीशराज्ञा नसेवां देवतां त्वं हि त्वं हि कौ
ह पौराशिवेनरोभ्रमनावाशितामाहृतांशिवाभिर्वावारीतांहृन्तकलकल्लासिद्धाकारेसिध्याध्यासिताम
मयिपुष्टितां त्वं तां जगति तिच्चिशिवमेतेन मूलमनुन्यपत्ते प्रथममंत्रं दंडभागो द्वितीयं वावतेपरिविंदैः शिवाम
तत्रमर्वे शिवानामूलेतां शाश्वीवारंयचकमस्वार्यते शिवायामेकसां शिवाद्वितीयायां सिद्धामध्यमायांस्त्वंहि॥

॥
मानहि
५४

अघघातकादीति अघशक्तिः माहिषाख्येऽरति अघहलः मातेगोति रथपदे अहभिरिभिः श्लोकैश्चक्रे इतीति
सा गौरी वो युष्मान् पातु रक्षतु या हृवैरिण्यमीदिता सती महिषं पश्यामे यमगामिने मृतममायया ऽ क्षयनाव
कैकृतवती किंभूता आयतैर्दीर्घैरसिभिः सितैर्वहुयायेः ऽ यागमो पैस्तानूदानवादीन् स्पतितिहिनस्तिया सान

माहिषाख्येरणेन्यानुसानुनानेयमचरि हिमानेकादिवामेवकेंकेपिनमुपस्तुते १८ मातेगानेगविपि
नामनापादेतमुपते नेगयित्वापिरस्यस्पतिपान्याहेनिरेहस्ता १८ इतीदितासुरैश्चक्रे पापयमाम
ममायया महिषंपातुवोगौरी सायनासिसितायसा १८ ॥

योकाकेदिता महिषासुरसेवेयिनिसम
रेकयमीदिता नानानेकप्रकारं नदेवतानानामाहाः ऽ न्यानुसान्विति न [illegible] विंतकैं अग्रतोऽइपेदेवी कि
मन्यास्पाडुनसैवभयानकतादनिश्चयस्तथैवंवादिभिः सुरैरीदिता यथाः ऽ सुमहिषं केऽजन्सितेकेपि
नेकंपशुकंकृतनरव हिमानेकादिवहिमतैरिवतपोपस्तुतेमदोद्धतमाहेतिमारयतिकेनाहेति अमृना

श्री॰ प्रमदात्तदृष्टेनमानेगानेगविपिनासदर्पनाङ्गजविपिनासलीलनादनेगाविपिनाकिंकृतानेलोकप
का॰ लं॰ सिद्धपादमपत्नमत्यादिते नेगापिताश्रमपिता नदनेनरेवास्यमहिषस्याशिरसिरेहमावेगेननिपा
४५ त्यनिदिव्येत्यादिजल्पाद्रिः स्वैरीदिनापमामेवक्रइतिसेवेयोदेवतास्तुत्यावेतदत्रसूच्यते यथा
45 प्रायेणाविन्नस्पदेवतास्तुतिर्विषयीनसरसेकाव्यमिति प्रथमश्लोकेनमध्यनन्वीतीदृणंप्रोताश
किहत्याद्यते नत्रह्हिमाननिस्पद्वरत्रयेमध्येनुसाप्रयः कस्पपरितन्नह्हिशिवाष्टितिर्मितेनक्रमेते
हिवाहत्रयः द्वितीयश्लोकेनुहलेतत्रहलेप्रविष्टेषाशल्यमध्यभागेनेशाद्वेमानस्पृष्टेनासफा
लतीदृणाग्रेगानेगविपियादन्तसपवर्णैः फलेऽनुलोमविलोमश्रेणिद्वयस्यागापिनाशिरस्प
स्पतिर्द्विषायांतिपात्याहलोद्रभागेहकारो हलोद्रभागेहकी[illegible] लिकाशल्यमध्येहकारोद्वेति
हकाराग्रं हकारपृष्टेसामारारिप्रसुलैरभिरष्टभिः श्लोकैरष्टारंवक्रमुत्पाद्यते प्रथमत्रवर्गान्तसप्तारः प्र
त्याद्वातिसेकानेमिः मात्राष्टानाभिः सर्वसाधारणोद्विनश्लोकात्पादशाणिव ५ ३ १८ ॥ ४५

अत्रचचक्रेसत्तनामोकमूर्तोयंश्लोकः कविनांतर्भावितोयथा शतानेदेति अस्यार्थोवामकाव्यमहसत्तेनशतानांतेद
इत्यपरनास्नाहइदेनेतिकविनासाधितेतिष्यारितमिदंचक्रेकाव्येवाकीदृषेनसामगीतिविशेषमजतिप्रा
प्नोतिसामाजतेनसामवेदपाठकेनेत्यर्थः नत्वर्थीमतोबुद्धिमतोहितस्वपकारकंस्यात्तः तृतीयश्लोकेनरथ
पदानिश्रूयंतेरथपदन्यायेनभ्रुकादयोगाहत्रितिहन्निभ्यांपाठः १५ अथनवरगपदपाठमाह सेनेति नरगा

शतानेदापराख्येनमहवामकसत्वनता साधितेहइदेनेदं सामाजाधीमतोहितम् १५
सेनालीलीलीनानालीलीनानानालीलीली नालीनालीलेनालीनालीलीलीनाना
नानाली १६ ॥

पदपाठः नत्रसेनालीलीलीनानअश्रालीलीनानाः नानालीलीलीनअश्रालीनाली ईलेनाश्रालीना
लीलीलीनानानाअनालीइतिपदानि पदार्थस्त्वयंयथाकश्चिद्दस्युहेनाथुहषः सेनाःशतनाईलेक्षोमि ईड्यस्त्व
मौवर्तेमानायांपसेनाः सेनाम्पहमितिसेवेयोयद्वापरोनायांईलपद्मयवद्भलत्वादाअन्यथाभावः ततः काश्चिना
सेनाईलेनदणवेत्यर्थः कीदृशीः सेनालीलाविद्यतेयेषांतेलीलिनस्तानीडेसोतीनिशीलोलीलीलीसीमहनः

सामित्यसीताः हिहिहिताः

श्री॰
का॰ ले॰
४६
46

नाकीदृशश्चालमनयोः ऽ सत्संवाविद्यते यस्य सश्चालीयेवं विधो न तथालीनानि सेवद्दान्यतोमिशकदानि
शकदानृफ्वाजनायस्य सलीनानाः तथानानाप्रकाराः श्चाल्यः पंक्तयो नानालयस्तासां लीः स्नेषल्लो
लातिगृह्णातीति येने नानालीलीलाः प्रहर्षाविद्यते यस्य स नानालीलीलीः बहाश्रितनवनायकइत्यर्थः
तथाश्चालीनानामाश्रितानामालीश्चनर्थकवश्चाली[illegible]श्वालीनाली एवंविधो न सेवकानक्कू
लइत्यर्थः कीदृशीः सेनाः श्चालीनाः श्लिष्टाः नाकीदृशः लीलिनी लीलावती स्त्री एवं तनात्याणेना
ली॰ मिलाभूर्येषांते लीँलान्नृपास्ते यस्य सेति सलीलीली तथानानाप्रकारो नामनृज्ञा यस्य स नाना
ना तथाश्चालीसृविउध्यते श्चालमस्यास्तीति वानश्चालीश्चनालीशान्नइत्यर्थः अत्रत्वगणपदक्रमपरि
ज्ञानाय श्लोकोयथा कथाडुनागभहुयपतत्तथविदेजरणघवे षेजवाटेपवेमेवडोणस्यक्कलडेफडे द
अस्य श्लोके सेनालीत्यादि प्रस्तुतश्लोकोपरिभागे यथाक्रमादंललिखितानतयतत् श्लोकगानमा
तृकापठितकादिवर्णक्रमानुमिततवगपदक्रमेण प्रतेस्ते श्लोकउद्देयइति ४८ ॥

अथ राजपदपाठमाह य इति अत्र येनानाथीनावाथीरानअथीवाराथीरा राजन् किंनानाशेनाकेशांतेनआथं
केंतेअशंतेतेजः इति पदानि पदार्थस्त्वेवं यथा कश्चिद्राज्ञः कुस्यापि सेवका नमिनेदति हे राजन् येनदीयभ
त्यापवं गुणयुक्ता सि किं नाकस्य दं नाकं स्वर्गसकें शांशिव सत्वेआशंकेंते नजडन्तरत्रसेवेथः किंप्राह काका
वप्रेंतेषां स्वर्गस्तत्वं भवतीत्यर्थः कीदृशाः येनानाविधाआपयोयस्य सनानाआपिः सवाप्साविनश्च प्रभुस्तम
वेतिविनाशपाइद्धेतीतिना नाथीनावास्तथाथीराः सतप्रकाः तथाउशाथीभुद्धिरथीस्तावोतिराक्षे न्याअ

येनानाथीनावाथीरानाथीवाराथीयराजन् किन्नानाशेनाकेशांतेनाशंकेंतेशांतेतेजः १७

येतिअथीवानएवंविधास्तथा याये ऽहिंसाथांनापिनोऽहिंसकास्तानी रक्षेतीतिराथीराः शुंकीदृशेनानाविधा
आशाः स्तवाभिलाषायत्र तन्नानाशं किंवतेनवंसंवेपियनेजस्तदशोऽङुः त्वन्रूपमिस्येवनाशंकेतेअथेत ॥
जोस्माकेंनाशायेतिवृतनसिनेवऊर्वनइत्यर्थः अत्रराजपदस्यायेनश्लोकउत्पन्नेसवश्लोकरानअथमनव
मद्वितीयदशमतृतीयेकादशावतर्येद्वारशादिक्रमेलेखेयइति १७ ॥

श्री॰ का॰ ले॰ ८७

पृथग्वतिलोमानुलोमपादं स्वर्गं गाहन्तमाह वेदापत्रमिति सकाशिह्रूणिप्रियोरत्नेगुणवतिजनेरैमेतनेद ज्ञा
तोज्ञातोयडत्कृष्टतमदत्त्वमिहोच्यते कीदृशोरत्ने वेदानापत्रो वेदापत्रस्तत्राधीतवेदइत्यर्थः सह्वतितद्रो
त्रूपे तथाशङ्कोप्रियेवदे तथारवितः कृतोतिन्नायायागाढेषात्मिकायाहृजोवायायाडक्तेदेडन्मूलनेयत्नोय
ततास्मिन्रवितानिजहृगुक्केदयत्नेनतथानरमेतेसजेनेगुपमेगुवायेतेशुरमाडजेनास्तानीवयतियस्तास्मिन्
सुरमैरेत्तथादेवेष्वासक्तोदेवासक्तस्तास्मिन्देवासक्तेदेवसृजोयतेइत्यर्थः सकीदृशोनमोदंतेनप्रमोदेयोत्यन्त
वेदापत्रेसशङ्कोरवितनिजहृगुक्केदयत्नेरमेरेदेवासक्तेमदलोवलदमनयदस्तोदडगोसवासे सेवासगो
डुदस्तोदयनमदलवदोरमक्तेसवादेरेमेरत्नेयरक्तेशहृजनितनविरक्तेशसत्रेपदवे ८ सरसायारि
वीरालीरसनयायदेश्वगासानः पायादरंदेवीयायायागमदत्यारि ९ ॥ दिग्दन्तागोइयागियस्यसोः
मदत्तोजितेडियः तथावलदसनयदः शान्तुपयामनीतिदाता रत्नेकीदृशोतोदस्यथापाडगोश्वडगोः प
रेरनभिभूतास्तानयस्येतितिदिप्यतीतितोदडुर्गामालेषोवासेतिलयेस्त्वगणामपिस्तायमाश्रितात्यर्थः
सकीदृशः सेवायोपरशणतोसगंडत्माहस्ततडदस्तानिस्मः स्वाधीनइत्यर्थः रत्नेकीदृशोदयनेरदावाते
नयोमदलवानवेकणिकानेनयः स्तोदः परिकथनेतेनमक्तेवहितेप्रियेकतायगविंतइत्यर्थः यरिवाग्रद

दानं ५२

दलवेतन्मार्वलेशेनक्लोदेनहिंसयावमकेतयामहवादेनवर्त्तेतेमवादस्लाक्षिप्नमाणएणस्वतस्त्यर्थः तथाग्र
यत्रगाकृत् श्लोकेनमेत्वंयस्पतशायदक्षेशुद्धिमतीत्यर्थः तथागुरुभिःस्त्रैपर्जैनितोयश्चिरंल्केशः शुश्रूषा
श्रमस्तेनैवमत्रेश्रांतेनतवमेतत्तत्रावामत्रेशकेतथा श्रपदानुपदश्रष्ठानवतिरत्नतीत्यपदावः यदिवाश्रप
गतोशवउपतापोयस्पतस्मित्रिति यथैवायस्लोकः क्रमेणपद्यते एवंव्यतिक्रमेणापीतिप्रतिलोम
मानुलोमः १८ अथाईश्रममाह सरसैति साईश्वरागौरीतोः स्मानरंभीश्रेपायाद्वा
तु याश्रगमत् गता कथमथ्यरिरिहनपिकृतत्वाकीहग्गीश्रगमत् श्रत्यायाविग
तश्रायोश्रर्थागमोयस्याः साव्यायातवायामत्रलाभेत्यर्थः तथाश्रयतमायः सरसः
सरोषः श्रायोरणेगमनेयस्याः सासरसायामावामावदरिवीगलीवधातुभदयं
किलस्यारसनेनश्रास्वदनेनहिंसयाविशेषेणभक्तानामाधीर्मनोडः
स्वोत्पत्तिविनाशयतीतिसरसायारिवीगलीरसनवाध्यस्ता यदिवास
रसायारिवीगल्पारसेनभावेनतवास्त्वयातथा श्राध्यदाडःस्व
नाशिकाश्रईश्रमणाद्दृंश्रेयमोनतसर्वतोभद्रवत्सर्वश्रभ्रामतिन्यासः १९ ॥

तथाविधा ४५

श्री॰
का॰ले॰
९८

अथमुरजबंधः सरलेति सर्वभाषाभिरमागधिकाभिः शारदृणीनेस्तोकोयं तत्रकीदृशीशरद्दृशैतेसरलोदीर्घे
आसमंताद्बहलेनप्रभूतेनारंभेणतरलानांचवलानांअलिवलानांभ्रमरसैत्यानांआरवः शब्दोयस्यांसासर
लावहलारंभतरलालिवलारवा तथावारलाभिर्हंसीभिर्बहलाक्षततापरिवावारेणवयिपाद्यालावोल
वनेयचोनानितथाविधानिहलानिहलकृष्टधान्यक्षेत्राणियस्यांसातथाविधा तथाकरंलानिशूहंति
येनेकरलानृपाश्रमेदायाद्यायोसौयमाः करलायस्यांसातथावहलानिप्रभूतानिआमलानिआमल
कीफलानियस्यांसातथाविधायदिवावहलमत्यर्थंअमलानिर्मलावहलामला अत्रमुरजबंधमद्धे
सरलावहलारंभतरलालिवलारवा वारलावहलामंदकरलावहलामला २' रसासासारसा
सारसायनाद्दलतायसा सातावातनवातासारदनत्वततरत्तदर २१।। मुरजोबंधेतेवहृतोन्यासः २॰अ
थसर्वतोभद्रमाह रसेति कश्चिद्राजानमाह हेसारउत्कृष्टतवरदनतः पालयतः सतः सारसाः पक्षीसा
ररसाउत्कृष्टरसाश्रस्तुभवतु हेआयनाद्दलदीर्घलोचनतथासाहलनायसावासलत्तनोनाधितत्रायोः
योगामोपेसितनायाश्चोरादयस्तान्स्यत्यंतेनयतीतिकृतातथासातेस्तवभवतीतिसातावाश्रयस्करी
त्पर्थीत्वितिसर्वत्रयोज्यं हेअतअतनित्यमपमेभजतइत्यर्थः तथाअनाशाअदनपरसाभवत्वित्यत्रापि
योगाःतनियमेरदनतपवनवलिमस्यतथाहेअनतलवनदणेतदणेतदलस्तनकशणेतेवानिदरानी

९८

आदिग्रहणसंगृहीतेष्वायुदाहरणमाह अयपद्ये येति साऽनावामिनीगौरीवोपुष्पभंगयामानह्याव
पिग्रहनानित्यंवस्तुपनेवपन्नजनयन यास्त्रपापयतितान् आपद्गतान्प्राणिनः पातिरक्षतीति किं
भूतामसती अवतारितः पापिनः आयोमर्थाममोयया सा अवतारिताया तथायातानिहमाऽविताथउ
भावोयस्याः सायातानारितानिर्मलस्वरूपर्थः तथायावाकवचनद्रूपासती भवनानि जगंति आवयति व्याप्नोति
यावनत्वतोज्ञानमशक्यत्वात् मायेवमायातथायायावयाणोयन्ते स्वेनात्मनैव योयास्वस्याधाररूपत्वात्स्याः

यापानयापायपतिनानवतारितायायानातारितावपतिवाऽभुवनानिमाया यामातिनावपत्रवोवस्तुसास्व
गेयायागेस्वसाहरविपोर्जेयपात्वपाया २२॥

तथायावास्हरविपोर्विस्नोः स्वसाभगिनीयावजयं सर्वोत्कर्षवर्त्तमानं भक्तानां पातिरक्षतीतिजयपातथा
तिक्रांतात्रपायाश्चनर्थायस्याः साऽत्वपापानिरापद्रित्यर्थः इदमष्टदलं पद्ममिति श्रुतेर्भणति तत्रसम
ग्र बुध्यते वनदलेनबुध्यते यथायायाह्योः वकर्णिकाऽष्टवाराम्यनवर्त्तिते दलानिद्वादशान्तराणि तत्र
पार्श्ववर्त्तिनस्त्रतारस्त्रताऽपेवर्णोदलसंधिगतनवानद्विरावर्त्तिते २२॥

श्री॰
का॰ले॰
७१
५१

श्रयान्तलोमविलोमपर्यस्तात्तरपातेन श्लोकान्तश्लोकोत्तरोत्पत्तिमाह तत्राद्यश्लोकः समरणेति सुग्रीवांगदप्र
भृतयोऽत्रवानरावणैते वानराने डुअंगाड्रितत्यर्थः कीदृशाः समेतास्त्योवणमहासंग्रामेऽसवोयेषांते समरण
महाऽईद्दजित्यभृतयस्तेविद्यंतेयेषांतेसमरणमहितोरावणादयस्तोस्तयॆतिहिंसतियेन समरणमहितो
पात्तत्या यातिगच्छतियायद्यमियोगिनोऽस्तःपरित्यक्तो नामानतियैस्तेऽस्तनामाः यायतेऽस्तनामाश्चते
चतेरय स्वशत्रवश्चतान्पातयंतीतियास्तनामाविपातायदिवासमश्याह्ःसर्वनाम स्तनतःसमरणेडुसर्वेस

समरणमहितोयायास्तनामाविपातावनरतिसरमायावानरामा
पसारं प्रमरतत्तवरालीमानमामायनेहूवणमहिमततनाशगायीरभावेसिराते २१

मेरेडुमहितःप्रजितडयायोयेषांतेयतेऽस्तनामारियाताश्चेतिसमासः तथावनेरतिर्येषांतेवनरतयोमा
नयस्तानसमरंतिजिवोसयाश्वभिगच्छेतीतिवनरतिसरारादत्तस्मादयस्तानीनेतितिहिंसतीतिकर्मण्यणिवनरतिम
रमायाकथनेडुःमापसारंमाप्रतिषेधेतनस्वाविद्यमानोपसारःक्षेदोयत्रकर्मणितन्मापसारंकिंकृत्वानेडुर
मेरेर्देवैस्तनाविस्तारितादभ्रावरालीवरपरेपरानयामानेप्रजंगर्वेवाश्वासायप्राप्यतयावरणमहिमस्ताडुहृदमा
हात्म्यनततनाशात्राशादिशोयेस्तततयोत्ताः कदानेडुःधीरभावेधैर्येः क्षितावक्षेनराणेतेसन्नेसति २२ ॥

७१

अस्मात् श्लोकादेकान्तरव्यवधानेन तद्वयोर्द्वयोरक्षरयोर्विपर्ययपाठेनान्यः श्लोको निर्यातीति यथा सरमणीति काविन्मा
नितीप्रसन्नाऽऽचवणपेते सा सा माधुवातिरथी शारवेदयितव वसिपरमतिशयेनारमनप्रीतिं कृतवतीवतविसयेवि
त्रेमानिन्यपि प्रसन्नाय कीदृशी रमणेन दयितेनः सपत्नसंतापापहारिणा हिमनीयेन नीहारजलेन सहतेन वत्रेतया
सा सरमणहिमनोया अतएवापाल्लातिरस्ता मानाचिता योगवेशत्रुजनितोपतापोपया ऽपास्तमान
नाचिताया तथा वराप्रेक्षानतिर्मान्तपरित्यागेन प्रणतिर्यस्याः सा वरनतिः यद्दिवा वरे भर्तेरि नतिर्यः
स्या स्तया । समासर्वोत्कृष्टान्तया अवतिरद्लानिश्रात्मानेऽप्रियं वेत्यवा नविद्यते यानेरामनमस्यात्यया नः

सरमणहिमतोयाया स्तमानाचितायावरनतिरसमा वा यानमानापरेसा अरमतवतरामालीनसमा
स्त्रिरोमारः कामीयस्याः साप्रयानमारा तथा यद्वनेरमणहितमतायाशारवेभासितेया २४ ॥
लीनेसेव हृद्या मका मलवचने यस्याः सा लीनसा माप्रियभाषिणीत्यर्थः कीदृशी यीशारवेश्रायः प्रयानमृतो
हृत उपत मोगाद्रूद ग्राय घ्रसहृतघ्रतत्राय हृने रामा कीदृशी रमणस्य प्रियस्य हिताव मतावान्नकूल
वादिहेत्यर्थः तथा भाषिता शोभिताद्रावाणी यस्याः सा भासितेरा मधुरवाणीत्यर्थः अस्मात् श्लोकान्तषे
वमेव श्लोको निर्यातीति एवमन्यपि विचित्रप्रकारा माहाकाव्येभ्योऽवयायाः सर्वेषां स्वरूपदर्शनमशक्यमाने

श्री॰
का॰ ले॰
५०

50

ग्रथयपते मात्राच्युतादयस्ते किमलंकारा उतनेत्याशंक्याह मात्रेति च्युतकशब्दो गूढशब्दश्चउभयत्रैव
यते ततश्च मात्राच्युतकविन्दुच्युतकप्रहेलिकाकारकगूढक्रियागूढानि प्रश्नोत्तरादिवः समस्तव्यस्त
वाले कारेभ्यो व्यतिरिक्ते ततः क्रीडामात्रोपयोगमात्रग्रहणेनाल्पप्रयोजनत्वात्स्म्यवयति अल्पप्रयोजनत्वादेवाले
कारमध्येन संगृहीते कार्येषु च दर्शनादुक्तम् इति २५ तल्लक्षणं यथाक्रममाह मात्राविन्दुच्यवनादिति प्रश्नोत्तरा
दिति प्रश्नोत्तरमिति मात्रायाः स्वरस्य तथा विन्दोरनुस्वारस्य च्यवनात्भ्रंशाद्धेतोरन्यार्थेनाभिधानमिष्टमर्थं तत्र च्यु
[illegible] मात्राविन्दुच्युतके प्रहेलिकाकारकक्रियागूढे प्रश्नोत्तरादिवाम्यन्तु क्रीडामात्रोपयोगमिदं २५ मात्राविन्दु [illegible]
च्यवनादन्यार्थत्वे तत्तच्युतेनाम स्फुटप्रच्छन्नार्था प्रहेलिका आहूताथ्यांत २६ प्रच्छन्नत्वादेव तत्सगूढं कार
४ कक्रियान्तरयोः प्रश्नोत्तरे बहूनामुत्तरमेकं भवेद्यत्र २७ प्रश्नोत्तरे नन्देतत्तद्व्यस्तसमस्तादिभिर्भेदैर्बहुरूप
ते मात्राविन्दुच्युते भवतो नाम यथाद्भुः प्रसिद्धियोनकः सेनार्थो वा प्रहेलिका द्विधा प्रच्छन्नस्पष्टार्थी याहताथ्यावत्तत्र
स्फुटः प्रदानूद्रेनाप्यच्छन्नश्च प्रच्छन्नापेक्षया तत्र गीतत्वेन प्रमकाविहादर्थो यस्याः सा तथा विधानयाः साधारणविशे
षणोपादानादेवायमिततेनासाहूतः स्पादादन्तको थोयस्मात तथाभूता द्वितीया तथा कर्त्रादिकारकाणां गूढ
त्वादप्रकारकगूढं क्रियापदानां तु प्रच्छन्नत्वात् क्रियागूढं तथा प्रश्नोत्तरमेतद्यत्र बहूनां प्रश्नानामेवचनस्यान्तेचवादे
कस्फुटयोरेकमेवोत्तरं भवेदेतत्त्व प्रश्नोत्तरं व्यस्तसमस्तादिभिर्भेदैरादिग्रहणादाहृतप्रत्यागतैकालापकप्रतिलोमा

[illegible] २८ २२ २४ [illegible] ५०

कृबत्वा ४

अथच्युतान्येतेषामेवयथाक्रममेकैकमुदाहरणंदिक्प्रदर्शनार्थमाह नियतेति नूपुरतोविभ्यतोनरस्यकिलेति
सत्यंरणेपातेसमरनिकटेनियतेनिश्चितंमरणमप्राप्यमरणमनवलोकनीयंभवतीत्येकवाक्यार्थोऽत्र
मात्रापाककारणतेकारस्यपाच्युतयानूपुरवाच्योभवति मात्राच्युतकेचमरणेत्रमात्रापगमेप्यकारेणनवाव
स्थितिरुच्चारणार्थंमादकारस्यतत्रान्योर्थोयथाकलत्रस्यदारणेनारणेपातेनारणेनिकटेरणेयथो·
नियतमरणमप्यमरणंवभवति ऊलवपूत्नारिति विंदुच्युतमाह कोतल्पमारिकाश्चिंकेविद्याह यथवा

नियतमरणमप्यमरणंभवतिकिलवस्यनोरणेपाते कांतेनयनानेदीवालेंदुःखेनभवतिसदा २९

लेंडुरपूर्णेवेंदुःखेवियतिसदातंभवति कांतःकमनीयोर्थस्तपवनयनानेदीनयनानंदकोत्रविंदो
च्युतेऽयंतंभवतीदंकाविन्मात्रामाह हेवालेमृगेकोतोवल्लभोनयनानेदीदुःखेनक्लेशेनभव
तिसदानस्मात्संमितेतिरस्काधीरितिशेषः व्यंजनच्युतकाद्वर्णच्युतकेत्यादिग्रहणात्संगृहीतेनतदुदाहर
णेअस्मनयेवदिग्दर्शिते २९ ॥ अथस्पष्टप्रश्नार्थप्रहेलिकामाह कानेति कदलीवनवासिना

श्री॰ का॰ ले॰ ५२ 5

रेभावनगतेननवेरेणकामिनिकंतानिकानिछिन्नानिकथंकेनप्रकारेणेतिप्रश्नेसहोपिशब्दश्चार्थः समवायेका
निशिरीषसिम्लकानिनिकेतानिकथंकदलीवद्भेवकेनासितावेड्गनाकियंतिनवनवसंख्यानिस्वयमात्म॰
नातेनरम्यगनतेनकथंपरिहायविस्मयेविचित्रमिदंयत्त्वयैतत्त्वणराजवदात्मनःशिरोसिछिन्नानीत्यर्थः प्रश्नोन्तरा
त्स्याश्चयमेवविशेषोयत्स्मवाक्यैर्दैवोन्नरदानम् अथाद्याहतार्थामाह कथमपीत्यादि असौकश्चिदन्व
देअन्यद्न्मेवववसनानिवस्त्राणि हरति अथवकथमपिनरश्यपतेनावलोक्यते॰ तः कोपंसमादशास्ताथार

कान्तिनिकेतानिकथंकदलीवनखाप्तिनास्वयंतेन कथमपिनरश्यपतेसावनदेहरतिवसनानि २०
पिवतोवारितवास्योसरितिशरावेणपातितोकेन वारिशिशिरेरमणेपौरतिखेदादशुरुषस्येव २१ ॥

णविशेषणोपादानाद्धाद्भुविनिगम्यतेनान्यस्यैवोदरेविपाशानिकेरितिप्रश्नोत्तरात्वास्यावाञ्छितः समीवर्
त्वाद्यनियतशाहृतेविशेषः २॰ अथकारकगूढमाह पिवतेति काश्चित्कैविदाह नवास्योसरितिनयाशरावे
णवर्द्धमानाखिनभाजनविशेषेणवारिजलेपिवतः केनपातितोकैर्यातितावितिमाकोदनाकमौवशंठे
नैवेवप्रकटहेणाम्भृगंनवास्यासरितिवारिपिवतः केनशरावेणपातितावितिअथक्रियागूढंवारिशि
शिरेत्यादि वारिजलेशिशिरेशीतलेरमणेपानायोरतिखेदाननिभृवनापासादशुरुषस्यवाचक्रियागूढमाला

[illegible]

५।

अथप्रश्नोत्तरमाह उपन्निति अहिणेति कश्चित्पृच्छतिवनमृगाः सन्तुकेवनशच्छति तयामसेमृगायतेकथ
येघदिवसकरः सूर्यउदयगतदयेशामृवनकिंकुरुतेइत्येकः प्रश्नोऽपरमाह तथानिंद्रायश्राक्रायम
स्तकथयनिवेदय ह्रणितकामः सन्नहंशाहितकामः सन्नहंकिंकरवाणिकिंकरोमीतिद्वितीयः उत्त
रान्तरोयेनवात्रमृगायेत्यानिंद्रायेतिवप्रश्नवाक्येभिहिते वक्रवक्रत्वाख्यापनार्थमनेकभाषत्वख्यापना

उग्घनदिवसकरोमोकिंकुरुतेकथयमेमृगायाश्र कथयानिंद्रायतथाकिंकरवाणिह्रणितका
मः ३२ अहिणवकमलदलारुणिएणमाएफुवनिएकेएजाणिजइ तहणियणहहतिहा
भणअहरेण ३३॥

येत्तृतीयप्रश्नायेशाकृतेयथाअहिणवेत्यादि कश्चित्स्तदमाह अभिनवकमलदलारुणेनस्फुरताके
नतरुणीजनसमानोलक्ष्यइति भणवदनिर्देत्यामेत्रणपदमत्रयथाक्रमेयथाभाषेवोत्तरमाह अहरेणेति
तत्राहदिनमेणहेमृगतथाअहरेअनिंद्रणशाहेंकुरुतथाशाकृतोत्तरंअहरेणअधरेणोष्ठेनेत्यर्थः इत्युत्तरत्र
येपुनःपञ्चकमेतदनेकवक्रकमनेकभाषत्वसमलेवप्रश्नोत्तरमेकवक्रकेनादिभाषेवप्रश्नोत्तरजातम

गतविकाशनवंगानंदे ३३॥

श्री॰ का॰ले॰ ५२ 58

अथाध्यायमुपसंहरन्नाह इत्थमिति अस्य चित्रस्य संस्थ पूर्वोक्तप्रकारेण स्थितस्य दिशं मार्गं निशम्य ज्ञात्वा तथा महाक
वीनां लक्ष्यमुदाहरणं वालोक्य विमृश्य ततः सुकविश्चित्रमलंकारं विविधं नानाविधं विदध्यात् कुर्यात् किंविशि
ष्टः सन् शास्त्रार्थे विनिशास्त्रार्थवित् यथा लोकादिनानि पर्यालोचितानि चित्राणि नानाविधानि हृद्यानि तन्मध्यादी

स

इत्थं स्थितस्य दिशं निशम्य शास्त्रार्थवित् लोकदिनचित्रहृतः आलोक्य लक्ष्यं च म
हाकवीनां चित्रं सुकविर्विदध्यात् ४४ इति श्रीकाव्यालंकारे पञ्चमोऽध्यायः ५
विविधं

निपुणः सन् यथाविधि योजयेत् किल न सर्वेण हृद्येन सर्वं चित्रं कर्तुं पार्यते तथालोक्य वीक्ष्य लक्ष्यमुदाहरणं म
हाकवीनां सुकवीनां चित्रकरणे किल लक्षणभावात् तद्दर्शनमेव महानुपाय इति कृत्वा ४४ इति
श्रीश्वेताम्बरश्रीनमिविरचिते रुद्रटालंकारटिप्पणके चित्राध्यायः पञ्चमः समाप्तः ॥ ५२

ग्राह्यत्वालंकारानभिधायेदानीं तद्दोषानभिधित्सुराह पदवाक्ययोरिति पूर्वमन्यूनाधिकेत्यादिना ग्रंथेन
काव्योपयोगिनो वाक्यविशेषस्य प्रयोगे नियमेन यः पदस्य वाक्यस्य च दोषः परिहृतस्तन्तो दोषादन्यो ऽ
समर्थाप्रतीतादिकः समिति संप्रति निर्दिश्यते परिह्रियते तथा तस्य न्यूनादिकस्यासमर्थादिकस्य च दोषस्य
यातिव्याप्तिरतिप्रसक्तिः सा च संह्रियते संकोच्यते ननु पूर्वं च वाक्यस्यैव दोषः परिहृतो न पदस्य तत्कथ
मिहोच्यते पदवाक्ययोरिति सत्यमन्यूनाधिकविशेषणविशिष्टैः पदैर्वाक्यस्य नियमितत्वात् पदस्यापि दो

पदवाक्ययोर्दोषो वाक्यविशेषप्रयोगनियमेन यः परिहृतस्तेनान्यस्तदतिव्याप्तिः संह्रियते १ अस
मर्थमप्रतीतं विसंधि विपरीतकल्पनं ग्राम्यं अव्युत्पन्नं वेदर्थं पदमिति सम्यक् भवेद्दुष्टम् २ ॥

षस्तेन परिहृत एवेति नहि पदग्रहणमत्र न कर्तव्यमेवाशंकानिरासार्थं यतः कश्चिदाशंकेत यथा वाक्यस्य
एव दोषस्तेन परिहृतो न पदस्येति तथा पदग्रहणाभावे ततो ऽन्य इति वक्ष्यमाणदोषोपि पदस्यैकानस्यादि।
ति पृथक्करणेन तस्य दोषस्य संग्रहीयत्वख्यापनार्थं न्यूनाधिकादिदोषा हि ते चान्यादतस्तो ऽसमर्थादिकस्तु प
दलक्षिभः १ अथ तानेवान्यान् दोषानाह इति ग्राह्या हेतवो सप्रत्येकं संबध्यते असमर्थमिति हेतोः पदं दुष्टं
भवेदेवमप्रतीतमित्यादौ बोद्धव्यं सम्यक् शास्त्रोक्तनियमाद्यो ऽर्थस्तदुष्टमित्यर्थः वशाद्धः समत्वे पश्चार्धे रक्तं अस

श्री॰ यथोद्देशस्तस्य लक्षणमिति पूर्वमसमर्थलक्षणमाह पदमिति यत्पदं तस्य निर्दिष्टार्थस्य वाचकमथ
वत्तमेवार्थं वक्तुं न शक्नोति तदसमर्थं वाचकेनैकार्थेन शक्यते इत्याह निमित्तेन केनचिद्व्यवहितं नरसेवथा
का॰ले॰ दिना तिरोहितस्यापि तत्रार्थे सामर्थ्यं वाचकत्वं यस्य तत्समभिधातुं न शक्नोतीति २ एतेनावाचकत्वदो
५२ षात्सामर्थ्यदोषभेद उक्तः सामान्येनाभिधायैव देवविशेषेणाह धातुविशेष इति धातुविशेषस्तिष्ठत्या
53 दिरुपसर्गविशेषेण प्रादिना योगतः स एव यो हेतोरर्थान्तरे गतिं तिष्ठत्यादिलक्षणादन्यमर्थं गतवान्प्राप्तः स

पदमिदमसमर्थं यद्धि वाचकमर्थं स्वकं तत्स्वकं वक्तुं न शक्नोति तिरोहितं तत्सामर्थ्यं निमित्तेन २ धा
तुविशेषोऽर्थान्तरमुपसर्गविशेषयोगतो गतवान् असमर्थः स स्वार्थे भवति यथा प्रस्थितः स्वार्थे

न्तः स्वार्थे समर्थो भवति तमर्थं वक्तुं न शक्नोतीत्यर्थो यथा प्रस्थितशब्दस्यास्य वाच्ये विशेषग्रहणमुप
यत्र न समर्थो धातुः सर्वेणोपसर्गेण स एवं च स तस्यार्थान्तरे यातः यथा कश्चिद्देवकेन विदेवत्वस्यार्थस्य वनार्थेन धा
हि प्रेणयोगे तिष्ठत्यादिर्वार्थान्तरे याति तत्र यातिप्रभृतिलक्ष्यानि तिष्ठति रपि प्रेण योगेन तत्र वादिना प्राकु
लनियतानादीनिकल्पितानि तत्कालं स्वरादिव्यवहितं नरणे पचति न नामोपसर्गयोगे उदाहृतः ॥ ५३ ॥ ५२

प्रकारान्तरेणासमर्थमाह इदमिति इदमन्यदसामर्थ्यं धातोर्यत्तदर्थो सौ धातुः पठितेन वृत्ते निर्दिष्टम
र्थं वक्तुं शक्नोति यथाह तुहिं सामगम्योरिति पाठेपि हे तीम्रुके हि तसीति प्रतीयते न तु गाङ्कतीति यमक
श्लेषचित्रेषु गात्वर्थोपि इष्यते युक्तचवाल्पार्थे दोषः ५ पुनः प्रकारान्तरमाह ग्राहेति यौगिके संवेधजेकवि
दर्थविशेषेः समर्थमेवावाचकमेव यदे तत्र तदर्थस्याभावइति चेत्र ग्राह प्रहन्निहे नै सत्यापि विद्यमानेपि

इदमपरमसामर्थ्यं धातोर्यत्प्रतेतिनदर्थोसौ न वशक्नोति तमर्थं वक्तुं गमनेयथाहेति ५ शाह प्र
हन्निहेनौ सत्याप्यसमर्थमेव तृह्विशनात् यौगिकमर्थविशेषेपदं यथा वारियोजलभृत् ६ ॥

अपिर्विस्मये विचित्रमिदमित्यर्थो यदि शाह प्रहन्निहेनै तेकथं तस्यासमर्थमित्याह तृहिवलात्प्रसिद्धिवलात्क
विदेव किं विदेवशाह तृणं वाचकत्वेन तृढमतन्नचैव प्रवर्तितेनान्यत्र एव का भोःव धारणेसमर्थमेव न तत्सम
र्थमुदाहरणं यथा वारियो जलभृदिति जलधारणक्रियालक्षणे प्रवृत्ति निमित्ते समपि जलभृच्छद्यो वारिरिम

श्री॰
का॰ले
५४

54

मुद्दमभिधातुमसमर्थोमेघेष्ववतस्यत्रुद्दितादिति ६ ॥ अथोपाधिभेदांतरमाह निश्चीयतइति यस्मिन्पदे
तदर्थोभिधायिनापिविशिष्टेंवस्तुननिश्चीयते तदप्यसमर्थं कथंननिश्चीयतइत्याह समानत्वात् समा
नतुल्योपमानःप्रतिक्षेपोक्विवादितेष्वत्रयत्रवस्तुनियेनपदेनतत्रभ्यात्तद्भावस्तत्वेनस्यादनेकार्थवा
चकत्वादित्यर्थो यथामेघवाह्रविमाडरोहाख्यमित्युक्तेमेघानामनेकवर्णानांदर्शनात्रनिश्चयःकर्तुं

निश्चीयतेनयस्मिन्वस्तुविशिष्टेपदेसमानत्वात् असमर्थंतत्त्वयथामेघवाह्रविमाहरोहाख्यम् ७ ऊ
यत्पदमभिनयसहितेऊहूतेर्थेविशेषनिश्चये सम्यक्तेनैकमनेकार्थंतयातस्यनड्षेदसामर्थ्यं

पाद्यते यत्रतुनिश्चयस्तत्समानार्थमपिसाधेव् यथालक्ष्मीकपोलसेकांतकांतपत्ररेखोज्वलाःदोर्द्दु
माःपांतुवःशौरेर्वेनद्युायामहाफलाःभुवंहिपोतिःकृतवर्णाइति ७ इदानीमस्यैवासमर्थदोषस्याति
व्याप्तिंसेहर्तुमाह यदिति यत्पदविशेषणभूतमनेकार्थंतयाविवादितविशिष्टार्थविशेषनिश्चयेसम्यकऊ
हतेकिंभूतेसदभिनयसहिते तस्यासामर्थ्यं निश्चीयतेनयस्मिन्नित्यनेनयासे दोषायनभवति ८ ॥ ५७

नन्वर्थस्य शब्दोवाचकोननु अभिनयस्तत्कथंतेनार्थविशेषनिश्चयः क्रियतेइत्याह शब्दानामिति हि यस्मादत्रका
व्येऽनेकार्थानांशब्दानांप्रयुज्यमानानामविवक्षितोर्थः प्रकरणेनशब्दान्तरसन्निधानेनवाभिनये
नवानिश्चीयतेतत्रप्रकरणेनयथा महीभृतःपुत्रवतोपिदृष्टिस्तस्मिन्नपत्येनजगाममत्वमित्यत्रहिमवा
नेवमहीभृदुच्यते शब्दान्तरेणयथाकोपादेकतलाघातनिपतन्मत्तदंतिनः हरेर्हरिणयुद्धेषुकियान्व्याक्षे
पविस्तरः अत्रदंतिहरिणशब्दसन्निधानात्सिंहएवहरिर्निश्चीयते अभिनयेनतदर्थविशेषप्रतीतावुदाह

शब्दानामेवसदानेकार्थानांप्रयुज्यमानानां निश्चीयतेहिसोर्थःप्रकरणशब्दान्तराभिनयैः ९ सा
स्मेरदृशतवविरहेस्तनकुचयन्मात्रलोचनासपदि एतावतीमवस्थांयातादिवसैरियन्मात्रैः १० ॥

रणंसूत्रकारएवदास्यति यतःप्रकरणशब्दान्तरेप्रसिद्धत्वात् उपमानेऽभिनयस्त्वप्रस्तुतत्वादुपमेयोप
ध्यानाभ्यांविवक्षितार्थनिश्चयस्तस्याभिनयेनायोत्यर्थः ९ तदेवोदाहरणमाह सेति अत्रयन्मात्रेणाव
च्छेदोमहतिस्वल्पेववर्तेततेनतोऽभिनयेनविशेषप्रतीतिर्यथा हेसुंदरसास्तनतनुस्तवविरहेइयन्मात्रलोच
नासत्याभिनयेनविशाललोचनेतिनिश्चीयते तथैतावतीमवस्थांयातेति शुष्कीकृतकरतिहिकोठल्या
कृशत्वंप्रतीयतेदिवसैरियन्मात्रैरित्यत्रयेवाङ्गुलिदर्शनेनदिवसानांस्वल्पत्वंचेति १० ॥

श्री कां. ले ५५
55

अथाप्रतीतमाह श्रुतेपि तदप्रतीतं यद्द्रव्यगुणक्रियायोगेन तं विवक्षितमर्थं वक्ति प्रतिपादयति अथ यत्रार्थाभिधानतया वाचकत्वेन न रूढं न प्रसिद्धं तस्याप्रतीतत्वं यथा कथं संशयवदसंशयेवेति ११ न त्वसंशयवद्यथा साधारणमिति यत्पदं गुणक्रियादिनिमित्तमविशेषणान्यद्रव्यार्थेषु साधारणं सदेकस्मिन्विशिष्टेऽर्थेऽभिधानतया संज्ञात्वेन कृतं तद्विशेषणाभावेन तदनेकार्थं न याथ्यकत्वनिश्चयानुत्पादनात्संशयवदप्रतीतं मुदाहरणं यथा हिममहा इति अत्र हिममहत्त्वं न लक्षणया क्रियया चैतत्पदं रवौ वह्नौ च साधारणं अभिधानत

श्रुतावक्ति नमर्थं न यद्रूढं तत्र यदभिधानतया रूढ्यानदप्रतीतं संशयवदसंशयेवपदं ११ साधारण
मपरेष्वपि गुणादिकृतानिमित्तमेकस्मिन् यत्कृतमभिधानतयाऽर्थे संशयवद्यथाहिममहा १२ ॥

याचैकत्रापि न रूढं अनयकत्वप्रयुज्यमाने संशयेऽनुवीत अथ किमेतत्तत्शाह प्रहनिहेतो स्वस्पीत्यनेनासमर्थं लक्षणेन न परिहृतेनेत्युच्यते यतो यदेकत्र रूढमन्यत्र तु तदर्थं सद्भावेपि न प्रयोगार्हं तन्नस्य विषयः इह तु यत्का विदपि न रूढं श्रुत्वा वक्ति तदर्थं वाचकत्वेन तदेकत्रार्थे नुविनामितिस्फुटमेव भेदस्तथापि तिष्ठीयेन नयास्मिन्नित्यस्याप्ययमविषयो यतस्तत्र विशेषणपदं संशयकारि निषेध्यम् १२ ॥ ५५

अथास्य संशयमाह पदमिति अपरमिदं पदमप्रतीतं यद्यौगिकानां संबेधजानामपवत्तूलानां संज्ञात्वेन प्रसिद्धानां
पर्यायैस्तस्मिन् विवक्षितेऽर्थे कल्पितमभिधानं तथा प्रयुक्तं यथा वडवाम्बुवोल्लशाह्वो वा बधुश्वयोषिन्मुखोर्व्वि
क्षात् इति शब्दः समस्ताश्विमुखेसमाह पपाद्यौ वौ ग्रौ यौगिको रूढिशब्दश्च न च वडवापर्यायोऽश्वयोषिदित्यनल
साविक्षानितिसमवशाह्नः सद्रूपेण प्रयुक्तः केचिदश्वयोषिद्दनवह्निरिति पठन्ति एवं विधं पदं विवक्षित

पदमपरमप्रतीतं यद्यौगिकरूढशब्दपर्यायैः कल्पि
तमर्थे तस्मिन्यथाश्वयोषिन्मुखोर्विक्षात् १३ ॥

मर्थे निर्विकल्पमेव प्रत्याययति केवलेन तथा रूढमिति डहेयथा मा वस्तु न रोगकोऽनामयवहृद्यवाह्नाले
वभिन्नाजलमल्ललाम अल्पश्चायं दोषः महाकविभिरपि प्रयुक्तत्वात् अथ किमेतावदसमर्थोऽप्रतीतदोषा
ववाचकत्वेन परिहृतौ नेत्युच्यते यतो यत्केचिदपि तमर्थं नाभिधत्तेऽनद्वाचकमिह तु पदमर्थाभिधायकमे
व केवलं परं तं न रसनितिधानार्थमसामर्थ्यमर्थप्रसङ्गाच्चाप्रतीततत्त्वमागतमिति १३ ॥

श्री॰
का॰लि॰
५९
56

द्वयविशेषिपदमाह यस्येति यस्याद्वितीयपदस्यादिपदेन समासे संधिः संधानेन भवेत्स च पि विरुद्धार्थतादिदुष्टो
वा भवेत्तत्पदं विशेषि विरुद्धार्थो विशेषेण तूभयपदाश्रयमानत्वेः किमिति द्वितीयपदमेव विशेषि भण्यते
नताद्ये सत्यं यतो द्वितीयपदे सत्येव विशेषित्वमापादितं तत्र त्वस्य तदुक्तमुभयत्रोदाहरणमाह सहस्यमि॰
त्यादि सभरतो मम्मटस्य यात्रुज्ञया याइयमाहूत ग्राकारिणः सहस्यमिति भरतेनाहूत इति वा से पूदाहरणमस्य

यस्यादिपदेन समासे संधिर्न भवेद्भवेद्विरुद्धो वा तदिति विशेषि सहस्यं मम्मटस्य भरतेनाहूतः १४ तत्रास
त्संधिपदं कृतनमस्कृदगुक्तितो भवेदिह दूरेखवर्जनीयं विरुद्धसंधिप्रयत्नेन १५ ॥

२ रयाभरतनइति तु विरुद्धसंधिनिदर्शने संहितापाठे हि सतीति पदभंगाव पान्नमंघ्यरे याभेमेश्रुतेरतनइति प्रतीयो
योगम्यते नन्वेवं विशेषिपदे दूषिते सति सर्वमेव पूर्वकु विलसं दूषिते स्यादित्याशंक्य विशेषमाह १४ तत्रे
ति तत्रद्वयोर्मध्यात् पदं संधितः समकृत्कृते पुनः पुनः प्रयुक्तं प्रयुक्तितः पूर्वोमरपदासेश्लेषाइहेभवति यथाको
नेरुशिरोरत्नेश्रादयानेउदेश्नीयातां वः शाम्यश्चावाणाविते उ‍ः खोऊलाइवादित्यादि विरुद्धसंधिपुनः पदंहास

विरुद्धसंधि… ॥ २ ॥
५९

अथ विपरीतकल्पनमाह स्वार्थेति यस्य पदस्य स्वार्थे प्रतिषेध्यो विवक्षितार्थविरोधी स एव वा वा-
च्योन एवार्थः संभवति तद्विपरीतार्थप्रतिभासनात् विपरीतकल्पने निदर्शनमाह अकार्यमित्रमिवे-
त्यत्र स्वकार्यमकृत्रिमे मित्रमकारणवैरित्ययमर्थो विवक्षितोऽथवा कार्ये पापे मित्रमिति विरोध्यर्थो-
ऽपि नैव प्रतिभाति ननु विरुद्धसंपत्तेन किन्न परिहृतमेतन्न परिहृतेनेतद्धि पदद्वयसंपत्तिविषये स्वार्थ-

स्वार्थप्रतिषेध्यो यस्यार्थः स एव संभवति विपरीतकल्पनेन तद्भवति यदमकार्यमित्रमिव १६ य-
य४ दनुचितेऽपदे तन्नैवोपजायते ग्राम्यो यद्वक्तृवक्तृविषये विभिद्यमाने द्विधा भवति १७ ॥

विरोधितमिहत्तस्तेय भावि यातीति १६ अथ ग्राम्यमाह यदिति यत्पदं यत्र विषये ऽनुचितमयोगे तन्नैव
ग्राम्यमुपजायते एतदुक्तं भवति नस्त्राभाविके शवलस्यैव शाद्वलस्य ग्राम्यत्वमपि तु विषयभेदेन नन्वग्रा-
म्यं वक्तृवक्तृविषयेऽनभिद्यमाने सत्यद्विधाद्विभेदं भवति ग्रन्थपद स्यानिवक्तुमर्थितेवक्तोरितनुचिते
तद्वक्तृविषये ग्राम्यं विपरीतेन तु वक्तृविषयमिति १७ ॥

श्री· का·लं· ५७

57

तत्र वक्तृग्राम्यमाह वक्रेति वक्ताऽधममध्यमोत्तमया प्रकृत्या स्वभावेन त्रिधा त्रिप्रकारो भवति तत्राधमाहीन
जातयो दासचेटादयो मध्यमाः प्रतीहारपुरोहितसार्थवाहादयः उत्तमा मन्त्रिनृपमन्त्रिप्रभृतयः श्रेष्ठबालवृद्ध
वहुदलक्षणादिकापि प्रकृतिः किं नोच्यते तत्रापि हि परस्परं व्यवहाराय नौचित्यमस्त्येव सम्यगर्थविषय
मेव तद्ग्राम्यत्वेन तत्त्वतस्त्रैव परिहरिष्यते ग्राम्यत्वमनौचित्यं व्यवहाराकारवेषवचनानामित्यनेन तत्र नेष्टम

वक्ता त्रिधा प्रकृत्या नियतेः स्यादधममध्यमोत्तमया तत्र च कश्चित् किंचिन्नैवार्हति पदमुदाहर्तुं ॥ १८ ॥
तत्रभवन्भगवन्निति नार्हत्यधमो गरीयसो वक्तुं भट्टारकेति वक्तुं तैस्तैर्वैतानुत्तमप्रकृतिः ॥ १९ ॥

मध्यमोत्तमेषु वक्तृषु मध्यात्कश्चिद्वक्ता किंचित्पदमुदाहर्तुं वक्तुं नैवार्हति न योग्यो भवति तत्र दिग्मात्रप्रद
र्शनायाह तत्रभवन्निति गरीयस उत्तमान्सहस्रमुनिप्रभृतीन् तत्रभवन्भगवंश्चेह वाच्यान्नधमो वक्ता
एवमादिभिः शब्दैर्वक्तुं नैवार्हति न योग्यो भवति वक्तृविषये पदमिदमनुचितं न चैतान् गरीयसो भट्टारकशब्द
योग्यान् मध्यमस्तूत्तमस्वभावो राजादिर्वक्तुं नार्हतीत्यनिशब्दो सम्रूपनिर्देशार्थो वशब्दो नक्तस्वामिप्रभृतिशब्दस

५८

इदानीं वक्तृविषये ग्राम्यमाह तत्रभवन्निति उत्तमो मन्त्रिमेत्रिप्रभृतिरन्यत्र तत्रभवदादिशब्दपदानि वक्तृयो
ग्योपि राजानमेभिः पूजायेद्वक्तुं नार्हतीति वक्तृविषयमेतदनौचित्यं राजा हि परमेश्वरादिभिः शब्दैर्वा
च्यो न तु तत्रभवदादिभिरिति तथा सत्यवोत्तमो राजादिर्मन्त्रिनं तपोधनं परमेश्वर इत्यादिभिरामन्त्रण
पदैः कदाचिदपि वक्तुं नार्हतीति नियतविषया हि शब्दास्ते ऽन्यत्र केनचिद्विना प्रयुज्यमाना ह्यनौचित्यम्

तत्रभवन्भगवन्निति नैवार्हत्युत्तमोपि राजानं वक्तुं नापि कथंचित्तन्मन्त्रिणमपि परमेश्वरेशेति २ पद
मिदमनुचितमपरे सभ्यासभ्यार्थवाचिसम्बोधे तद्धि प्रयुज्यमानं निदधाति मनस्यसभ्यमर्थ

७ तो ग्राम्यमिति ग्राम्यत्वेनेषामास्तां तावदयमुत्तमोपि नार्हतीत्यपि शब्दार्थोदिग्मात्रप्रदर्शनं चैतद्धिस्तर
स्तु भरतादवगन्तव्यः २ भूयोपि ग्राम्यविशेषमाह पदमिति इदमपरं पदमनुचितं ग्राम्यं यत्सभ्यास
भ्यार्थवाचकं सत्सम्बोधे प्रयुज्यते भायांपदे दिवक्तुं योग्यः सम्यक्तेनो ऽस्यो ऽसभ्योर्थः कृतो ऽनुचितं हि तं
स्मादर्थे यतस्तत्प्रयुज्यमानं सन्मनसि चेतसि प्रसभ्यमर्थं निदधाति स्मारयति ननु चैवंविधस्य पदस्याभ

यार्थवाचकत्वादसभ्योपि प्रयोगो न स्यात्तस्यासभ्यप्रयोगोच्छेदवोऽर्थं गतो नैन दृष्टोस्यार्थोऽडहेन दूष्यते न तु डहः
साधुनेति २१ ॥ निदर्शनमाह वारयतीति तस्या नायिकायाः सखी यथा यथा तां वारयति तथा तथा सा वरा
कीरोदिति तरां कीदृशी वाष्पभरेणाक्लिन्नगंडमाई कपोलमण्डलं यस्याः सा तथाविधा अत्राक्लिन्नगंडशब्दाई
कपोलेसभ्येर्थे प्रयुक्तावपि स्मृतिप्रुक्तपिटकतलक्षणमसभ्यमप्यर्थं स्फुरयतोऽसभ्यद्वयप्रयोगाद्वात्र विशेष

वारयति सखी नस्या यथा यथा तां तथा तथा सापि रोदिति तरां वराकी वाष्पभराक्लिन्नगंडमण्डली २२ अ
र्थविशेषवशाद्वासभ्येपि तथा कविद्विभक्तेर्वा अनुचितभावे भवति तथाविधं तत्पदेसदपि २३

णविशेष्यभावे सति डहनरार्थत्वमथैतदतिव्याप्तिपरिहारार्थमाह २२ अर्थेति ग्राम्यं यत्पदं तत्तथाविधे
ग्राम्येसदपि कविनासभ्येऽर्थेनुचितभावे ग्राम्यतं भवति कुतोर्थविशेषवशाद्वा विभक्तेर्वा वाशब्दो विकल्पा
र्थो विशिष्टसभ्यार्थप्रयोगाद्वा विभक्तिविशेषाद्वे तस्यार्थोऽपि विस्मये सभावनेवा तथा शब्दः समनवयार्थः पद
मेतदोषाभावमथ्येसमवीयते कविकहोविरलत्वप्रतिपादनार्थः कविदेवार्थविशेषेन सर्वत्रेत्यर्थः २२ ५८

निदर्शनमाह कथमिति निगदसिद्धं अत्रार्थविशेषो गजो वीररसम्य कथं तर्हि नायिकायां बाहुल्येन रूपणे य
था स्फुतविशाललये निधाय पाणौ मुखमविन्दुषितपांडुगंडलेखं नृपसुतमपरा स्मराभितापादमधुमदालसलो
चनेनिदध्यौ कामिनीलक्षणेऽर्थविशेषोऽत्रापीति चेत्तर्हि वारयति सत्त्वेन स्या इति डहने कथमुदाहरणे पां
डुशब्दसन्निधानादत्रानुप्रासत्वेन रसपुष्टत्वाद्दोष इति नेत्याह एवं विनापि पांडुशब्दप्रयोगदर्शनाद्दैत्यस्त्रीगंडले

कथमिव वैरिगजानां मदसलिलक्लिन्नगंडभित्तीनां दुर्वारा अपि च्छिदा सौ विशेषणे दारिता वै भेत्ता २७

खानां मदरागविलोपिभिरित्यादिषु तस्मात्पूर्वकविलक्षणं बहूनां डहमायात्यत्रोच्यते क्लिन्नशब्द
सन्निधानादेव गंडशब्दस्यासम्पत्तेस्फुरति न त्वन्यदेत्येतदेव दर्शयितुमुदाहरणे तथैव प्रयुक्तवानिति
विशांपतेरस्य अबलाजीवक्रूवचनवश्रगात्रविद्धशब्देन विशालक्षणेऽसम्यार्थो मनसि निधीयते २७ ॥

नि२

श्री का. सं. ५५

59

न्येयोपि ग्राम्यविशेषानाह मंजीरादिष्विति दृष्टेति वाक्यार्थेन लोपि पिधेनैषेतान् यान् सर्वैः कविभिः प्रयुज्यमाना
न् दृष्टास्तेष्वेवं प्रायान् नान्यत्र यत्न लल्लुद्यमेवान्यत्रयवस्याकादिमंजीरे न् प्रभमादिग्रहणाऽस्तनात्रेद्दाश्रमरा
दि संग्रहः रणितप्रायानिति प्रायग्रहणं सहशार्थं हन्तिकृणितसिंजितगुंजनप्रायार्थं प्रभृतिग्रहणं वा सत्प्रायार्थे समुर
तग्रहणे व्यापारान्तरनिहन्यर्थं मेघादिष्वित्यादिग्रहणात्सिंहगजादयः प्रायग्रहणं च स्तनप्रायार्थमेवं प्रायानितिपे

मंजीरादिषु रणितप्रायान्पक्षिषु कूजितप्रभृतीन् मणितप्रायान्रतेषु मेघादिषु गर्जितप्रायान् २५
दृष्टाप्रयुज्यमानानेवं प्रायोऽन्यथा प्रयुंजीत अन्यत्रैतेन चिन्ताः शब्दार्थतेसमानेपि २६ ॥

प्रान्तेषु सामर्थ्येन यवसिते अपव विशेषयत्र वरस्यपेतेयथा हेषनिरश्वेषु भणितिः पुरुषेषु कणितिः पीडितेषु
वातिर्वायोनत्वन्यत्र न हि दृश्यते पुरुषो वातीति एवमन्येपि द्रष्टव्याः अन्यत्रैतेन चिन्ता मेघादिषु रणितादयस्त्व
यंः अपि शब्दो विस्मये पि विभ्रमि देयत्तु शब्दार्थे समानेपि ग्राम्यतमेषां वस्तु विषये ऐणेव ग्राम्यत्वे नास्ति दोषे परिहृते

पुनर्विवर्तेपंचमाध्याय २६॥

५९

अथ देश्यमाह प्रकृतीति विशिष्टदेशभवं देश्यं महाराष्ट्रादिदेशप्रसिद्धं देशीयपदं संस्कृतेन रचयेत् यस्य पदस्य प्रकृतिप्रत्ययमूलाव्युत्पत्तिर्न विद्यते तत्र मडहहडहहोशएत्तुतुलमकेदोह पल्लि ऊकमय हयग्रलेवकुसमालवाणवालादिकं यथाक्रमं सुत्तमश्चेष्टवत्सयटमेरु ययघृहरिद्राजललिसवर्णकारऊरु टवीरशाक्रादिवाचकं कथंचिदपि नैव रचयेदित्यर्थः ननु देश्यप्राकृतभेदत्वात्कथं संस्कृते प्रयोगप्रसंग इत्याह रूढिरिति रूढिभ्रान्त्या न व्रीयात् कश्चिद्यात्मदेशप्रसिद्धार्थशब्दं सर्वत्रायं वाचकः इति मन्यमानः प्रयुञ्जीत सु

प्रकृतिप्रत्ययमूलाव्युत्पत्तिर्नास्ति यस्य देश्यस्य तन्मडहादि कथंचन रूढिरिति न संस्कृते रचयेत् २७

इत्थं पददोषाणां दिङ्मात्रमुदाहृतं हि सर्वेषां तस्मादनयैव दिशा तेनान्यदभ्यूह्यं समभियुक्तैः २८ ॥

त्पत्तिर्यस्य नास्तीति वचनात्सव्युत्पत्तिकं देश्यं कदाचित्प्रयुञ्जीत न चायुक्तं भवति यथाहर्वीयाक्कित्रोद्भवा ग्राहः ताले भूमिपिशाचः शावे महानटः हृद्वेपरपुष्टकः समद्रतनवनीतं वेङ्गामृतयोः जलेमियदीवग्राहः एवमन्येपि अथ दोषानुपसंहरन्नाह इत्थमिति इत्थमनेन पूर्वोक्तप्रकारेण पददोषाणां सर्वेषां दिगेव दिङ्मात्रं हि यस्मादुदाहृतेति दिशितं तस्मादनयैव दिशाऽन्यदपि दोषजातं स्वयमूहनीयं पूर्वमुक्तमधिकपदं वाक्ये न प्रयोक्त

श्री॰
का॰ले॰
६०
60

अथ वरणपनेकविदसकृत्प्रयोगः नत्ददति यामिसेहारमाह वक्रेति वक्ताप्रतिपादकोहर्षभयादिभिरग्रह
तचित्तः सन् यत्पदमेकस्मिन्नेवार्थे पुनः पुनर्वक्ति तत्पुनरुक्तं न दोषाय न भवति अपितु लोकालायेन्यर्थः आदिग्रह
णाद्विस्मयशोकादिसंग्रहः तथाशाहः समस्त्रये २९ निदर्शनमाह वदेति जयेति अत्र वदवदेति हर्षेनवतना
स्मीति भये विद्रेविद्रमिति विस्मये हाहेति शोके जयेति स्तुतौ ऊहूऊहू इति वरा योपिपिपि तितितिन्नायां अस्मि
न्नसिद्धे ३० ३१ अपवादमाह यदिति यत्पदमन्यमर्थमभिधानेह्निः पुनःस्पृतन्न याति स्पष्टपुक्तपदस्य पर्यायो वा
वक्ताहर्षभयादिभिराक्षिप्तमना स्तथास्तवविंदन् यत्पदमसकृद्ब्रूयात्तत्पुनरुक्तं न दोषाय २९ वदवदतिनःस
शत्रुनेहतोजल्पं स्वतवतवास्मीति विद्रेविद्रमरोदीदाहेति पराहतेपुत्रे ३० जयजयदेवरिविदारणऊहूऊहूपाद
शिरःस्फुराहृणा पिकपिकमरिपत्नामयाणमवृत्तेविनाशयति ३१ यत्पदमर्थेनान्यस्मिन्नस्य पर्यायोथवापु
वक्तः यः पुनस्तेन तथावीप्साप्रतिपादनार्थं वापत्पुनः स्येन वीप्सायां वपुनरुक्तं दुष्टमेवं प्रसिद्धेव ३२
पदे पुनस्तेनतस्मदेतत्पुनरुक्तदोषेणदुष्टं भवति यदेवप्रसिद्धं वेनेवैवीप्सानल्परूपेणप्रकारेणयत्कविलक्षेपु प्रसि
द्धंतदपिपुनरुक्तेनदोषाय यथाकलकलरणरणकादिकं तथैव लोके प्रसिद्धत्वादिति ननुतल्पपदस्यत
त्पर्यायपदस्यवानार्थेनेनवीप्सावाचकस्यवीप्साप्रतिपादकत्वेनतदर्थत्वादेवपुनरुक्तिनेदुष्टातकिमनेनेति

सर्वेकिंचित्कक्षिदितनिदमतिः पुनः प्रयोगं [illegible] समाप्तोकेनेति ३२॥

क्रमेणनिदर्शनमाह गजेति प्रथमेत्रपादेरक्तशह्वावन्यार्थौ एकोऽस्थिरवाचकोऽपरस्तुरंजनक्रियाभिधा
यीतनुशरीरइत्यत्रतनुशह्वः तावदाभिधायीतत्पर्यायः शरीरशह्वः कायवाचकः दिशिदिशीतिवीप्सायोग
वैस्यादिशीत्यर्थः वारंवारमितिकेलोपसिद्धं ग्रन्यदपिलोकप्रसिद्धं दर्पणेनयथा मानिनीजनविलो
चनपातानुत्सवाष्पकलुषान्प्रतिगृह्णन् मंदमंदमस्तिः प्रययौविभीतभीतइवशीतमयूखः तथा
ताकिंपिकिंपिताकहविग्रबोतिमीलितपक्ष्मीहिंकुडोमहेवपिंजरश्रुहरोविरस्मतरुणीहिं उदृदल्लमवेत्रा
गनरक्तरक्तकेसरभारः सिंहोत्रतनुशब्दोपि दिशिदिशिकरिकुलभंगोवारंवारंस्वरैः क्रहते २३ एव
प्रतिपन्नावानप्रतिपद्येतवल्लभकृडके तत्रपदंवाकेवागुनरुक्तेनैवदोषाय २४ किंचितयमिमत्व
केवचिंत्वामास्मिपश्यपश्यपरे नतुकिंनपश्यसोहकुपणमविहेदरेस्मेलं २५ ॥ चगुनरुक्ताभासालं.
कारत्वमाचष्टे २३ प्रकारांतरमाह यदिति यदृत्तमकृदेकवारमुक्ते सत्यतिपन्नावावाशह्वावयार्थोप्रति
पत्तेवनप्रतिपद्येत तत्रवत्तमिवाद्येपदंवाकेवागुनरुक्तेनैवदोषायचः समस्तुयेत तत्रपदेनिर्दोषपदमध्येम
स्त्रीयतइत्यर्थः २४ उदाहरणमाह किमिति काश्चिन्मिचमाह हेसखेरदमीदृक्कमेदरेरम्येसैलंगुलासमूहं
पश्यपतितेनतत्यगतविन्नवानतश्रुतमतः सगुनराह किंचितयमीत्यादि ग्रत्रपश्यपश्यपतिपदेपौनरुक्तेन

श्री· का· ले· ६१
61

भूयोप्याह स्तुत्येति प्रशंसालक्षणरूपोर्थो यदभिधेयं वाच्यं यस्य परस्य तदिदं स्तुत्यमपि सत्प्रशंसार्थं प्रयुज्यमाने यत्
स्याधिक्यं पौनरुक्त्यं वा दोषाय न भवति स्तुत्याभिधेयस्य हि प्रशंसनार्थोऽनुपयोगित्वः प्रयोगे सत्याधिक्यं स्यात्
पदान्तरेणैवाकृतार्थस्य पौनरुक्त्यं स्यात् न तु यत्स्तुत्याभिधेयं कथं प्रशंसार्थं प्रयोगः प्रयोग एव स्तुत्याभिधेय
मिति सत्यं स्तुत्याभिधेयस्यापि प्रशंसार्थं गमकत्वात्सीति यथा स्तुतिपरा हेलः कणितालः केशपाशोऽनुपरंग
वो गोनागो प्रश्वकुञ्जरस्तस्यापास्तनद्दो मलयावलः इत्यादि प्रशणाहूलादिशाद्धा नायावाद्यादि वा विवेनाम्नाभि·

स्तुत्याभिधेयमपि सत्प्रयुज्यते यत्तदं प्रशंसार्थं न स्यात्तद्दोषाय स्यादाधिक्यं पौनरुक्त्यं वा २६ नासीरोढ
नतपल्लीयवलितसकलारिकेशहस्तस्य प्रविलसितोयं महिमानमेव मेरुमहीधरस्येव २७ ॥

येयं ते पि हस्तादीनां नपदान्तरेणोक्तार्थत्वे पि प्रशंसार्थं गमकत्वेन न दुष्टतेति २६ निदर्शनमाह नासीरेति ना
सीरं सैन्यं तेन ऊढ नतपल्लीयवलिताः सकलारिणां केशहस्ताः केशकलापा येन तस्य तवाविलसितोयं
महिमा कस्येव मेरुमहीधरस्येव मेरुपर्वतस्य यथाऽत्र हस्तशब्दस्य पाणिवाचकस्यान्यार्थस्यापि नाधिक्यं
महीधरशब्दस्य च मेरुपदान्तरेणागतार्थस्य न पौनरुक्त्यं प्रशंसार्थत्वादिति परस्परं सेवद्दपदं वा कं प्रयुञ्जीतेति

६१

तदनियामितिसंजिहीर्षुराह यस्मिन्निति यस्मिन्वाक्ये वक्ताऽनेकार्थवाचकानि पदानि जल्पन्स्वयमेवानेकम
र्थं मालोचयति तेषां नेदाक्वपदानाम संगतिर्नैव दोषाय विवक्षावशेन हि शाब्दाः प्रयुंजते वक्ता चेत्स्वयं विलक्ष
णमनेकमर्थं वक्तुकामोऽन्योन्यमसंबद्धानि पदानि ब्रूते किमसांगत्यं प्रमेव हन्ता ब्दोषाशंका चेति स्वयंत्र

यस्मिन्ननेकमर्थं स्वयमेवालोचयेन्न द्रष्टा
ति जल्पन्पदानि तेषामसंगतिर्नैव दोषाय १८ ऊर्ज्ज
सम्भवः सुरतनहूणमहोन्नमलयानिलसमेव्यानेसमनोहरः प्रदेशो
नृपमहोत्सेदरेनस्मः ३५ ॥

हणात्परेण पत्रप्रतिपाद्यमसंगतिर्दुष्टैव यथा ग्राणपाडीकार्षिकीमाचीवचाहिंगुहरीतकी पथ्यपैतेन
न्महस्त्रिंशमात्रसमार्गणिकेनति १८ उदाहरणमाह ऊर्ज्जसम्भवः इति पनतूकाश्चिकामीमलयानिलेन हणेरष्टा

स्वयमेवपर्यालोचयति नद्रष्टा ॥

श्री॰
का॰लं॰
६२
62

इदानीं वाक्यदोषमाह वाक्यमिति तुः पुनरर्थे वाक्यं पुनः संकीर्णं गर्भितं गतार्थं च रूपं दुष्टं भवति ननु वाक्य
स्य पदात्मकत्वात्पदद्वारेणैव तद्दोषा उक्ता इति किं पुनरुच्यते सत्यं किं तु संति ताहशानि वाक्यानि येषु पदः
दोषाभावेऽपि वाक्यस्य दुष्टता भवति यथा गौरीलक्षणं भूयरजाह्निनाथः पत्रेहृतीयेदृष्टितोपवीते यस्यावरे
हारश्लोचनाख्यः कायः स नः पातु सदाशिवोऽव्ययः उत्तमभावदूत्पादौ वाक्यार्थानामसंगतिरिह तद्वा
क्यानामिति विशेषः ननूपादेयतादलंकारनिर्देशाय वन्याय्यः ततो न्यस्तवेमनुपादेयमिति सेत्स्यति

वाक्यं तु भवति दुष्टं संकीर्णं गर्भितं गतार्थं च यत्र न रत्नलंकारं निर्दोषत्वेऽपि तन्न्याय्यम् ४० वाक्ये
न यस्य ताके वाक्यस्य पदानि संति मिश्राणि तत्संकीर्णं गमयेदर्थं न वा गमयेत् ४१ ॥

किं संकीर्णादिलक्षणं किं यथासेनेति श्चन ग्राह यत्र तु नरित्यादि यदलंकारशून्यं तन्न न्याय्यं वाक्यमेतदुक्तं
भवति यदिहेयोपादेयपदत्वरूपमेव स्यात्तदालंकारनिर्देशाय वन्यावतान्वृतीयेमध्ये षष्ठ्यपि वाक्ये विपतर्वे
नितव्यमेव वक्तव्यं ४ संप्रति संकीर्णलक्षणमाह वाक्ये नेति यस्य वाक्यस्य वाक्यांतरेण सह मिश्राणि पदानि
भवंति तत्संकीर्णं नामा किमित्येतावतानस्य दुष्टत्वमत आह गमयेदनर्थं यतः कारणाद्विवक्षितमर्थं वान ६२

उदाहरणमाह किमिति काचित्सखी मानिनीं वक्ति किमिति कस्मात्कारणात् हृदयनाथं प्रियं वल्लभं गुणेन न पश्य
सि नतु मनसस्त्वमोत्रं कोपमेव वासैनेव वसि यं कण्ठे गृहाणेति एवं विधो वाक्योऽत्र विवक्षितः पदानां न मिश्र
त्वात् उल्लेखोऽर्थो गम्यते यथा पादयति तेकोपं कस्मात्त्वं पश्यसि एनं वकोपं वल्लभेण गृहाण मनसो हृदया
त्तनमोत्रं प हृदयनाथं वल्लभं मैव न त्यजेति ४२ गर्भितमाह यस्येति यस्य वाक्यस्यान्यद्वाक्यं समह्रार्थं ते

किमिति न पश्यसि कोपं पादगतं बहुगुणं गृहाणैनं नतु मैव हृदयनाथं कण्ठे मनसस्तमोत्रं ४२
यस्य प्रविशेदन्तर्वाक्यं वाक्यस्य समगतार्थेन तया तद्गर्भितमिति गमयेत्रिजगमर्थं कष्टकल्पनया ४३
योग्यायस्त्वेषु त्रःस्ताय दृशा वदनं लक्षणेन मया दृष्टैते मृत्युमुखे प्रसभे सत्यलघुयते विवशाः ४४ नी४

तोन मध्ये प्रविशेत्तर्भितं तेनाम कारणस्पष्टतादन्याह गमये त्रिजगमर्थं प्रमिये कष्टकल्पनयाक्लेशेने
ति ४३ निदर्शनमाह योग्येति श्रेगादशावेन लक्षणेनावणमाह हेदशावदन योग्यायस्त्वेनत्वयु
त्रःस्ताये मया लक्षणेन प्रसभस्य हठात् मृत्युमुखे विवशाः परवशाः सन्तः लघु शीघ्रं नीयन्ते तस्मादृष्टैते प्र
त्यक्षैर्नमिति गर्भवाक्यं यावन्मध्ये गोपनमयथकृतेनावन्मूलेवाक्ये कष्टकल्पनया अर्थं गमयति ४४॥

श्री° का° ले° ६३

6.3

नविशोध्यायः ४५ ॥

गतार्थमाह यस्येति यस्य वाक्यस्यार्थोऽभिधेयः प्रयोजनं वाऽन्याभिधेयैर्वाक्यैर्गम्यते एवकारोऽभिन्नक्रमे ग
म्यत एवेत्येवं द्रष्टव्यः कथं गम्यते सामर्थ्यादन्यार्थानामपि तदर्थाभिधानशक्तियुक्तत्वादित्यर्थः तदित्येवंप्र
कारं वाक्यं गतार्थमपकर्षमेनं नोदाहृतं त्याह तदेतन्निर्विषयं विषयं विपुलस्थे यो गोचरमतत्त्वतः प्रवेयादे
व विभाजानीयात् न्यथा व्याख्यातेनशाकानेइति प्रवर्त्येद्दर्श्यते यथा किरातार्जुनीये काव्ये हिमाचलवर्ण

यस्यार्थः सामर्थ्यादन्यार्थैरेव गम्यते वाक्यैः तदिति निर्विषयविषये गतार्थमेतन्न नो विदध्यात् ४५

ने मणिमयूखचयांशुकभासुराः सुरवधूपरिभुक्तलतागृहाः दधतमुच्चशिलान्तरगोपुराः पुर इवो
दितपुष्पवना भुवः इत्यनेन श्लोकेन मणयोऽमरस्तडागानानि वसन्त्यतः सेव्योऽयं पर्वत इति प्रतिपादिते
यत्तद्धाम्यार्थैर्वाक्यान्तरैरेव कथ्यते तद्यथा रहितरत्नचयान्नशिलोच्चयानपलताभवनानदरीभु
वः विपुलिनाम्बुरुहानसरिद्वधूरकुसुमानदधतं न महीरुहः दिवसहीनामवरणलादानागारागा

पातितिपुष्पापीडाः पीडाभाजः कुसुमवर्षिणो मार्गमास्थिताः

६४

ग्रुत्रयदेतन्मध्येवाक्यमुक्तंयतत्कविनाकिंकर्तव्यमुतनेत्याह पूर्वेति मध्यमपिवाक्यंसादरंरचयेत् किम
विशेषेणेत्याह पूर्वोक्तहृदयावर्जको ऽर्थोवालंकारोयस्यतत्तथाभूतमेतदुक्तंभवति यद्यपिवक्तोक्त्याद
योलंकारानसंनितथापितच्छिवल्लितोर्थः सरसउक्तिकोवाविधेयोयथा प्रभेदोगुणेनच्छिन्दन्यत्नयोर्
मल्लमामील्लनेयोदुःशिल्लितमादरेणहृस्मितेमौनेभियोगःकृतः येयंकर्तुमपिपिपरीकृतमिदंचेतःक
येविन्मयावद्धो मानपरिग्रहे परिकरः स्विद्दिल्लदेवेस्थिताः प्रपिपराहोमध्यवाक्यस्याद्रष्टवाक्यमध्ये

पूर्वार्थालंकारेवाक्यंमध्यमपिसादरंरचयेत् ग्राममभ्यागतेतियथायकिंचिद्दनोमध्यानहि ७८ ॥

समम्त्रयोर्थःग्रन्थालंकारविरहान्नतत्रकस्यचिदनादरःस्यादितिसादरग्रहणं प्रथकिमित्यपूर्वार्थेम
किंचिन्मात्राद्दरणीयमित्यर्थःगनादियतत्स्त्याहयत्किंचिदित्यादिर्हियस्मादतःपूर्वार्थालंकारायदत्र
याग्रन्यादृशामपूर्वार्थेतयत्किंचिन्मात्रादरणीयमित्यर्थः किमिवयथाग्राममभ्यागतेतिदेवदत्तग्राममभ्यागतपूर्को
दंडेनेत्यत्रनपूर्वार्थेदोषोनापिकाश्चिदलंकारोनचैतत्पूर्वार्थमतोत्रनादरः नाप्यनादरः विषयस्तस्यक
पासेयिसेहारोयथाश्रियःऊद्दणामपियस्यपालनीमित्यादि यथावदतिबाहृत्यविद्धयान्विष्णयोतिस्ति

श्रीः का॰ लं॰ ६४ 65

अथ सर्वेषामेव शब्ददोषाणां विषयविशेषे साधुत्वं दर्शयितुमाह अनुकरणेति असमर्थादिदोषैर्दुष्टमपि पदं
वाक्यं वा विकलं परिपूर्णं स्वरूपतो ऽनुक्रियमाणं दोषाय न भवति अर्थभेदेन शब्दान्तरत्वादिति भावो ऽनुविकी
र्षया प्रयुक्तमसाधु च शब्दनिपातनाया असमर्थं तदविकलग्रहणेन दुष्टमिति निदर्श्यते तथा नान्तरेणाभिन्नस्वरूप
त्वादसहनतया विपरीता दुष्टक्रमाः क्लिष्टा लुप्ता वर्णा यस्य तत्तथाविधे तदपि पदं न दोषाय यथा विक

अनुकरणभावमविकलमसमर्थादिस्वरूपतो गच्छत् न भवति दुष्ट
मतो ऽक्रविपरीतक्लिष्टवर्णं च ४७ इति काव्यालंकारे षष्ठो ऽध्यायः ६

त्रिंशद्दिनात्मके

इति नैवायाः पतिमनुकुर्वाणं सखी प्राह कालेमाषे सस्ये मासे वदति शकाशं यश्च सकाशं उष्ट्रे लुम्पति रं
सं वा षं वा न स्मै दत्ता विकटनितम्बा इत्यादि ४७ इति श्रीश्वेताम्बरनमिविरचिते रुद्रटालंकारटिप्प
नके षष्ठो ऽध्यायः ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६४

शब्दार्थौ काव्यमित्युक्तं तत्र शब्दलक्षणप्रभेदालंकारदोषाश्चाभिहिताः इदानीमर्थस्य तान्विवक्षुराह अर्थ इति पुनः शब्दो लक्षणविभागार्थो वर्णसमुदायात्मकः शब्दोऽभिहितोऽर्थः पुनः स यस्य वाचकोऽभिधायकः शब्दः प्रवर्तत इत्यनेन तदर्थस्य शब्दवाच्यताभिधानेन शब्दार्थयोर्मिथः वाच्यवाचकभावः प्रदर्शितो भवति श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यो हि शब्दस्तदन्येन्द्रियग्राह्यस्त्वर्थः शब्देनोच्चारितेनास्यार्थः प्रतीयत इति तथा शब्दार्थौ काव्यमित्युक्तं अतश्च तन्निर्णीकोवस्तूदकं पोगलिदर्शनादिप्रतिपादितार्थस्य काव्यतनिहत्यर्थे प्रवर्तते यस्य वाचकः शब्द

अर्थः पुनरभिधावान् प्रवर्तते यस्य वाचकः शब्दः तस्य भवन्ति द्रव्यं गुणः क्रिया जातिरिति भेदाः १

तत्र के वाचकस्य शब्दस्याभिधा... नादिप्रतिपादितार्थस्य काव्यतनिहत्यर्थे प्रवर्तते यस्य वाचकः पि वाच्यसिद्ध्यर्थो विशेषणमाहाभिधा प्रतीतिः सा विद्यते यस्य स तथा धनो हि प्रतीयमानार्थः संभवतीति प्रतीतिश्च यस्य योऽविद्यमानः स्तेनयः स अर्थो यस्त न विद्यते तत्र प्रतीत्यभावात् तावदर्थ इत्युक्तं भवति लक्षणमभिधाय प्रभेदानाह तस्येत्यादि इति परिसमाप्त्यर्थः तस्यार्थस्यैतावन्त एव द्रव्यगुणक्रियाजातिलक्षणाः

श्री· का·ले· ६५ 65

तेषां वयपोरेसंल्लक्षणं वाच्यमिति कृत्वा द्रव्यस्य तावदाह जातीति अत्रैते तेषु मध्ये द्रव्यं मूर्त्तिमद् द्विप्रकारमुच्यते गुणस्य·
द्रव्यत्वानिहत्यर्थमाह पृथक्प्रत्येकं जातिगुणक्रियाणामाधारश्चाश्रयो जात्यादयो हि न कदाचिदपि द्रव्यं विनाभवन्तीति
पृथग्ग्रहणं तु केवलानामपि जात्यादीनामाधारत्वे द्रव्यत्वप्रतिपत्त्यर्थं मध्याहि समुदितानामेव यश्चाधारत्वं तदेव
द्रव्यं स्यात् तत्र मूर्त्तिः क्रियावत्त्वाणुपरिमाणादीनां द्रव्यत्वेन स्यात् मूर्त्तिमदितिवचनाद् द्विधादीनां द्रव्यत्वं न स्यादथ वैवमपि ते·
तत्राह दिक्कालेत्यादि तः सर्वेषामविशेषेण मूर्त्तद्रव्यमुच्यते दिक्कालाकाशगगनमनांसि त्रिभुवनैते रूपाण्यपि द्रव्याः·

जातिक्रियागुणानां पृथगाधारोऽत्र मूर्त्तिमद्द्रव्यं दिक्कालाकाशादि तनीरूपमविक्रियं भवति २ नित्यं
चेतना नित्यपरापरसैन्धनादिभिर्बहुभिः भेदैर्विभिन्नमेतत् द्विधा द्विधा भूरिणा भवति ३॥

मित्यर्थः तत्तु नीरूपत्वादविक्रियं भवति मूर्त्तिमत्पुनः सविकारमेव २ अथ द्रव्यभेदानाह नित्येति एतद्द्र ॥
व्यं नित्यानित्यादिभिर्भेदैर्बहुभिः द्विधा द्विधा विभिन्नं सत् भूरिणानेकधा भवति आदिग्रहणात्सवव का॰
नावयवनवकाव्यक्तस्थूलसूक्ष्मनतेवरादिवावर स्थलजजलजप्रभृतयो भेदाः स्युस्तेन बहुग्रहणमाने टि॰
न्यप्रतिपादनार्थं नवावाच्येवराचरयोः सचेतनाचेतनयोश्चन विशेष इति हत्वादयो हि स्थावराश्चापि सचे ६५

अथ गुणः इत्यादिति इत्यादृश्यगम्भूतोद्रव्यसमवायीगुणोभवति जातिक्रिययोर्द्रव्यस्यताद्गुणत्वस्यादि
त्याह सततमिंद्रियग्राह्यः सर्वदैवप्रत्यक्षगम्योनानुमेयइत्यर्थो जातिक्रियेतुनप्रत्यक्षगम्येगुणंकैके
विडन्यायसहजत्वेनद्विधेतिब्रुवतेमतनिरासार्थमाह सहजेत्यादि नत्रसहजोगुणोयथालवित्रियेशौर्यंका
केकार्थ्यं आहार्योयथाशास्त्राभ्यासात्पांडित्यंपटेरागः आवस्थिकोयथा फलानांलौहित्यादिःकेश
नोशोक्तं ४ अथक्रिया नित्यमिति धात्वर्थःक्रियाभवतिक्रियाभावोधातुरितिवचनात्सानत्र

इत्यादर्थेऽयंभूतोभवतिगुणःसततमिंद्रियग्राह्यः सहजाहार्यावस्थिकभावविशेषादयंत्रेधा ४
नित्यंक्रियानुमेयाद्रव्यविकारेणभवतिधात्वर्थः कारकसाध्याद्विधासकर्मिकाकर्मिकावेति ५

स्पन्दात्मिकाकिंतुद्रव्यस्यतंडुलादेर्विकारेणवैक्लेदादिनानुमेयागमनादिकानुदेशांतरप्राप्त्यादिनेतिसाच
कारकैःकर्तृकर्मादिभिःसाध्यानिष्पाद्या यदुक्तंसर्वकारकनिर्वर्त्याकर्तृकर्मद्वयाश्रया आख्यातशब्द
निर्देश्यधात्वर्थःकेवलंक्रियासापिसकर्मिकाकर्मिकाचभेदेनद्वेधायाआद्याग्रामंगच्छतीत्यादिका द्वितीया
याआस्तेशेतेइत्यादिकानियतानियतकर्मिकाचसमस्तुयार्थंप्रशब्दस्त्वापाकटंकरोतीतिद्वितीयाव

सा जाति॰

श्री॰
का॰ ले॰
६६
66

अथ जातिः भिन्नेति बहुषु द्रव्येषु यतो घटपटादेकाकारा समाना बुद्धिर्भवति भवेदिति कदाचित्समानगु
णक्रियायोगात्साबुद्धिर्भवेदित्याह भिन्नेत्यादि भिन्नैर्विलक्षणैः क्रियागुणैर्येषु तेष्वपि कदाचिद
यं तत्समवयवसादृश्यपाहासास्नादित्याह विचित्रगात्रेष्विति विचित्रनानारूपकाणकुब्जखञ्जादिके गात्रे ये
षां तेष्वपि जातिर्भिन्नेष्वपि द्रव्यक्रियागुणेषु समवेतेति व्याख्यया ६ अथासामेव द्रव्यगुणक्रियाजाती

भिन्नक्रियागुणेष्वपि द्रव्येषु विचित्रगात्रेषु एकाकारा बुद्धिर्भवति यतः सा भवेज्जातिः ६
सर्वः स्वं स्वं रूपं धत्तेऽर्थो देशकालनियमं च तेन न खलु बध्नीयान्निःकारणमन्यथा नियमात् ७
परयाविर॰ एकविपर्ययविगीततयान्यथा निबद्धं यत् वस्तु न तदस्मात् शममपि बध्नीयानन्यसिद्धेव ८

तामन्यथा न नियममाह सर्व इति सर्वोऽर्थो द्रव्यगुणक्रियाजातिलक्षणः स्वं स्वमात्मीयं रूपं स्वभा
वं देशकालनियमं च धत्ते नियतेष्वपि देशकालेषु नियताकार एवार्थो भवतीत्यर्थः ततः किमित्या
ह तेनेत्यादि यथाहेतोर्हेतोः खल्ववधारणे ततः कारणमसमर्थमन्यथा नैव बध्नीयादित्यर्थः ॥ ६६

तत्रापि नियमाभावात्तेषां वर्तमानेन निर्देशो न्याय्यो ऽतीतानां तु भूतेनानागतानां भविष्यत्कालेन एवं च
पृ रावरसवेतनादिषु दृष्टे देशकालनियमः स यथा हिमवति हिमस्य सदा सद्भावो ऽन्यत्र तु शीतकाले
एवमन्यदपि निःकारणग्रहणं कारणे सद्भावे ऽन्यथा तस्याऽदृष्टत्वख्यापनार्थं यथा शुकसारिका-
दीनां यत्कवचनं तैर्मनुष्यप्रयत्नः कारणं तद्भावे ऽन्यथा तस्याऽदृष्टत्वख्यापनार्थमिति उक्तं च न
निःकारणस्यान्यथाभियानप्रसंगमित्याह श्रुतिरसारिति श्रुतिः सहृदयानां हि प्रायशो मः
यीदोल्लेखनमपि भवति यतउक्तं गायंतीति नायकाहृतं हृत्तभेदाद्यं तत्वाद्यं स रसिकत्वेनाऽऽकलि
(कु) तानिवेध्यायतनं यस्यैकवचनस्य वचनस्य यथातेनिवार्यतेतर्हि कथं दिगाकाशादिषु सत्स्वेषु सत्स्वेव यत्नः क
विभिर्वर्ण्यते यथा ति मेलादिषु तानि मेलत्वभङ्गिति ७ तथाविवेचनेषु तत्वेन नयम्भोऽस्त्याह स
कवीति सर्वं सत्कवीनां परंपरया समूहेन विरुद्धमेवं कालेऽ विगीततया विगानेन निर्दोषतयेति
यावत् यद्दृष्टमन्यथा तदुक्तं तदन्याहृतामपि तत्सिद्धैव वर्धीयात् ततान्मवलेनमहाकविप्रसि
द्धिरेवात्र प्रमाणमिति तात्पर्यार्थः ८ ॥

श्री॰ का॰लं॰ ६७

सप्रभेदमर्थमभिधाय तस्य सांप्रतं तदलंकारानाह अर्थस्येति उक्तलक्षणस्यार्थस्य वास्तवादयश्चत्वारो
लंकारा भवंति चतुर्भिः प्रकारैरसौ भूष्यत इत्यर्थः ननु येपि रूपकादयोऽलंकाराः संति तान्किमिति वक्ता
रश्चेत्याशङ्क्याह एषामेवेत्यादि तेहि एतेषामेव सामान्यभूतानां चतुर्णां ते भेदा यतस्ततो मूलभेदत्वे
नैतोक्ता इत्यर्थः ॥ यथोद्देशस्तथा लक्षणमिति वास्तवलक्षणमाह वास्तवमिति यद्वस्तुस्वरूप
कथनं क्रियते तद्वास्तवमिति ज्ञेयं वस्तुन इदं वास्तवमिति कृत्वा इति शब्दोऽस्य निर्देशो वास्तवस्य

अर्थस्यालंकारा वास्तवमौपम्यमतिशयः श्लेषः । एषामेव विशेषा अन्ये तु भवंति निःशेषाः ॥९॥
वास्तवमिति तज्ज्ञेयं क्रियते वस्तुस्वरूपकथनं यत् । पुष्टार्थमविपरीतं निरुपममनतिश
यमश्लेषं ॥१०॥

ह वाच्यः सोऽर्थ इत्यर्थः पुष्टार्थग्रहणमपुष्टार्थनिवृत्त्यर्थं तेन गोरपत्यं बलीवर्दस्तृणान्यत्ति
मुखेन सः मूत्रं मुञ्चति शिश्नेन अपानेन तु गोमयं अस्य वास्तवत्वेन भवति अविपरीतग्रहणं वि-
वादिना विपरीतार्थस्य वास्तवत्वनिवृत्त्यर्थं यथा दंताग्रैर्दलयन्मृणालवजडयन्नालं हि पास्फारयन्नासासं
पुटयन्मूलं गलद्दिलाद्रं ज्ञाणिसकोवयन् इत्यादि मेलककर्कशस्वमससहपालेयवातासहे नायमाः पशुरपि
वेगवृद्दिनपोन्मकथारययः शत्रहिपयसः शीतलत्वमाह्लादकत्वं चाविवादेनं तद्वैपरीत्यमुपवर्णीयते

अथ वास्तवप्रभेदानाह तस्येति हेत्विति तस्य वास्तवस्य वक्ष्यमाणलक्षणाः सहोक्त्यादयस्त्रयोविंशतिरिमे भेदा
भवेति ॥ १२ सांप्रतमेषां परिपाट्या लक्षणमाह तत्र सहोक्तिः भवतीति योऽर्थः कर्तृभूतः प्रधानेन यथाद्वयो या
दृगात्मा यल्लक्षणयुक्तो भवति कथं भवत्यर्थं अन्यमर्थं कर्मलक्षणमप्रधानेन यथाभूतं तथाशब्दः प्रकारे तथा प्र
कारेणात्मगुणेन सह यो ऽर्थः कुर्वन्नेवेत्येवकारो ऽन्यकालनिवृत्त्यर्थः कुर्वन्नेव भवति तत्र भूताकरोतीति कर्ता भवतीत्यर्थ
श्च तत्तस्य कुर्वतो ऽर्थस्यानेन कार्येणार्थेन समं समानात्मा या सोक्तिः सा सह सार्द्धमुक्तिः सहोक्तिः ॥ हेत्विहेतुमद्भा
तस्य सहोक्तिसमुच्चयजातियथासंख्यभावपर्यायाः विषमानुमानदीपकपरिकरपरिवृत्तिपरिसं
ख्याः ॥ हेतुः कारणमाला व्यतिरेकोऽन्योन्यमुत्तरं सारम् सूक्ष्मलेशौ वस्तरीमीलितमेकावलीभेदाः
भवतियथाद्रूपो ऽर्थः कुर्वन्नेवापरं तथारूपं ऽकिंचित्तस्य समानात्मानेन समं यासहोक्तिः सा ॥ १२ कंदेस
विकयामः सकलजनात्मनायेन सह तस्याः प्रतिदिनमपैतिहृद्धिः कुवकलशातिनेवमिन्निभरः ॥
वोत्र सहार्थो वचनमिहाते चेन्नेन वहूनामप्यर्थानां सहोक्तिर्भवतीति ॥ निदर्शनमाह कंदेसमिति कस्मिंश्चिद्विव
हीमित्रमिदमाह हे सखि कंदेसक्तजनामोयतत्तस्याः लक्षणाः स्तनकलशमरोतिनेवमितिभरक्षाना दिने
सकलस्य जगतो यो मन्मथस्तेन सह हृद्विरपैति तां प्रतिकामोवर्द्धत इत्यर्थः अत्र प्रधानभूतः कुचकलश
तिनेवमितिभरः हृद्विगुणयुक्तो ऽपरमर्थं मन्मथाख्यं हृदियुक्तं करोतीति ततस्तस्य तथाकुर्वतः सहोक्तिर

१२

निलताराविलता ५१॥

श्री· का·लं· ६८ 68

अस्या एव प्रकारान्तरमाह यत्रेति यो ऽर्थः कर्मभूतो येन कर्तृभूतेन क्रियते तेन तस्य कर्मभूतस्य तेन कर्तृभूतेनार्थेन·
कीदृशेन तेन तथैव तादृशाय सम्भूतेन भवता सहाभियानं यत् क्रियते सा त्वया सहोक्तिः वा शब्दः प्रकारार्थः प्रकारा-
न्तरेण सहोक्तिरित्यर्थः ॥ ५ उदाहरणमाह भवदिति कस्याश्चिन्मानिन्याः सखी नायकमन्यविनमिदमाह
तस्यास्त्वत्कान्तायाः सेनापस्न्दीया पराधैः सहानीव वर्द्धते अत एव सा वराकी न दीयेन स्नेहेन सार्द्धं त्वयेग

यो वा येन क्रियते तेन तथैव भवता वनेन तस्यापि अभियानं यत् क्रियते समानम त्वया सहोक्तिः सा ५
भवदपराधैः सार्द्धं सेनापो वर्द्धनेन रोन तस्याः त्वयमेति सा वराकी स्नेहेन समं नदीयेन ६ ॥

इति अत्र सेनापस्य वराकीत्वयस्य वशहेन आयान्म मपराय स्नेहयोस्तन कारणयोर आयान्ममन एव वन्तृतीया
तव तस्तु भवदपराधा वर्द्धनेन तस्याः सेनापेन सह भवत्स्नेहस्य दीयतेन त्वया सहेति यदा त्वेवमस्त्यनेन दाश्वैर्वै
व सहोक्तिरिति अर्थेस्याः कर्तृः आयामं क्रियमाणस्य तद्गुणभावः स्नेहस्य क्रियमाणस्य आयामं ऊर्वे तत्त्व आया ६८

रामतिलकः ६८ ॥

प्रकारान्तरमाह अन्योन्यमिति यावर्थौ पूर्वोक्तसहार्थाभावात्परस्परं निरपेक्षावेकक्रियौ समानधर्मयुक्तौ तुल्यका
ले भवतस्तयोर्यत्सहकथनं साऽपि किल सहोक्तिरित्यपरे केचित् किलशब्दो ऽाह यावदविस्पष्टक्तसहार्थाभावा
दिति १७ निदर्शनमाह कुमुददलैरिति प्रदोषवर्णनमेतत् सुगममेव अत्र च कुमुददलैश्चक्रवाकानां नेवो
तेषां विघटना क्रियते अपि तु कालेन तत्र ध्यानकमलैर्मानस्य मानेन वा तेषां संकोचो जन्यते अपि तु राध्यासाधि
नावा औपम्यन्त विवक्षितं १८ अथ समुच्चयमाह यत्रेति यत्र समुच्चये एकत्राधारेऽनेकं वस्तु द्रव्यगुणक्रिया ॥

अन्योन्यनिरपेक्षौ यावर्थावेककालमेकविधौ भवतस्तत्कथनं यत्साऽपि सहोक्तिः किलेत्यपरे १७
कुमुददलैः सह संप्रति विघटन्ते चक्रवाकमिथुनानि सह कमलैर्ललनानां मानः संकोचमायाति १८
यत्रैकत्रानेकं वस्तु परं स्यात्सुखावहाद्येव ज्ञेयः समुच्चयोऽसौ द्वेधाऽन्यः सदसतोर्योगः १९ ॥

जातिलक्षणं परमत्र हे शोभनत्वेन वा स्यात्तत्समुच्चयस्तथा सुखावहाद्येवेति सुखमावहत्युत्पादयतीति सु
खावहमादिग्रहणात् दुःखावहादिपरिग्रहः एवशब्दः समुच्चये सुखावहादिवस्तु यत्रानेकं द्रव्यादि स्यात्
सोऽपि समुच्चयस्तथाऽन्यः तथा द्वेधाऽन्यः सदसतोर्योगः द्वेधा द्विविधोऽन्यः प्रकारान्तरेण समुच्चयः कीदृशः सदस
तोर्योग इति सतोः सुन्दरयोर्योग इत्येकः असतोरसुन्दरयोर्योग इति द्वितीयः सदसतोः सुन्दरासुन्दरयोर्योगा
त्तृतीयोऽत्र च सदसतां योग इति बहुवचनेन निर्देशान्माप्येद्विवचननिर्देशे योऽद्वयोरेव सतोरसतोऽसदसतो

श्री॰ का॰ले॰ ६९ 69

वोसमन्वयोनाम्यथा इति व्याख्येयमर्थः १९ ॥ एतदुदाहरणान्तरमेणाह दुर्गमिति निगदसिद्धमेव श्रुते
केवलत्वेन शब्दवाच्ये श्रुतेकेनतु त्रिकूटदुर्गादिके शोभनत्वेनोक्तम् अथवा उमावपूर्भवान्दानायाचितावक्ष्मे
वयइत्यादि अशोभनत्वेन यथा क्षीबो विरूपो मलिम्लुचः सर्वो हामन्त्रवान्विनः विवेकपापिनयनी दुर्भगः खल
मानवइति गुणाणुकर्षोदाहरणानि स्वयंद्रष्टव्यानि २० स्वभावोदाहरणमाह स्वस्थमिति एषसत्व

दुर्गे त्रिकूटः परिखा पयोनिधिः प्रभुर्दशास्यः सुभटाश्च राक्षसाः नरोभियोक्ता सविवैः सवंगमैः किमत्र
वोहास्यपदे महद्भयं २० स्वस्थमिदमेतावद्दिह स्फारस्फुरद्दिङ्मंडला रजनी मैथतलेकाव्यकथा सुहृ
दः स्निग्धा विदग्धाश्च २१ तरलनममालिम्पपद्मलनामायनिम्नमामुग्धं छायास्यत्र स्वनेमदनल
वनयनयोः क्रमते २२ ॥

वहद्यसमन्वयच्छायारोत्रेहश हवाखोवल्लनिशिनरजनीप्रभृतीनि २१ तरल
नय॰ नमिति कामस्तदीयं नयोरस्त्वमं करिष्यं लवलनादीनि क्रमत इति तात्पर्यार्थः एषगुणसमन्वयस्तव
लनादिगुणानां स्वभावत्वानां नयनयोरसमन्वितत्वादिति २२ ॥ ६९

प्रस्फुरयन्निति एषु क्रियासमुच्चयस्य हरिणीछायासु स्फुरणादिक्रियाणां समुच्चितत्वादिति इत्यादीनां तद्देशाव-
स्थग्रहणेन कृतोऽस्तीति समुच्चयस्य न संभवतीति नैकत्र अनेकासां जातिविधाने दुःखावहइत्याद्युदाहरणानि तत्रा-
न्यप्रदेशावने वा सोहं रे मातापितामृतः एकैकमपि तद्दुःखं यद्दधिमपि शोषयेत् इत्यादीनि उदाहरणानि २३

प्रस्फुरयन्नयनेहेमगात्रे रोमांचयन्गिरः स्खलयन् मेदयति रहसि तरुणीः ऊष्मसमयशरस्खलन यत्नयत्ने २३
सामोदमधूत्सवमेजननयनानंदने स्थायावेदे कश्चिदपि रूपवति शरणजगति स्तनीने विधानुविदे २४
आलिंगिताः करीरैः पार्श्वसमीपेषु पांथयथमिलिताः मरुतो तिखरग्रीष्मे किमतोऽन्यद् भद्रमस्त-
मतौ २५ कमलवनेषु तुषारो रूपविलासादिशालिनीषु जरा रमणीषु पिडस्वरितेयानलेक्ष्मी
स्वनीवेषु २६

अथ सतोयोगः सामोद इति स्वबुद्धिं स्तनीतेस्यकृते भद्रंकयन्सामोदऊष्मसमधूपादीनां सतोयोगः कृतइत्य-
र्थः २७ अथासतोयोगः आलिंगितेति ग्रीष्मकाले मरुदेशे यत्करीरैः पार्श्वीकृतामिश्रीभूतास्तत्यातमानाम्
षयांमुत्तां च वेयमिश्राः प्रेवइवायवः किमतोऽन्यत्परमभद्रमाणिवमितिसतोयोगः २८ अथ सदसतोयोगः

श्री० का०ले० ७०

70

कमलेनि सङ्गममेवयोजनाव २८ ॥ प्रकारांतरमाह अधिकेति वाशाह्रूपव शब्दार्थैर्भिन्नक्रमः तत्र यस्मिन्सम॰
न्वयेगुणक्रियेभिन्नाधिकरणेएकस्मिन्देशे समकालमुपजायेते सोव समन्वयस्तदन्यस्तनः पूर्वे समन्वयादे
परस्तस्यैगुणक्रियेएवव्यधिकरणेअत्यवधारणे तगुणक्रियाधिकरणयोर्भेस्तनोर्देशाधिकरणमेकमेवे
निकृत्वानिदर्शनमाह विदलेति अत्रैनेमल्यगुणस्यवलमाधारोमालिन्यस्यतत्खलसुखानीति वशर्दे
अधिकरणेवायस्मिन्गुणक्रियेयैककालमेकस्मिन् उपजायेतेदेशसमन्वयः स्यात्तदन्योसौ २७ विद
लितसकलारिकुलेनवबलमिदमभवदाशुविमलेव प्रबलमुखानितराधिपमालिनांखतातिजा॰ निर्द
तानि २७ देवादहमत्रतनयातवलायतनेत्रयाविभुक्तस्य अविरलविलोलजलदः कालः समुपा॰
गतश्चायं २८ संस्थानावस्थानक्रियादियत्स्याद्दशोभवति लोकेचिरप्रसिद्धंतत्कथनमनन्यथाजा॰
वेककालतस्तवनार्थांवेवगुणसमन्वयः २७ क्रियासमन्वयस्तयथा देवादिति अत्रवियोगक्रियावियोगिनिस्थि
तासमुपागमनक्रियातुवर्षाकाले २८ अथजातिः संस्थानेति यस्यपदार्थस्ययत्संस्थानादिप्रादृशोभवति तस्य
यदनन्यथानेनेवप्रकारेणकथनंसाजातिरितियोगः यद्यहापत्सर्वनामकान्तासामान्येनसर्वसंग्रहार्थाःविशेष
रूपतयाहितत्संस्थानादिकथयितमानंत्यान्नशक्यते अतकेनतर्हिकथंकविनातोतयामित्याह लोकेचिरप्रसिद्ध

७०

ष्टुं किं विडम्बेत तथापि लोकवृद्धिवर्णनस्य मकनत्वगमयति तत्र संस्थाने स्वाभाविके रूपे यथा एत
न्नूनं नवक्रमक्रमकृतग्रासार्द्धमतकैर्हकानुस्मरन्परितोन्नमोस्रविग्रहैस्वादर्द्देरे क्रंदनः स्वेच्छं रद्धा
मदब्रेजे च मस्मिन नवरवहविषक्तन स्त्रासु ग्रेषिवनास्थिपंजरं नरस्तु कंकालमालोक्यते इत्यादि ग्र
व स्थाने स्थानकादि यथा सदाद्दिणायोगतिनिविह्मद्दिंनतो समाक्रे वितसवयपादं ददर्शवक्री
कृतवारुवापं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिमित्यादि क्रियायामपारो यथा प्रहरकमपनीय स्वं
निदिश्य ततो बैः प्रतिपदमपहृतः केतविद्या गृहीति मृदुरविशदवर्णैर्निद्रया सूनमसूत्पांदददद
पि गिरमेतद्भुवंते तो मनुष्यः इत्यादि आदिग्रहणाद्धिमववेषादिकं च द्रष्टव्यं यथा वल्लीवल्क
पिनद्धधूसरशिराः क्लेपेदयदंडकेशीवालेविनम्रमाणिः परिक्रमथकौपीनवासाः कृशाः पृकः
कोपि पटच्चरेवरणपार्वधाधगः श्रान्तवानायानः कमककनवाविरविता भिदानुटीमृहदृहूविस
दि अथवा लव स्वजाते स्वकोविशेषो योहृदस्यं वा लवे हि वल्लसलूपकथनेतच सर्वेष
पितरेदेषु सहोत्स्यादिषु स्थितेजातिस्वनुभवेतनयति यत्र परस्परस्वरूपं वर्ण्यमानमेवानुभ

वामेवनीतिमिष्वितात्स २१॥

श्रीः
का॰ लं॰
७८

अथैतेन द्विशेषप्रतिपादनार्थमाह । शिशुत्विति साजातिशिशुप्रभृतीनां याः कालोपविता अवस्था विना अवस्थाः क्रि
यास्ता स्वतिशायनेनोरम्या भवति ॥ ३ ॥ अत्र शिशुत्वानां यथा भूलीति एवाधिशिशुत्वानामवस्था विना चेष्टा कालो विना
न स्पृष्ट इत्यत्र ॥ ३ ॥ मुग्धयुवतीनां यथा हरतीति एवात्र मुग्धयुवतीनां अवस्था विना चेष्टा मुग्धग्रहणे मुग्धयु
वतीनामेव जातिः सौन्दर्येन शोभाना चेष्टा विनिता ज्ञापनार्थमिति कानन्तानुदाहरणानि ग्रंथान्तरादूह्यानि
न हि वर्षपर्यैरमेतन्नुच्यते गणनाभावादक्रमत्वाच्च यामेनः केतुकिकेतुकस्यविपाति जामादयेवासनः । जस्पाङ्गिः स
शिशुमुग्धयुवतिकातरतिर्यक्संभ्रान्तहीनपात्राणां साकाल्लावस्था विनैव चेष्टा विशेषतो रम्या ॥ ३ ॥ भली
भ्रमरतननवोराज्याश्रितिर्यक्न कालिपिनेकन्नृपाः कृतसंभ्रमवायविकाराः क्रीडन्ति सन्निभैरेङ्गिभाः ॥ ३ ॥ हत
निहाविवेगाद्व्यक्षेषयदंगकमाकुलास्पृगयति न यायत्यांति भ्यां मृदुवैपरिङ्गुवते पदानि वङ्कशः ॥ ३ ॥
किंचिद्दुवीनस्पर्शसुरतेरमयनि तरांमेनेवासौ मनाभिनवा वधूः ॥ ३ ॥ हसातिज्ञस्पमरशोनाम्नः किरातैः
कृते ऽज्ञातो वतेयेवयातिशान कैरानेलक्षणेशोकिनः पषाकानस्वेष्टा निरंग्नायथा उतसादर्यं वलिनेनसूह
वरुणाकालेशयतन्नपरमानवडुर्थहरणं प्राकुल्पकार्तिकवक्रलभुवोणलगं मयैनिनिविडुतमनुइवनात्समुच्छ्व
सितां कैतापननन्सभयमलवडुःखजातहलादिहृतविलानां संभ्रान्तानां यथा प्रसाधिकालंवितमग्रपाद माशिप्य
काचिद्वरागमवेत्यादि हीनपात्राणां यथा उत्क्षिप्तोत्कृतकृतिप्रथममथपश्चाच्छोफनभृपाशिमासान्नमलि

निरुक्तमसरस्तिद्वव्यानि २२॥

अथ यथासंख्यमाह निर्दिश्यन्त इति यत्र विविधा नानारूपा अर्था यथैव परिपाट्या येनैव क्रमेण पूर्वं निर्दि-
श्यन्ते पुनरपि तथैव परिपाट्या तानन्यानि वस्तूनि तेषु पूर्वं निर्दिष्टेषु विशेष्यविशेषणभावेन प्रतिवस्तूनि तद-
न्वयिनो निर्दिश्यन्ते तद्यथासंख्यं स्यात् द्योरिति बहुवचनस्यातन्त्रत्वात् द्वयोरपि यथासंख्यं भवति
यथैव परिपाठेति परिपाटी कवेः क्रमविवक्षया गृह्यते ॥ अथैतस्यैव विशेषार्थमाह तदिति तद्यथा-

ज्या
निर्दिश्यन्ते यस्मिन्न् अर्था विविधा यथैव परिपाट्या पुनरपि तान्यानि वस्तूनि तथैव तत्स्याद्यथासं-
ख्यं ॥ तद्द्विगुणं त्रिगुणं वा बहुषु दिष्टेषु जायते बहुधा यतेषु तथैव ततो द्वयोस्तु बहुशोपि व-
ध्रीयात् ॥ कज्जलहिमकनकरुचः सुपर्णवृषहंसवाहनाः शं वः जलनिधिगिरिपद्मस्था
हरिहरचतुरानना दधतु २७ ॥
संख्यं बहुषु दिष्टेषु प्रधानार्थेषु यत्स्यात् द्विगुणं त्रिगुणं वा रसं जायते तस्माद्धेतोः तेषु दिष्टेषु तथै-
व द्विद्विर्वा वध्रीयाद्यान्यथा द्वयोः अतद्दिष्टयोर्बहुशोपि वध्रीयात् सत्त्वाबहुत्वादिति ॥ तत्र त्रिगुणो-
दाहरणमाह कज्जलेति अत्र हरिहरचतुराननसंबन्धिनां त्रिविशेषणयोगात् त्रिगुणम् २७ ॥

श्रीः
का॰ ले॰
७२
72

हेयार्थेहग्गुणोदाहरणमाह दुग्धइति ग्रुरुमग्रमपत्तन मकरध्वजमपत्तनौ हाव्रुदे दृष्टिनो वनाविन द्विषेषणानीति २५
ग्रयभावः यस्येति यस्यविकारवत्तो येनाप्रतिवद्धेनानैकान्तिकेन हेतुनाविकारः कार्यप्रभवत्वानुपमानः त
स्यविकारवतः सैवेयिनमभिप्रायप्रतिपत्तृं गमयति नत्वपामृषवविकारस्तयोर्विकारहेत्वविकारयोः प्रति
वेधबकार्यकारणभावेगमयत्यसावेवेत्तू योभावोभावनामालेकारोभणएतेभवत्यस्मादभिप्रायविषयइति

दुग्धोदधिशैलसौमसूर्णोहषवारनौधवेतेहवी मयुमकरध्वजमपत्तनौपानौवःप्राङ्कःसूलयरौ २५
यस्यविकारःप्रभवन्नप्रतिवद्धेनहेतुनायेन गमयतितदभिप्रायंतन्यतिवेधेचभावोसौ २६ ॥

हन्तानन्वविरुद्धमिदमप्रतिवद्धस्यैकथंहेतुरयंहेतुःकथमप्रतिवद्धोनाम अपिचयोप्रतिवद्धेनहेतु
नाजन्यतेसजनतस्तन्यतिवेधंगमयतितिविप्रतेचेत् प्रतिवेधोनन्तरंप्रतिवद्धोहेतुरिति सत्यमेनत्किंतम
हाकविलक्ष्मेवेविधंदण्णतेः नुभूयतेवनवरहेहिकिंविदनुपपन्नंनाम २६ ॥

निदर्शनमाह ग्रामेति कस्याश्चित्तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरं ग्रामतरुणं पश्यन्त्या मुखं मालिन्यम
न्यथा ममभवदित्यर्थः वञ्जुलो वृक्षविशेषः अत्र विकासे मुखमालिन्यं तस्य हेतुर्वञ्जुलमञ्जरीदर्शनेन ज्ञापि
तं सर्वदा तद्दर्शनेन भावात् इति नत्र मालिन्यं तरुण्या भावं प्रतिपद्यतः प्रकाशश्चायतिनूतनमनयानस्य त
रुणस्य वञ्जुलगहने संकेतोऽकारि कमीतरत्र आसंगाद्यनेन तत्र से प्राप्ता नेत्यमञ्जर्या गानप्रत्यागतेति ज्ञाय

ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरं पश्यन्त्या भवति मुहुर्मलिनानि तस्या मुख
च्छाया २७ अभिधेयमभिदधानेन तदेव न दसरटपाः सकलगुणदोषं अर्थान्तरं भवगामयतिय
स्वत्वांहेवितासीति विज्ञासंपन्ना मुखमालिन्यं वास्यमञ्जरीसनाथकर ह्यकेसोपरोभावः २८
तस्य प्रतिवेध गामयत्यन्यथा कथं तद्दर्शनेन तदुत्पन्ने २० प्रकारान्तरमाह अभिधेयमिति पदार्थक
हेन देव पदार्थबुद्धमेवाभिधेयं वाच्यमभिदधानेन प्रतिपादयता स्वर्थान्तरे व क्रमिप्रायत्नपुंगमयति सोऽपरोऽन्यो
भावभेदः कीदृशमर्थान्तरं तेन पदार्थबुद्धेनार्थेनासहरूपाविलक्षणा गुणदोषाभ्यिपि प्रतिषेधाद्योपक्षत

श्री॰ काले॰ ७२ 73

उपमेयभेदत्वात्तयोरिति निदर्शनमाह एकाकिनीति तदहरणपथिकस्य वासे यावमानस्य कामिन्या अभिलाषयो
रिदिदं प्रकरप्रतिषेधार्थं वाक्यमाह एतेन वेकरूपदार्थेन विलक्षणे वा मानमिति द्विविलक्षणे भावोऽवगम्यते ४९
मुख्यपर्यायः वालिति यद्दुक्तविवक्षितस्य मनोगतस्य वक्तुः प्रतिपादनसमर्थनस्य कथनेऽपन्यस्य पर्यायोऽलंका
रः समासोक्त्यन्योक्त्योः पर्यायत्वनिवृत्त्यर्थमाह प्रसहप्रोतस्य बाह्यस्य वक्तुः सदृशमन्यस्य भावस्तु तत्पर्या
पर्यायत्वनिवृत्त्यर्थमाह अजनकमजन्यमेवेन्यदर्थः प्रथमभावे विकारलक्षणेन कार्येण विकारवतोऽभि॰

एकाकिनी यदबला तरुणी तथाहमस्मिन्गृहे गृहपतिश्च गतो विदेशं किं याचसे तदिह वासमियं वरा
कीश्वश्रूर्ममान्धवधिरा ननु मूढ पान्थ ४९ वक्तृविवक्षितवक्तृप्रतिपादनशक्तमसदृशं तस्य

पर्यायस्याख्यायते तथास्वजनकेन सदृशप्रतिवं यदजनकमजन्यं वा तत्कथने यत्तत्पर्यायः ४० ॥
पश्येति गमकस्य जन्यता द्वितीयभावस्तु त्वयोक्तवक्तृनस्य प्रतीतिजननाजनकेतेति तेषां व्यवच्छेदकमि
दं विशेषणद्वयमिह तु विवक्षितवक्तृप्रतिपादके वक्तृनतथाभूते वाच्यवाचकभावप्रवृत्तिशून्यमित्यर्थो द्वि
तीयभावे हि वक्रतरमभिप्रायस्य स्वरूपमर्थान्तरं वाक्येन गम्यते तत्त्वेन युक्तिमदर्थोऽपि शब्दोऽर्थान्तरमयपति
सद्रूपमपति इह तत्स्वसदृशवाच्यः पर्यायेणोक्तमनेनाभिप्रायस्वरूपार्थान्तरप्रतीतिरिति ४० ॥ ७२

उदाहरणमाह राजन्निति राजन्मूढवचनमिदं अत्र वेदीति गतरवेणा निद्रामोनकथंतेयद्वन्तत स्पतावन्मात्रमे
वनतात्पर्यमर्पितत्वयारिपून् जित्वान्तत्रार्योहतास्तिनिखिलरिपुविजयः पर्यायेणप्रतिपाद्यते ॥१॥ प्रकारां
तरमाह यत्रेति अनेकस्मिन्नाधारेक्रमेणैकेवस्तुयत्रस्वरूपमेवस्यात्सपर्यायः अथवैकस्मिन्नाधारेऽनेकेय
त्रस्यात्सोपिपर्यायः कीदृशमेकमनेकंवावस्त्वित्याह स्वत्वादिप्रकृतिसिद्धं स्वत्वादिस्वरूपमित्यर्थः स्या

राजन्जहास्मिन्निद्रारिपुवेदीनिविडनिगडशाखैन नैनैवपदेनरिनःसकलोवैरिहंदस्य ॥१॥ यत्रैकमने
कस्मिन्नेनेकमेकत्रवाक्रमेणस्यात् वस्तुस्वत्वादिप्रकृतिक्रियेतवान्यःसपर्यायः ॥२॥ कमलेषुविका
सोभूदुदयतिभानावुपेत्यकुमुदेभ्यः नभसोपसमागतमोवभूवतास्मिन्नथालोकः ॥३॥ आक्षिप्यपरि
पालेर्लक्ष्मीःकृतनावयादेवभुजनभवनेषु दत्तेभयंहिषद्भ्यः शुनरभयंपावमानेभ्यः ॥४॥

दिति कर्त्तेति निर्देशात्क्रमेणएवास्य पर्यायत्वमाह क्रियेतवेति नदेवं वस्तुविधेयःपर्यायः ॥२॥ उदाहरणमाह
कमलेति अत्रैकोविकासोऽनेकस्मिन्वस्तुनिकुमुदकमलाख्येक्रमेणभवति तथैकस्मिन्नभसितमः
प्रकाशाख्यमनेकंवस्तुस्वरूपमनेकत्रेवुदाहरणे ॥३॥ क्रमेणाह आक्षिप्येति अत्रैकालक्ष्मीरनेकत्री
पुरुषेषुवक्तनातथैकस्मिन्नृषिवस्तुत्वेनैववस्तुनि भयाभयेवस्तुस्वरूपेक्रमेणदत्ते एवंचपर्यायत्वा

कल४

त्वस्पष्टोन्येकपातमर्थः इष्टपर्यायी ॥ ४९ ॥

श्री० काले० ७४

74

अथ विषममाह विषमेति अक्षावलेकारो विषम इति प्रथितो विषमनामा प्रसिद्धो यत्रार्थयोः संबंधं घटनां वक्ता
प्रतिपादको विघटयति कीदृशो संबंधस्तर्हि स्वयं विघटितत्वकिमसंतमविद्यमाने ननुयद्यसन् संबंधस्तर्हि
स्वयं विघटितत्वकिमस्य विघटनीयमित्याह नसम्भवेसद्भावे परमतेपराभिप्रायमाशंक्यपरमतेन संतेनहेतुने
त्यर्थः ४५ उदाहरणमाह यदिति केन वितर्कस्य विडके अग्रे अमुना बालेनासौ सज्जनः स्तुत इति संसमस्त हृ
मानस्तमाहा हा भवता बालेषु दुर्जन विषये बलात्कारः पतत्पानो यत स्तद नुकूलेन्न थकस्मात् तेनत् स्तुति

विषम इति प्रथितो सो वक्ता विघटयति कमपि संबंधं यत्रार्थयोरसंतं परमत माशंकात्तस्मै ४५ योयस्य
नैवविषयो न सतेकुर्यादहो बलात्कारः सत तेबालेषु भवता खलाः कव सज्जन स्तुतयः ४६ अभिधी
यते सतो वा संबंधस्यार्थयोरनौचित्यं यत्र सविषमोन्योयं यत्रासंभाव्यभावोवा ४७ ॥

न कुर्वीतीत्याह यस्य खलस्य यो न विषयः सज्जनस्तवादिः स तेनैव कुर्यात् किमिति खला नोऽशिष्टस्तवादिन
विषय इत्याह क्व खलाः क्व च सज्जनस्तुतय इति अत्र खलस्तुत्योरसत्त्वेव संबंधः परमते सत्त्वाशंकया विघटितः
इदं वाक्योदाहरणे निसर्गदुर्वीः यमवो यदि क्व वाः क्व नृपतीनां चरितमित्यादि ४८ प्रकारांतरमाह अभिधीय
त इति यत्रार्थयोर्विद्यमानस्य संबंधस्य केवलमनौचित्यमुच्यते सोऽन्योयं विषमाख्योऽलंकारः अथवाय

उदाहरणमाह रूपमिति अत्र रूपवयसनयोरघंयोरेकत्रदिशुश्लियाविषमानयोरनौचित्यं यत्रहि रूपेननत्र
वयसनेयदाहालभ्यत्योकामिभवेयमाकृतिरिति अथवाश्रमेभावस्यरूपस्यातिवयनस्यवभावोत्रकथ्य
तइतिसाधारणमेकमुदाहरणं ४८ भेयापिभेदान्तरमाह तदिति तद्विषममितिवक्ष्यमाणेनप्रकारेण
वक्तुंशक्तः प्रकारैकयामित्याह यत्रकर्तुरभिकार्योद्देनोनएवापिस्वल्पमपिकार्यंकर्तुंनैवकुर्यादित्येकम्

रूपंकमधुरमेतत्कवेदमस्याः मुदाहरणंवयसने इतिविंतयेननिवाधिकाल्लवैदैरिवघूर्णनेह सृष्टा ४९
तदितिवक्तुंहाविषमेयत्राएवपिनैवगुर्वैपिचकार्यात् कार्यंकुर्यात्कर्ताहीनोपिततोधिकोपिनवा ५०

कारोगुर्वैपिकुर्यादितिद्वितीयोऽत्रचहीनाधिककत्वेकर्तानोपेक्षनेतत्थाहीनोऽशक्तोपिकर्तातत्कार्याका
यैंकुर्यादितितृतीयः तथाधिकोपिनवानेवकुर्यादितिवक्तुर्थोऽत्रकार्ययोरगुरुत्वगुरुत्वापेक्षानकर्तव्या
कार्यादितिचसर्वेषुपोज्यमनत्रवैषम्यानिरासार्थंअपिशब्दाविस्मयार्थोस्यशब्दः समवयेपूर्वापेक्षः अत्रा
नौचित्यमशक्यकर्तेनैवविषमशब्दार्थोविषममितितनुसकनिर्देशोविषमालंकारप्रकाशापेक्षाय

श्री
काले
७५
75

यत्तदुदाहरणानि वनार्थं व्याख्यायेनाह नदीति तामिति अत्राण्ये त्वाख्यापनार्थो विषयपर्वणाह स्तनोऽप्येवं
पि भृत्यावयवसहनलक्षणे कार्ये रिपवः कर्तृसमथाकाः नृपभयाशंकनात् कार्यादेतो स्तथा गुर्वापि
शाक्रहनने कार्यान्समाख्यात् नृपेण क्रियते तथाहीनोपि भृत्यावयवोपि भवये कार्ये तेजस्विनृपसे
वकान् कीर्त्यांशयावाकरोति तथापि कोपि शक्रः कर्ता राजसहनलक्षणे कार्ये तद्रूपाकार्याके

तुहत्यावयवानपि सोढुं समर्थ इत्यमानने त्वद्राः अस्मिद्यायापथ्यपतिते नेत्रं निहत्या महेंद्रमपि ५०
नेतावदास्वहूरे भृत्यावयवोपि ते निहत्य हितान् कायाणतोतेः समर्थे सोढुं शाक्रोपि तेसह
स्तो ५१ यत्र क्रियाविपन्नेन भवेदेव क्रियाफलं तावत् कर्मारनर्थं स्य भवेत् नदपरमभिधीयते वि
षमे ५२ उत्कंठापरितोपो रणारणकं जागरस्तनोस्तनुता फलमिदमहो मयाप्तं सुखाय मृगाले

रोति ५१ ५। अथोव्याह यत्रेति यत्र क्रियाविपन्नैः कर्मनाशादेतोः न केवलं तावत्कर्तुः क्रियाफलं न भवे
यावतानर्थं स्य भवेत्तदपरमन्यद्विषमभिधीयते दाहरणार्थं व्याचविषमशाह्दोयथाविषमसिदंवतमिति ५३
निदर्शनमाह उत्कंठेति अत्र सुखाय मृगालोवनाश्रियें दृष्टानकेवलं सुखं तन प्राप्तं यावदनर्थसंकेतादिकः ७५

ग्रथानुमाने वक्तीति साध्यंपरोक्षंवस्तुतत्रप्रथममनुपन्यस्यैवतल्लक्ष्यसाधकेहेतौकविरुपन्यस्येत्
तदनुमानमलंकारः तथापिविपरीतेचेतिपूर्वकं साधकोपन्यासः पश्चात्साध्यनिर्देशोयत्रतत्स्वा
नुमानेवास्तवलक्षणेनैवाशुद्धार्थस्यपरिहृतत्वादग्रेरत्रप्रमादित्यलंकारत्वेनभवति साधकामि
तिजातावेकवचनेनेतद्द्वयोर्बहुषुचसाधकेषुभवति यथा स्पष्टान्तरमिदंपत्न्यान्मधुरंह्रीस्व
भावतः ग्रल्पागतत्वादनिर्हारिमनेयवदतिसारिकासाधकग्रहणदेववस्तुतः साध्यत्वेलक्ष्येसाध्य

वस्तुपरोक्षेयस्मिन्साध्यमनुपन्यस्यसाधकेनतस्य पुनरन्यदुपन्यस्येद्विपरीतेचैतदनुमाने
सावज्ञमागामिष्यन्तनेयतितेनोक्षिपादयोलस्याः कथमन्यथाललाटेयावकरसतिलकः

ग्रहणमवस्तुत्वेनसिद्धस्याभावस्यापिवस्तुत्वप्रतिपत्त्यर्थंयत्साध्यंतद्भावरूपमभावरूपंवाभवति
ति काश्यपेनैववस्तुतः शङ्कार्थेलक्ष्येसाध्यसाधकयोश्चविलक्षणत्वादन्यवेसिद्धेपुनरन्यपरग्रहणे
वहूनांसाधकानामनुपन्यासेसत्यनुमानस्योपलक्षणार्थपतार्थंसाधकमनुपन्यस्यैतद्वन्यान्यदुपन्यस्यादि
तिग्राह्यानैववाम्यूपलक्षणीतिः ५४ उदाहरणमाह सावज्ञमिति अत्रपादपतनेसाध्यमनुपन्यस्य

श्री·
काले·
७६
76

ललाटगतयावकरसतिलकपंक्तिः साधकमुपन्यस्तं ५५ तथेति अत्रवचनादीनि पूर्वं साधकानि उपन्यस्ता
नि पश्चात्कुपितत्वं साध्यमिति विपरीतं ५६ अथ भेदान्तरमाह यत्रेति यत्रालोकाद्बलवत्तरकारणाद्दर्शिते
नाभ्युदितिकार्यमभूतमेवान्यत्रमेव भूतमेतभाविनेन वाकथ्यते तथेति पूर्वं वयथा पूर्वं साध्यमुपन्य
स्य साधकोपन्यासः साधकेवोपन्यस्य साध्योपन्यासः स्ववैवतद्दोनदन्यत्पूर्वं कारदपदमन्नमानम् ५७

तथा वचनमुपावारगर्भे स्त्राङ्कमनसासतेपाकल इदमधमपि तथानेयथाप्ति नूनं प्रियेऽजपि
ता ५६ यत्र बलीयः कारणमालोक्य भूतमेव भूतमिति भावीति वा तथान्यत्कथ्यते तदन्यदनु
माने ५७ अविरलविलोलजलदः कुटजार्जुननीपसुरभिवनवातः अयमायातः कालो हन्त
मृताः पथिकगृहिण्यः ५८ दिष्ट्या न मृतोऽसि सखे नूनमिदानीं प्रियासमागमे न नु भगवानय
मुदितः सखि भवनमातेदयमिन्दुः ५९ ॥

उदाहरणमाह अविरलेति अत्रादौ बलवतः कालस्य साधक
स्योपन्यासः पश्चात्साध्यस्य मरणस्य भाविनोऽपि मृता इति भूतत्वेन निर्देशः ५८ तथा दिष्ट्येति अत्र प्रिया
समागमस्य साध्यस्य भाविनो भूतत्वेनादावुपन्यासः पश्चाद्बलवतः साधनस्येति भूतोदाहरणं ५९ ७६

भाविन्याह यास्यतीति अत्र हंसगमनस्यसाध्यस्यादौभाविलेननिर्देशः पश्चात्साधनस्यवलवतोघनावली
लक्षणस्येति तथावहति ८० यथेति अत्रपूर्वंवलवतोमलयवातादिकस्यसाधकस्यनिर्देशः पश्चाद्धल्ल
भागमनस्यसाध्यस्यभाविलेनेति ८१ अथदीपकं यत्रेति यत्रानेकेषांवाक्यार्थानांएकंक्रियापदंभवतित

यास्यन्तितथात्रसंविकसितकमलोज्वलादमीसरमः हंसायथैवमेतोमलिनपतिघनावली
ककुभे ८० यथामलयमहयथावहतिनीभवेतिविपिनानि प्रियसख्नितथेहनविरादेध्यतिनव
वल्लभोनूने ८१ यत्रेकमनेकेषांवाक्यार्थानांक्रियापदंभवति तद्वत्कारकपदमपितदन्तदितिदी
पकंद्वेधा ८२ आदौमध्येन्तेवावाक्येनतत्स्थितेनवदीपयति वाक्यार्थानितिभूयस्त्रिधेनदेवभवेत्सोदा ८३

द्वकर्त्रादिकारकपदंवातदेतदित्यत्रनाथकारेणदीपकंद्वेधाक्रियादीपकंकारकदीपकंचेत्यर्थः ८२ अथा
स्यान्वयभेदान् दर्शयितुमाह आदाविति तदितिद्विविधंदीपकंपश्चादिलक्षणंवाक्यस्यआदौमध्येन्तेवावस्थि
तेवाक्यार्थानदीपयतिप्रकाशनीतस्यत्र्यंवलादादिदीपकंमध्यदीपकमन्तदीपकंचेति त्रिविधमेवंचेनसोद्दा
५

वाग्भटालंकार ॥

श्री० काले० ७८

77

तदुदाहरणानि यथाक्रममाह कांतेति ९४ इदमादिक्रियादीपकं ताहृण्यमिति ९५ इदं मध्यक्रिया
दीपकं नवेति ९६ इदमंतक्रियादीपकं ९७ निद्रेति इदमादिकर्तृदीपकं ९८ श्वसयतीति इदं मध्ये

कांता ददाति मदनं मदनः संतापमसममनुपशमं संतापो मरणमहो तथापि शरणं नृणां से
व ९४ ताहृण्यमाशु मदनं मदनः कुरुते विलासविलासं सवरमणीषु प्रभवज्जनहृदयावर्जनेन व
ल्गवत् ९५ नवयौवनमंगेषु प्रियसंगमनोरथो हि हृदयेषु प्रथयत्याशु विकारः प्रभवति रमणः दहन
कुमारीणां ९६ निद्रापहरति जागरमनुपशमयति मदनसंतापं जनयति कांता संगमसस्वेदको
मलनीबंधः ९७ श्वसयति गात्रमविलं ग्लपयति चेतांसि कामसमवरागः जनमसकलमेव प्रतिस
विप्राणनयि मेत्वमसमाति ९८ क्रीडत्कंठे तदयिता नां सत्रियौ न लजंते चरंति विपमानाः शयने
नवपरिणयावधः ९९ ॥

कर्तृदीपकं ९८ हरादिति इदमंतकर्तृदी पकं एवं कर्मादिषु कारकेषु इष्टोहेतिष्व
सवदीपकस्य शायोलेकारोन तैः समावेश उपपद्यते तथास्त्राययोरुदाहरणयोः कारणमालायाः सङ्करा

वल्लीयवनतर्पोपवमेषुवासवसमम्बयसमषहेजातेः ९९ ॥

ग्रुप्रपरिकरः सेति यद्द्रव्यगुणक्रियाजातिलक्षणं वस्तुविषयं वस्तु साभिप्रायैर्विशेषणैः सम्यग्विशेषेण
सम्यक्तयाप्रकारेण वक्तुः प्रकारः परिकरालंकारो भवति साभिप्रायग्रहणं वस्तुस्वरूपमात्राभिधा
नकल्पितानां विशेषणानां निरासार्थं यथा त्वल्लावण्यानरसेन पत्रभूर्जेनवः कुंजरबिंदुशोणः इत्य

साभिप्रायैः सम्यग्विशेषणैर्वस्तु यद्विशेषेण
इत्यादिभेदभिन्नेवस्तुर्विषयः परिकरः स इति ७०

त्रभूर्जेनवांकुंजरबिंदुशोणा इति विशेषणं वस्तुस्वरूपमात्राख्यापकमिति सम्यग्ग्रहणेनकविवि
वक्षिताभिप्रायाः प्रत्यायकविशेषणानां निरासार्थं तस्य भवंति इत्यमित्याद्यर्थंवस्तुर्विध्याभिधानादेवतद्भा
वगमे सति इत्यादिभेदभिन्ने वस्तुर्विषय इति पदकृतेन कैश्चित्क्रियायाश्च वस्तुत्वमनङ्गीकृत्य त्रिविधमपरिकरो १

स्प्रयोजितनतिरसार्थविवेक ७०॥

श्री: काले ७८ 78

तदुदाहरणानि यथाक्रममाह उचितेति कश्चित्सखीमाह हे मुग्धे स्वल्पश्रमेणैव विपुलं फलं तदानीमन्त्र ज्य इदानीमप्येवं हर्षेवनाम्यसि सिविधस्ते झन्यथैव फलवत्त्वनो विशेषणानि साभिप्रायाणि अथवाभिप्रा योयोग्यपरिपाकहेतुरना स्वादुरसनासौगंध्ये स्वयं हस्तपतनेनैवैकैकस्य परित्यागकारणेन यावेतत् सकलगुणयुते फले न्यजेन्यास्वयं ज्ञानन्येवमहानन्तुता योगीकृतनयवनकिमिदानीं खेदेनेति अथवा वेद मुदाहरणे कर्मोद्भूतक्ष्लानो जन्मम यमवनादीयनो योभिमानी कुलाके ष्णोत्ररीय यथपनयनषडः पोउवा

उचितपरिणामरम्यं स्वादुस्निग्धं स्वयं करे पतितं फलमुत्सृज्य तदानीं ताम्यसि मुग्धे मुधा सद्यः ७९
गुणेषु कार्यं विविधं विहितमहोपायपरायसेवनं अस्माकमधन्यानामार्जवमपि दोषभेजाते ८०

यस्य दाम्भाः राजाडुःप्रासनादेर्गुरुरनुजपातस्यांगणजस्यमित्रेक्लेशेनडर्योयनो सोकथयतनहषाडुहुमम्भाः गतोसः इदंद्वेदोदाहरणे ७९ मानिनीनायकमिदमाह अथार्जवगुणस्तद्विशेषणान्यस्मानि साभिप्रायाणि तथाहि आर्जवे सति मुग्धतयापदेवकार्येषु स्मरतो अश्रुदारिरिक्षतिनिदेवक्रियते तथामहोपसंगृह्णाणाम परायानासेवनमाच्छादनेभवति तत्रार्जवमस्माकमधन्यानां डुःशयं जातमयमभिप्रायोनाह मृश्मीयते

७८

क्रियापरिकरस्तु सततमिति अत्र जीवतीति क्रियातद्विशेषणान्यनिर्हृतमानसमित्यादीनि तेषामभि
प्रायो राज्यग्रहादिकः एवंविधे राज्ञो जीवने गर्हितमित्यर्थः ७३ अथ जातिपरिकरमाह अन्येनेति अ
त्र केसरिणमिति सिंहजातिस्तद्विशेषणान्यसहनानामित्यादीनि अभिप्रायस्तु तैः सिंहानामसहत्वप्र
तिपादनमेव कथमन्यथा तज्जन्मनि स्पृहा भवेदयं वा त्वेवमुदाहरणे कृशः काणः खञ्जः श्रवणरहितः
पुच्छविकलः क्षुधाक्षामो जरठः पिठरककपालार्दितगलः व्रणैः पूतिक्लिन्नैः कृमिकुलचितैः स्वापबहुलः

सततमनिर्हृतमानसमायाससहस्रसंकटक्लिष्टे गतनिद्रमविश्वासे जीवति राजा जिगीषुरयं ७३
अन्येन मसहनानां मृगशावकानामनिर्वहमीनां एके सकले जगति स्पृहणीये जन्म केसरिणे ७४
युगपद्दानादानेऽन्योन्यं वस्तुनोः क्रियेते यत् क्वचिदुपवर्ण्येते वा प्रसिद्धितः सा तु परिवृत्तिः ७५ ॥

शुनीमन्वेति श्वा हतमपि मदयत्येव मदनः ७४ अथ परिवृत्तिः युगपदिति यदन्योन्यं परस्परं वस्तुनोर्युग
पत्समकाले दानादाने त्यागग्रहणे क्रियेते सा तत्र नामप्रकारेण परिवृत्तिर्नामालंकारो भवति अथ वा क्व
चिद्वस्तुनी दानादाने यदुपवर्ण्येते सा परिवृत्तिः कथमसततपवादस्त्याह प्रसिद्धितः प्रसिद्ध्या हि न किंचिद
पि विहाय ने अन्यथा गगनादीनामपि मूर्येण मेघवर्णं नमः कं स्यादिति भावः ७५ ॥

श्री॰
काले॰
७९
79

उदाहरणेष्वार्याद्वयमाह दृष्ट्वेति कश्चित्सन्नीवकीदमत्र दर्शनेन सममकालमेव प्राणाक्रयस्तया वितरन्हरणे
सममकालमेव हृदयोत्कलिकादानमुपवर्णितम् ७६ अथ परिसंख्या पृष्टमिति यद्गुणादिगुणक्रियाजा
तिलक्षणेव स्वकविवक्षितैकवस्तुन्याधारे विद्यमानेकथनेकीदृशी सत्यन्यत्राधारेण अन्यत्रापि वि
द्यमाने सदित्यर्थः यथैवैकस्मात्कविकथनेऽन्याधारान्तरवस्तुनि तेनतस्याभावः प्रतीयते कथनेकृतेसति

दत्वादर्शनमेतेमत्याणावरतन्तुनयाक्रीताः किंत्वपहरसिमनोयदद्यासिरणे रणेकेनतदस्तत् ७६ पृष्ट
मस्ष्टेवासद्गुणादियत्कथ्यतेकविनात्वे अन्यत्रनतद्भावःप्रतीयतेसेतिपरिसंख्या ७७ किंस्वं
मपारतत्र्यंकिंधनमविनाशिनिर्मलाविद्या किंकार्यंसन्तोषोविषसमहेकृतारात्मनाम् ७८ ॥

तत्रैककवित्वंहेकथ्यनेकाविदृष्टमितिद्विधा पृष्टग्रहणेनवाक्येप्रश्नसोपादानार्थेक्षेत्यमनाप्रकारेणपरि
संख्यामाहपते ७७ उदाहरणानियथा किमितिस्वत्रस्वंगुणेयनेनविनाशिनगुणपृष्टेदृष्टेपृष्टे तथा
किंकार्यमित्यत्रद्विजनृपकरेकाक्रियाहृष्टातेषांवान्यत्रसत्यपि अपारतत्र्येविधायांसन्तोषमहेकृतानांवं
सद्भावःकथितोन्यत्रतदभावएवप्रतीयते अपारतन्त्र्येमेवस्वत्वमित्यादि अवधारणप्रतीतेरितिज्ञातोनके

अथ श्लेषोदाहरणमाह कौटिल्यमिति इदं कौटिल्यादिषु गुणेषु उदाहरणं इदं क्रियाजातिषु तत्त्वस्य इत्यवा
नि लक्षणयोजनावकर्तव्येति ७९ अथ हेतुः हेतुरिति हेतुमता कार्येण सह हेतोः कारणस्य यत्राभिधान
मभेदकृदभेदेन भवेत्स हेतुर्नामालंकारः ऽन्येभ्योऽलंकारेभ्यः पृथग्भूतो विलक्षणो ग्रन्थालंकारशरीर
णमन्येभ्यः पृथग्भूत इति वपरमतनिरासार्थं तथा हि नामहेतुसूक्ष्मलेशानामलंकारत्वं नेष्टं यथाचाः

कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति ७९
हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदकृद्भवेद्यत्र सोऽलंकारो हेतुः स्यादन्येभ्यः पृथग्भूतः ८० अविरलक
मलविकासः सकलालिमदश्च कोकिलानन्दः रम्योयमेति संप्रति लोकोत्कण्ठाकरः कालः ८१

लोकारम्भे विपत्तेर्वा कार्यालंकरणात्तथा नयत्रोत्तमो भावः शक्यनेकत्वमिति ८० उदाहरणमाह अविरले
ति अविरलानां कमलानां विकासेन सह नाहृसेनकालयवनतथोच्यते एवं सकलालिमदश्चेत्यादाव
पि द्रष्टव्यं न न विरलानां कमलानां विकासो यत्रेत्याह द्विवद्भीहिः कर्तव्यः तदाह्यभेदो न स्यादुदाह

श्री· काले· ८०

80

आगुह्यैतेनदीपगुणेभवंवीरः स्वविधिया वेत्युतेगुह्यानेश्रेयोब्राह्मणपूजने ८१॥ अथकारणमाला का
रणेति सेयं कविप्रसिद्धा कारणमालायस्यामर्थानाम यथायथापूर्वं योयः सर्वाः समस्त्रेषामर्थानांका
रणभावेयाति कथ्ययाति पूर्वं स्यादर्थादिदमुत्तरोत्तरार्थानां सर्वमेव भवतीत्यमुना शकारणेति ८२ उदा
हरणमाह विनयेनेति अत्र सूर्वो विनयादिः हत्त्रोत्तरस्य गुणत्वादेर्निमित्ते ८३ अथव्यतिरेकः यद्गति उ
पमेययोगुणः स्यादुपमानेवनस्यगुणस्पर्शनित्यर्थी विहृद्रायोदोषस्तौ गुणदोषौ व्यतिरेकमलंकारं विया
कारणमालासेयंयत्रयथापूर्वमेतिकारणता अर्थानांपूर्वोर्थोऽभवतीदंसर्वमेवेति ८४ विनये
नभवतिगुणवान् गुणवतिलोकोनुरज्यते सकलः अभिगम्यतेनुरक्तः ससहायो युज्यते ला
दम्या ८५ योगुणउपमेयेस्यात्तस्यानियथीवद्दोषउपमाने व्यस्तसमस्तन्यस्तौ तौ व्यतिरेकेत्रिधाऽ
त्रिविधेऽकृतः कथमित्याह व्यस्तसमस्तन्यस्तावितितत्रगुणएवोपमेयेन्यस्तेनतूपमानेदोषइत्येकः प्र
कारः नचोपमानेदोषोन्यस्तेनतूपमेयेगुणइतिद्वितीयः एवंव्यस्तभेदोद्वौ तथोपमेयेगुणोपिन्यस्तेने
उपमानेवदोषोपीतिसमस्तन्यासेएकएवप्रकारइतित्रैविध्ये गुणश्चात्रहृदयावर्जकार्थविशेषो हृद्य
ते नतुइह गुणक्रियाजातिद्रव्यप्रसिद्धदोषोपिवोक्तगुणविपर्ययएव तथाचोपमालंकारभेदसमासोक्
तीयंसारप्याभावाउपमानोपमेययोरुपादानेनव्यतिरेकासिद्धार्थेनस्यथासप्तटेन गणिनः सदोषणसहे

न्य

प्रथमविधस्यव्यतिरेकइतिकला ८४॥

८०

तदुदाहरणमाह सकलमिति सकलेकेत्यार्धेहमत्रोपमाने दोषन्यासउपमेये गुणावज्ञा प्रतीयते अभुजंग
इत्याद्युत्तरार्द्धमत्रोपमेये गुणन्यासउपमाने सदोषत्वं गम्यते ८१ तरलमिति अत्रोपमेये गुणउपमाने दोष
न्यस्त इति समस्तो भेदः ८४ भेदांतरमाह यदिति सोयं व्यतिरेकोन्यः एवं विलक्षणो यत्रोपमाने गुणस्य सा
मउपमेये च दोषस्यतो समस्तो न्यस्तनीयो व्यस्तयोरपि केचिदिछंति यथा अभ्यसंवर्तिदाहं वस्तुतदानीमि

सकलेकेन जडेन च साम्यं दोषकरेण कीदृक्कृते अभुजंगः स्मरनयनः कथमुपमेयो हरेणासि ८५
तरलेलोचनयुगले कुवलयमचलं किमेतयोः साम्य विमलं मलिनेन मुखं शशिना कथमेतदु
पमेयं ८६ यो गुणउपमाने वा तत्स्थितिं यश्च दोषउपमेये भवतो यत्र समस्तो स व्यतिरेकोयमस्य
स्तु ८७ क्षीणः क्षीणोपि शशी भूयो भूयो विवर्द्धते सत्यं विरम प्रसीद सुंदरि यौवनमनिवर्तिया
तत ८८ ॥

दृशाभिः शाम्यति यस्तेन कथं समो न तु स्यात्स्त्रिया विरहः तथा स्वदन्नेव तदान्वापि वाधितो
पि न शाम्यति यः स दासेरकः द्वन्द्वेऽस्मल्पः किमन्यैनेतदेतदयुक्तं एवैणो वसिन्वातस्वैयात्मी।
यथोत्कर्षी गुणः स चात्रोपमेय एव विद्यत इति ८७ उदाहरणमाह क्षीण इति अत्र शशधरुपमाने क्षीणो
पि वृद्धिगुणश्च कोति दृष्टो यौवने तूपमेये तदयदोषयुक्तमिति ८८ ॥

काल
८१
81

अथान्योन्यमाह यत्रेति यत्राभिधेययोः पदार्थयोः परस्परमन्योन्यं क्रियया हेतुभूतया एको निर्विलक्षणः का-
रकभावः कर्त्रादिकारकत्वं संजायेत कीदृशः स्फारितः परिपोषितः तत्त्वविशेषो विशिष्टधर्मो येन स तथाभू-
तस्तदन्योन्यमलंकारः परस्परग्रहणात् सिद्धः समेन सम्बन्धादित्यन्योन्यत्वं निवृत्तम् एकग्रहणात्तद्धस्तद्धेण
घनपार्थः स्पष्टविशिष्टवचनतः असावप्याप्ययेतेनोत्तविषयो पारासमन्विनामित्यतन्निवृत्तमर्थ ९१ उदाह-
रणमाह रूपमिति अत्र रूपयौवनयोरलंकरणक्रियया एकः कारकभावः कर्तृत्वलक्षणस्तेन चतु-

यत्र परस्परमेकः कारकभावोऽभिधेययोः क्रियया संजायेत स्फारिततत्त्वविशेषस्तदन्योन्यम् ९१ रूपं
यौवनलक्ष्म्या यौवनमपि रूपसम्पदस्तस्याः अन्योन्यमलंकरणं विभाति शरदिन्दुसुन्दर्याः ९२
उत्तरवचनश्रवणादुन्नयनं यत्र पूर्ववचनानां क्रियते तदुत्तरं स्यात् प्रश्नादप्युत्तरं यत्र ९३ ॥

यस्य दीर्घनयनत्वादिको विशेषः स्फारितः यौवनस्यापि वपुर्विभागस्य तरसशोभादिकस्तत्त्वविशेषः
स्फारितः ९२ अथोत्तरं उत्तरेति उत्तरवचनानि श्रुत्वा यत्र पूर्ववचनानि निश्चीयन्ते तदुत्तरं तथा प्र-
श्नादुत्तरं यत्र स्यात् तदप्युत्तरमिति द्विप्रकारमस्य बाधान्तरभेदस्यानुमानस्य चायं विशेषो यत्तत्र साध्या-
न्वेन हेतुर्हेतुमद्भावः साध्यते अत्र तु न हेतुहेतुमद्भावो वा कोऽपि निबध्यते किं तु श्रोतापेक्षयोत्तरवचनानि त-

दृष्टाम्बरामुर्पवचनानि वदन्त्यविश्लिकेषमीति

उदाहरणं भणतीति यथास्मान्नायिकयोत्काडकराम्रलतीव वनाम्रुञी येनेन्नूनमस्याः सखीभिः कृतं यथास्यापराप
स्वाप्रियस्य भ्रुकुटिमौनपराङ्मुखीभावानऽरुषेति ९२ द्वितीयोदाहरणमाह किमितीति प्रश्नाडुत्तरम
थास्य परित्यागायाश्चायं विशेषायत्तमनियमप्रतीतिरेतदेवाश्रेव चेति इदमत्र प्रश्नाडत्तरमात्रेन तु नियमप्र
तीतिः ९३ अथ सारं यत्रेति यायः समुदायो यथासमुदायं यायएकदेशायथैकदेशामित्यव्ययीभावौ य
थासमुदायायथैकदेशक्रमेणानिर्धार्यते इष्यक्रियते कथं परावधिपरम्परकृष्टतममेकदेशमवधिकृ।

भणमानमनस्विन्यामेभ्रुकुटिमौने विधातुमुद्गमसहा शक्नोमि तस्य पुरतः सखिन खलुपराङ्मुखीभ =९२=
वितुं ९२ किंस्वर्गादधिकसुखं बन्धुसुहृत्पण्डितैः समं लक्ष्मीः सौराज्यमडभि तेभ्यः काव्यरसास्वा
दः ९३ यत्र यथासमुदायाद्यथैकदेशक्रमेण गुणवदिति निर्धार्यते परावधिनिरतिशयं तदेव सार =९३=

त्वानिर्धारणं च गुणक्रियाजातिभिः संभवति अत आह गुणवदिति गुणवत्वेन तु क्रियाजातिभ्यां क्रमेणो
क्तिचारुत्वमनिहृतमर्थं तेनेह सारत्वं न भवति यथा नदीषु गंगा नगरीषु कांचीपुष्पेषु जाती रमणीषु रंभा सदे
नमनेषु कृषेषु विस्तरेणावर्णो गच्छति वारणेषु नह्यत्र शृंखलाकटकवन्निर्धारणावसरेऽयं बालंकारः सा
राभासः प्रोच्यते सर्वत्र हि संपूर्णलक्षणाभावे आभासत्वं कविभिर्व्यवस्थापितं तेन निरतिशयग्रहणमतिशयालं
कारत्वनिहृत्यर्थमन्यथाप्रवालमपसारत्वमुक्तं चैतद्यथातिशयालंकाराशंके मध्यवाप्यापेक्षिकगुणवत्त्वनिहृत्य

काले उदाहरणं राज्यमिति अत्र समग्राद्राज्यसमुदायाद्धस्त्यश्वैकदेशस्ततोऽपि शूरस्येत्यादिगुणावयवेन निर्द्धारणं १ ५
अयुक्तिमद्यथेति प्रतिपाद्योऽर्थो यस्य युक्तिर्न विद्यते सोऽयुक्तिमदर्थः शब्दो यदात्मीयार्थसंबद्धमर्थान्तरं ग
८२ मयति प्रत्याययति तत्सूक्ष्मं न तु यस्य निजार्थोऽपि युक्तिर्नास्ति तस्य अतस्तत्संबद्धस्यादित्याह उपपत्तिमदि
82 ति इति हेतोर्यतोऽर्थान्तरं तत्संबद्धं घटना विद्यते नपुंसकत्वावगमकारणान्तरसूक्ष्ममिति नाम १४ उ

रुन्धे मारं वसुधावं स्थपरागांपुरं पुरे सोयं सोऽपि नलं यन्नलेवरं गगनानं गुमर्वेस्व १५ यत्रायुक्तिमदा
र्थो गमयति शब्दो निजार्थसंबद्धं अर्थान्तरमुपपत्तिमदिति तत्संज्ञायते सूक्ष्मं १६ आदौ प
ण्यति बुद्धिर्व्यवसायो कालहीनमारभते यैर्यैर्मूढमतिस्तैरमुत्साहः साध्ययमर्थं १७ ॥

दाहरणमाह आदाविति व्यवसायः कर्मण्युद्योगो यैर्यैरसंमोहः उत्साहः शक्तिः अत्र पुनर्बुद्धेर्दर्शने
व्यवसायस्यारंभो यैर्यैरस्य भरं वहन्नुत्साहस्य च साधनमेव न तत्त्वान्न घटते इत्येते शब्दा यथोक्तेऽर्थे नो
पपन्नाः कारणाभावो हि यो घटते न कर्तृत्वबुद्ध्यादिसंबद्धं तदेवदत्तादौ सर्वमुपपद्यत इति ज्ञात्वा यदा
बुद्धिमानर्थं पश्यति तदा बुद्धिः पश्यतीत्याकथ्यत इति १७ ॥ ८२

अथ लेशः दोषीभाव इति यस्मिन्गुणस्य दोषभावो दोषस्य च गुणभावो विधीयते कीदृशस्तथाविधं गुण
स्य दोषीकरणं दोषस्य गुणीकरणं वा कर्मनिमित्तं यस्य स तथोक्तः वाशब्द एकयोगेपि लेशत्वख्यापनार्थः
न यथा युक्तोभययोगस्तत्रैव स्यादिति ९८ उदाहरणमाह अन्येति अत्र यौवनस्य गुणस्यापि पुत्रवत्वेनामथ
नाद्दोषीभावः ९९ अथ दोषस्य गुणभावोदाहरणमाह हृदयमिति सुगममेव १०० अथावसरः अर्थी

दोषीभावो यस्मिन्गुणस्य दोषस्य वा गुणीभावः अभिधीयते तथाविधकर्मनिमित्तः स लेशः स्या
त् ९८ अन्यैव यौवनश्रीस्तस्याः सा कापि दैवहतिकायाः मथ्नाति यया पुंसो मनांसि हृदं समाकृष्य
९९ हृदयं सदैव येषामनभिज्ञं गुणवियोगदुःखस्य धन्यास्ते गुणहीना विदग्धगोष्ठीरसापेताः
१०० अर्थीन्तरमुत्कृष्टं सरसं यदि वोपलक्षणं क्रियते अर्थस्य तदभिधानप्रसंगतो यत्र सोवसरः १०१
तदिदमरण्यं यस्मिन्दशरथवचनानुपालनव्यसनी निवसन्बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः १०२

तरमिति तत्रार्थस्य मतस्य यत्फलमुत्कृष्टमुदात्तं सरसं शृंगारादिकं वार्थान्तरमुपलक्षणं क्रियते सोऽवसरालंका
रः किमर्थं क्रियत इत्याह तस्योत्कृष्टत्वादेरभिधानप्रसंगतोत्कृष्टत्वं सरसत्वं वा मतस्याभिपात्रमित्यर्थः
१०१ उदाहरणं तदिति अत्र सीतारामवासस्तत्कृतेस्वरादसमतयोत्कृष्टो वनस्योत्कृष्टत्वख्यापनायोपलक्ष

लंकारटि: ८२ ॥

काल
८३
83

द्वितीयोदाहरणमाह सेति अत्र मालवतरुणीलक्षणं समुद्गारं वस्तु सरस्वत्याभिधानायोपलक्षणं
शिप्रायाः कृते १३ अथमीलितं तदिति तन्मीलितमित्यलंकारो यत्र हर्षकोपभयाद्यमपरेण वस्तु
नादृष्टादितत्साचिह्नेन स्वाभाविकेन कृत्रिमेण वा तिरस्क्रियते अपिर्विस्मये इति प्रकारे १४३

साशिप्रानाम नदी यस्यां मेदुरमीयो विशीर्यन्ते मज्जन्मालवललनाकुचकुंभास्फालनव्यस
नात् १२ तन्मीलितमिति युक्तिसमानचिह्नेन हर्षकोपादि अपरेण तिरस्क्रियते।
नित्येनागन्तुकेनापि १४ तिर्यक्त्वेक्षणतरले सस्निग्धे च स्वभावतस्तस्याः अनुरागो नयन
युगे सन्नपि केनोपलक्ष्येत १५ मदिरामदभरपाटलकपोलतललोचनेषु वदनेषु कोपो
मनस्विनीनां न लक्ष्यते कामिभिः प्रभवन् १६

दाहरणं तिर्यगिति अत्र नयनयुगस्य स्वाभाविकतिर्यक्प्रेक्षणादियुक्तस्य यादृशी चेष्टा तादृश्येव
अनुरागयुक्तस्य इत्यसौ नित्येन तेनापह्नूयते १५ मदिरेति अत्र कोपसदृशचिह्नेन मदिरामदे
नागन्तुकेन कोपस्तिरस्क्रियते १६ ॥

८३

अथैकावलीं एकेति सेयमेकावली नामालंकारो यत्रार्थानां परंपरा यथालाभमाधीयते स्थाप्यते कीदृ-
शी सा यथोत्तरोऽर्थः स स पूर्वस्य विशेषणं यस्याः सा तथाविधा एतेन समुच्चयस्यैकावलीत्वं निषिद्धं क-
थं यथोत्तरविशेषणाकार्यं वाधीयते इत्याह स्थित्यपोहाभ्यामिति स्थितिर्विधिरपोहो व्यवच्छेदस्ताभ्या-

एकावलीति सेयं यत्रार्थपरंपरा यथालाभं आधीयते यथोत्तरविशेषणा स्थित्यपोहाभ्यां १०७
सलिलं विकासिकमलं कमलानि सुगन्धिमधुसमृद्धानि मधु लीनालिकुलाकुलमलिकुलम-
पि मधुररणितमिह १०८ नाकुसुमस्तरुरस्मिन्नघ्राणेनामधूनि कुसुमानि नालीनालिकुलं
मधु नामधुररणितमलिवलयं १०९ इति श्रीकाव्यालंकारे वास्तव्याध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

मिति १०७ यथाक्रममुदाहरणे सलिलमिति अत्र सलिलाद्यर्थपरंपरा यथोत्तरकमलादिविशेष-
णा यथालाभं विधिमुखेन निर्दिष्टा १०८ नेति अत्र निषेधरूपेण तर्वादिकार्थपरंपरा यथोत्तरकुसु-
मादिविशेषणा निहितेति १०९ इति नमिसाधुविरचिते रुद्रटालंकारटिप्पनके वास्तव्याध्यायः समाप्तः ७ ॥

काले वास्तवं सप्रभेदमाख्यायेदानीमौपम्यमाह सम्यगिति यत्र वस्तुनो वस्तुस्वरूपविशेषेण सम्यगनन्यथा
८४ प्रतिपादयितुं वस्त्वन्तरमप्रस्तुतं वक्ताभिदध्यात्तदौपम्यं नामालंकारो न त्वेवं वस्त्वन्तरोक्त्या कथं वस्तुस्वरूप‹
८५ विशेषवतः प्रतिपाद्यत इत्याह तत्समानमितीति इतिशब्दो हेतौ यतो वस्त्वन्तरं प्रकृतवस्तुसदृशमतस्तेन तत्स
म्यक्प्रतिपाद्यते सर्वः स्वं स्वं रूपमित्यादिना सम्यक्त्वे लब्धे सम्यक्त्वग्रहणं विशिष्टसम्यक्त्वार्थमभिदध्या
दिति कर्तृपदेनैव वक्तरि लब्धे वक्तृग्रहणं रक्तविरक्तमध्यस्थादिवक्तृविशेषप्रतिपत्त्यर्थं तेनया

सम्यक्प्रतिपादयितुं स्वरूपतो वस्तु तत्समानमिति वस्त्वन्तरमभिदध्याद्वक्ता यस्मिंस्तदौपम्यं ।

दृशो वक्ता येन स्वरूपेण वक्तुमिच्छति तादृशमेव यद्वस्त्वन्तरमभिदध्यात्तदौपम्यं रक्तो यथा स्रष्ट
स्तस्येव कंदानि स्वखानामिव राशयः रत्नैरिव निधानानि योषितः केन निर्मिताः इत्यादि विरक्तो
यथा एता हसंति च रुदंति च कार्यहेतोर्विश्वासयंति च नरं न च विश्वसंति तस्मान्नरेण कुलशीलस
मन्वितेन नार्यः श्मशानघटिका इव वर्जनीया इत्यादि मध्यस्थस्तु स्वरूपमात्रं वक्ति यथा दर्शना
देव नटवद्धरंति हृदयं स्त्रियः सविभ्रमास्तापविभ्रमा भवंति च चराइव यत्रोपमानोपमेयभावः श्रोतःप्र

नीतिकोवात तदौपम्यमिति तात्पर्यं तेन संशयादयोप्येतद्भेदा एवेति १॥ ८४

सामान्यमभिधाय तद्भेदानाह उपमेति उभयेति तस्यौपम्यस्य उपमादय एते एकविंशतिर्भेदाः
२।३ यथोद्देशस्तथा लक्षणमिति पूर्वमुपमालक्षणमाह उभयोरिति उभयोः प्रस्तावादुपमा
नोपमेययोः समानमसाधारणमेकमद्वितीयं गुणादिगुणसंस्थानादि यथा येन प्रकारेण एक

उभयन्यासभ्रांतिमदाक्षेपप्रत्यनीकदृष्टांताः पूर्वसहोक्तिसमुच्चय
साम्यस्मरणानि तद्भेदाः ३ उपमोत्प्रेक्षारूपकमपह्नुतिः संशयः
समासोक्तिः मतमुत्तरमन्योक्तिः प्रतीपमर्थान्तरन्यासः २ उभयोः
समानमेकं गुणादि सिद्धं भवेद्यथैकत्र अर्थेऽन्यत्र तथा तत्साध्यमि
ति सोपमा त्रेधा ४ ॥

त्रोपमाने सिद्धं प्रतीतं तथा तेनै वप्रकारेणान्यत्रार्थे उपमेये साध्यत
इत्येवंप्रकारोपमा सा च त्रेधा वाक्योपमा समासोपमा प्रत्ययोपमेत्यभिधानस्य मानभेदेन तत्र
वैकत्रेति सामान्योक्तावपि प्रसिद्धमुपमानमिति न्यायादुपमाने लभ्यते ४ ॥

काल
८५
85

अथैतद्द्वयमाह अथोपमायां वाक्योपमा तावत् षट्प्रकारेति एतत्सूत्रवता वाक्योपमाप्रथमेऽस्मिन्भ
वति तेन षष्ठ्युद्देशाभावो न दोषाय तत्र तासु षट्सु मध्यादियमेका प्रथमा यस्यामुपमानः प्रयुज्यते तथे
वादीनामिव वत्सदृशयथातुल्यनिभादीनां सम्बन्धवाचकानां मध्यादेकं तथा सामान्यमुपमानोपमेययोः
साधारणधर्माभिधायिकं पदं तथोपमेयमिति चतुष्टयं तत्र हि लक्षणे तदेभ्योऽस्य विशेषणार्थो नन्विय
दीवादीनामेकमेव प्रयुज्यते कथं तर्हि दिने दिने सा परिवर्द्धमानेत्यादिषु अनेकेषां प्रयोगः सत्यमौ

वाक्योपमाद्यो पकान्त्वेका प्रयुज्यते यत्र उपमानमिवादीनामेकं सामान्यमुपमेयं ।

पम्यानेकत्वादत्र ह्यनेकं कारकमुपमानोपमेयतया निर्दिष्टं यथा ततः प्रतस्थे कौवेरीं भास्वा
निव रघुर्दिशं शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव अत इवादीनामपि बहूनां प्रयोगो मा
भ्यः एवं हि परिपूर्णमौपम्यं भवति यत्र तु बहूनामप्युपमेय एक एवेवादिः प्रयुज्यते तत्र गता
र्थत्वादप्रयोगो बोद्धव्यो यथा सा भूधराणामधिपेन तस्यामित्यादौ वज्रहिनीनामिव मेना
यामुत्साहगुणेनेव नेगेन संपदिव पार्वतीजातेति व्याख्यानमित्यलं विस्तरेण ।

उदाहरणमाह कमलमिति अत्र कथिकामीम्रखादिकं वस्तु सम्यक् कृत्वा नृपतः कमलादिगतं चारुत्वा
दिगुणं प्रतिपादयितुं वस्त्वंतरं कमलादिकं तत्समानत्वात् प्रयुक्तवानिति औपम्यलक्षणं तयोरुभयोः क
मलमुखयोः समानमेकं चारुत्वं यथैकत्र कमले सिद्धं तथोपमेये मुखेपि साध्यत इति उपमालक्षणं तयाकम
लमुपमानं इवशब्दश्चाविति सामान्यं वदनमुपमेयमिति चत्वार्यंसममस्तमिति वाक्योपमालक्षणमेवमन्य
त्रापि लक्षणयोजनाकर्तव्या ६ अथ द्वितीयामाह इयमिति इयमन्या द्वितीया वाक्योपमायस्यां सामान्य

कमलमिव चारु वदनं मृणालमिव कोमलं भुजायुगलम् अलिमालेव सुनीला तवैव मदिरेक्षणे क
वरी ६ इयमन्या सामान्यधर्मैवादिप्रयोगसामर्थ्यात् गम्येत यत्र शसिद्ध तदाविपदाप्रयोगेपि ७ श
शिमंडलमिव वदनं मृणालमिव भुजलतायुगलमेतत् कौरंगभास्विव चक्रचौरभागभांविवोद्धते ८

साधारणोपमेयत्र द्वाविपदाप्रयोगेपि गम्यते नन्वप्रयुक्तस्य पदस्य कथमर्थो गम्यते इत्याह वादिप्रयोग
सामर्थ्यादिवादयो हि कस्यचिद्धर्मस्य साहश्य प्रतिपादनाय प्रयुज्यंते यदि च प्रयुक्तैरपि तैरसौ न गम्य
ते तदा तेषां केवलेषां प्रयोगः स्यात् यद्येवमुक्तेदयव सामान्यपदप्रयोगास्य स्याह सुप्रसिद्धमिति लोकप्र
सिद्धमेव गम्यते नान्यदिति ७ उदाहरणमाह शशीति अत्र यथा क्रमं चारुत्व कोमलत्वोत्तुंगत्वगौरत्वान्यत्र

[illegible] ७ ॥

तृतीयमाह वस्त्वंतरमिति अनयोर्वस्तुनोर्वस्त्वंतरं समं तत्सदृशं नास्तीत्यतः कारणात् यस्मादुभयो
रुपमानोपमेययोः क्रमेण परस्परमुपमानत्वं स्यात्सोऽभयोपमा नाम एवं विलक्षणा ४ इयमपि सा
मान्यस्य प्रयोगाप्रयोगाभ्यां द्विविधा प्रयोगोदाहरणं स्वयमाह शशिमंडलमिति अप्रयोगे तु यथा
खमिव जलं जलमिव खं हंस इव शशी शशांक इव हंसः कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि ५ चतुर्थमाह
मेति न विद्यतेऽन्वयो वस्त्वंतरानुगमो यस्यामित्यनन्वयसंज्ञासोपमा यस्यामेकमेव वस्तु स्वयमेवोपमान

वस्त्वंतरमस्त्यनयोर्न समम् इति परस्परस्य यत्र भवेत् उभयोरुपमानत्वं सक्रमम् उभयोपमा सान्या ४
शशिमंडलमिव विमलं वदनेन मुखमिवेंदुबिंबमपि कुमुदमिव स्मितमेतत् स्मितमिव कुमुदं च ध
वलमिदं ५ सा रस्यापनन्वयाख्या यत्रैकं वस्त्वनन्यसदृशमिति स्वस्य स्वयमेव भवेदुपमानं चोपमे

यमुपमेयं चात्मन एव भवेत् कस्मादनन्यसदृशमिति हेतोः ननु यद्यन्यस्यार्थानुगमाभावस्तत्कथमौपम्य
लक्षणमुपमालक्षणं वा घटते नैष दोषो यतोऽनन्यसमत्वलक्षणं वस्तुनः सम्यक् स्वरूपं च यदा श्रुता
पह्निवत्तिवक्ता तदा सम्यक् स्वरूपप्रतिपादनं वस्त्वंतराभिधानेन विना न घटते तदभिधाने चानन्य
समत्वं दुर्घटमिति कृत्वैकमेव वस्तूपमानोपमेयरूपतया विभिद्य वक्ता अतः सामान्यमौपम्यलक्षण
मुपमालक्षणं चास्ति वस्त्वंतरानन्वयश्चेत्यनन्वयोपमालक्षणं ॥ ॥

स्याम्निष्टमुदाहरणमाह आनंदेति हे कविकेरोरुत्वमिव त्वं सरसि गच्छसीत्याद्यन्वयः ॥२ पंचमीमाह
सेति येयाहृशैर्यस्त्वं खेष्व विशेषणैरुक्त उपमेयस्ताहृग्भिरेव तत्त्वैर्ष्योपमानमपि युक्तं यस्यां साक
ल्पितोपमाख्या कल्पितानां चासामुपमा च तथाविधाख्या सत्त्वा यस्यां इति विशेषणैरित्यनेन चैतेनैकस्य

आनंदसंदर्भमिदं त्वमिव त्वं सरसि नागनासोरु इयमियमिव तव वचनं तु
स्फारस्फुरदुरुरुचिप्रसरा ॥२ साकल्पितोपमाख्यायैरुपमेयं विशेषणैर्यु
क्तं तावद्भिस्ताहृग्भिः स्यादुपमानं तथा यत्र ॥२ मुखमाप्तसकपोलं
मृगमदलिखितार्द्रपत्रलेखं ते भाति लसत्स
कलकलंस्फुटलाञ्छनमिंदु
बिंबमिव १४ ॥

हर्षेप्सुसंग्रहः किं तु बहुभिर्वो ... ल्पं भवति ॥२ उदाहरणं मुखमिति
अत्र मुखमुपमेयं परिपूर्णसकपोलं मृगमदलिखितार्द्रपत्रलेखमिति विशेषणद्वयोपेतं शशिबिंबमु
पमानमपि स्फुरत्षोडशकलं स्फुटकलंकं चेति १४ ॥ • ॥

काले
८६
87

षष्ठीमाह अनुपममिति उत्पाद्यत इत्युत्पाद्या उत्पाद्या नामोपमा सा यया क्रियते किंकृत्वोपमानं उपमा
नविशेषणं च संभाव्य संभवि कृत्वा अतोऽनुपममनुपमानविकल्पमेतद्वस्त्विति कारणात्कीदृशमुपमा
नमसदविद्यमानमसत्तः कथं संभवतीत्याह यदि यद्यर्थं यदि चेद्वादिशब्दसहितमित्यर्थः उपलक्षणं च
यद्यर्थशब्दो ह्यायस्मादद्भुतपूर्वसंभवादिप्रयोगेऽपि भवति यथा मात्रस्य स्मरणलक्षणामलमन्तरेण

अनुपममेतद्वस्त्वित्युपमानं तद्विशेषणं चासत् संभाव्य सदर्थैर्या क्रियते सोपमोत्पाद्या ॥
उन्मद्दलदीधितिनीलत्वकांतिभूयस्त्वेन यदि नाम्भः इत्युपमीयेत तया स्तनयोरस्याः स्तनाव
रणं १८

स्थितस्थलत्रामरयोर्द्वयंसः भेजे भितःपात्नकस्मिद्वसिं यो रभूतपूर्वांकृच संवृताशोरित्यादि १५ उदाह
रणं उन्मदेति अत्र उन्मद्दलदीधितित्वमुपमानं तद्विशेषणं च भवनं च द्वयमपि सयद्यर्थं संभावितं त
था स्फुटमुक्ताफलजालविचित्रं भवेदखंडं यदि चंद्रमंडलं अमांबुविहल्कारराजितं तेस्तेरखेरता
विरुपमीयते प्रिये १ ततोमुखं तेन तवोपमीयते इति वा पाठः अत्र सगोचंद्रमंडलस्य स्फुटमु
क्ताफलजालविविचित्रितत्वविशेषणमेव संभावितमिति १८ ॥

भा०

८६

एवं वाक्योपमां षड्विधामभिधायेदानीं समासोपमामाह सामान्येति उपमानपदं चंद्रकमलादिकं सामा-
न्यपदेन सुंदरशब्दादिना यत्र समस्यते समासे सा समासोपमा तत्र मध्ये प्रथमा तद्विशेषे विषये तु वाक्योपमातः
समासकृत एव यथोपमा कथमिवादिपदेन प्रयतनस्याहानतर्भूत इवार्थ औपम्यं यस्याः सा तथोक्ता ७

सामान्यपदेन समं यत्र समस्येत तूपमानपदं अंतर्भूतेवार्था सा तु समासोपमा प्रथमा ७ मुख-
मिंदुसुंदरमिदं बिसकिसलयकोमले भुजालतिके जघनस्थली च सुंदरि तव शैलशिला-
विशालेयं ८ पदमिदमन्यपदार्थे समस्यते चोपमेयवचनेन यस्यां तु सा द्वितीया मतेव समा-
सेति सद्भिः ९ शारदेंदुसुंदररुचिरुत्फुल्लकुवलयदलदीर्घलोचना सा मे दहति मनः कथमनि-
शं रंभागर्भाभिरामोरूः १० ॥

उदाहरणं मुखमिति अत्रेंदुरिव सुंदरमित्यादि विग्रहः ८ प्रकारांतरमाह पदमिति इदं पूर्वोक्तं सामा-
न्योपमानसमासपदमथानंतरमुपमेयवचनेनान्यपदार्थे यत्र समस्यते सा सर्वपदसमासात्मकत्वात्समा-
सोपमा द्वितीया ९ उदाहरणम् शारदेति अत्र शारदेंदुशब्दसुंदरशब्दयोः पूर्ववत्समासं कृत्वा ततो मुखेन वा

पदेन सह समस्यतेऽन्यपदार्थे समासः १० ॥

काले भूयः प्रकारान्तरमाह उपमानेति उपमानपदेन सह यत्रोपमेयपदमन्यपदार्थे सह समस्यते सान्या समासो-
८८ पमा वः पुनरर्थे भिन्नक्रमः सा पुनः समासेनोक्तसामान्यं चेवार्थश्च यस्यां सा मानयोक्ता २१ उदाहरणं नवेति
88 अत्र नवविकसितकमलमिव रम्यौ करौ यस्याः इति बहुव्रीहिः २२ अथ प्रत्ययोपमामाह उपमानादि

उपमानपदेन समं यत्र समस्येत चोपमेयपदं अन्यपदार्थे सादिनसामान्येवाभिधेयान्या २१
नवविकसितकमलकरे कुवलयदललोचने सितांशुमुखि दहसि मनो यत्तत्किं रम्भागर्भो-
रु युक्तं ते २२ उपमानात्सामान्ये प्रत्ययमुत्पाद्य यत्र प्रयुज्येत साप्रत्ययोपमा स्यादन्तर्भूतेवश-
ब्दार्था २३ पद्मायते मुखं ते नयनयुगं कुवलयायते यदिदं कुन्दायते तथा स्मितमेवं शार-
देवसन्तनुत्वं २४ ॥

ति उपमानादुपमानपदादन्यतो वा धात्वादिकात्सम्यं सामान्ये साधारणधर्मे विषये उत्पाद्य यदा प्र-
युज्यते सा प्रत्ययोपमा सा च प्रत्ययानां शब्देऽन्तर्भूतेवशब्दा २३ उदाहरणं पद्मायत इति पद्ममिवा-
चरतीत्याद्यर्थादिवार्के एवं धातोः प्रत्यये उत्क्रोशीत्यादिद्रष्टव्यमिति २४ ॥

एवमुपमात्रयमभिधायेदानीमेतद्भेदान्सामान्येनाह मालोपमेति यत्रैकस्योपमेयवस्तुनोऽनेकसामान्यमनेक
धर्मवदनेकसमान्यैरेकैकधर्मयुक्तैरनेकैरुपमानैरुपमीयते सेयमित्यमुना प्रकारेणाकारेण मालोपमाख्य
यायं कोऽलंकारः गायन्ति किंनरगणाः सह किंनरीभिरुत्तुंगशृंगकुहरेषु हिमाचलस्य त्वीरेद्रकुंददलशं
खमृणालनालनीहारहारहरहासमसितं यशस्ते मालोपमैवस्याङ्कः यत्तएकत्वेपि शौक्ल्यस्यानेकसामा
न्यविघतएव तस्यानेकरूपत्वादन्याहश्यामेवद्दितच्छंदेवःस्याह शंचंद्रादौतच्चसर्वं यशसि विघतइति

मालोपमेति सेयं यत्रैकं वस्त्वनेकसामान्यं उपमीयतानेकैरुपमानैरेकसामान्यैः २५ एषा मालेव
तन्वी चेद्दकालेवातिनिर्मला मामे हंसीव कलालापा चेतन्यं हरति नित्यदेव २६ ॥

केचित्तु मालोपमाभासं स्याङ्कः २५ उदाहरणं रूपामालतेति यत्रोपमेयाकांतानत्वाद्यनेकधर्मयुक्ता
रूपामालतादीन्येकैकधर्मयुक्तान्युपमानानि एषावाक्योपमाख्येत्विमे नवरूपामलतानन्वी शारच्चंद्रांशु
सुप्रभा मत्तहंसीकलालापा कस्यसानहरेन्मनः समासेनोपमेयं शरच्चंद्रायमेमूर्तीत्वकृतानायमेयु
पि दानेकर्णायमेराजनस्तनीतीभास्करायमे प्रत्ययोपमेयं २८ ॥

काल
५८
89

भेदांतरमाह अर्थानामिति यत्रार्थानामुपमानोपमेयानां बहूनां साहृश्यमस्ति तेषामेवमभ्यायथापूर्वं
योयः पूर्वः स उत्तरेषामुपमानं भवेत्सेयं रसनानासाहृश्यात् रसनोपमेत्यन्या यथा रसनायां परस्परमाभ
रणानां शृंखलाकटकवत्संबंध एवमिहार्थानामिति पूर्ववत् ॥ उदाहरणं नभ इति अत्र गगनादिरर्थः
पूर्व उत्तरेषां सलिलादीनां उपमानं यथावाक्यरसनोपमान्यत्विमे शारत्समये ऽस्य कांतिनभ सुखं सुख
श्रिलीलांवुजमंवुजाकृगोकरोकरश्चीरवतेसपल्लवोवरानने पल्लवलोहितोधरः समासरसनोपमेयं
अर्थानामौपम्ययत्र बहूनां भवेयथापूर्वं उपमानमुत्तरेषां सैयं रसनोपमेत्यन्या ॥ नभश्च वि
मलं सलिलं सलिलमिवानंदकारि शशिविंवं शशिविंबमिव लसद्युति तरुणीवदनं शर
त्कृतं ॥ क्रियतेऽर्थयोरन्यथायातदवयवानांतथैकदेशानां परस्पराततेभवतः समस्तविष
ये ज्ञायते शुक्लाकृचाग्रहंसो हंसायते चारुगतेन कांता कांतायते स्पर्शसुखेन वारि वारीयते स्वच्छतया
विहायः प्रत्ययरसनोपमेयं ॥ भूयोपि भेदांतरमाह क्रियतइति अर्थयोः उपमानोपमेययोरवयवि
नोस्तदवयवानां च सहजाहार्योभयरूपाणां या क्रियते यत्रावयवी अवयवाश्चोपमीयंत इत्यर्थः सा
समस्तविषयैकः प्रकारो यात्केवलमवयवानामेवाक्रियते नत्ववयविनोरेषासापएकदे

प्रविकाव्यादिद्वितीयः प्रकाशः ५८ ॥
५८

उदाहरणं अलिवलयैरिति अत्र ललताललनाग्रवयविन्यो अलिवलयादयश्चावयवाः सर्वएवोपमिताइत्यय १०
थासमस्तविषया २९ कमलदलैरिति अत्रावयवानामेवकमलदलादीनामौपम्यंनत्ववयविन्यानलिन्याः
प्रतीयते चास्याइत्येषैकदेशविषयाद्विविधापिवाक्योपमेयं अन्येत्विमे मृणालिकाकोमलवाहुयुग्मा
सरोजपत्रारुणपाणिपादा सरोजिनीवारुनन्नुर्विभातिप्रियालिनीलोज्वलकुन्तलासौ नयापद्मचारु

अलिवलयैरलकैरिवकुसुमस्तवकैःस्तनैरिववसंते भांतिलताललनाइवपाणि
भिरिवकिसलयैःसपदि २९ कमलदलैरधरैरिवदशनैरिवकेशरैर्विराजंते ॥
अलिवलयैरलकैरिवकमलैर्वदनैरिवनालिन्यः ३० ॥

मुखीभातिपद्मपत्रायतेक्षणा दशनैःकेसराकारैरलिनीलशिरोरुहा समासोपमेयंद्वेधा लतायसे
तितन्वित्वमोष्ठस्तेपल्लवायते सितपुष्पायतेहासोभृंगायंतेशिरोरुहाः मुखेनपद्मकल्पेनभाति
११५ साहंसगामिनी दोर्भ्यांमृणालकल्पाभ्यामालिकल्पैःशिरोरुहैः प्रत्ययोपमेयंद्विधा ३० ॥

काल ८० अथोत्प्रेक्षा अतिशयोक्तिरिति उपमानेनोपमेयस्य योऽतिशयमाह यथाह्येतयोरैक्यमभेदं विधाय कीदृशं तत्सिद्धउपमानस्यै
वनत्वमुपमेयस्य स्वभावः सत्वं यत्र तत्तथाविधमनेनतरं च तत्सिद्धमुपमानेन तस्मोपमानस्य ये गुणाः क्रियेयनसंभवन्त
स्वसमारोप्यते यत्र सत्वमुपमानाप्रकारेणोत्प्रेक्षाभरणमेतेव शाद्वलः । तद्गुणाधेन ध्यारोपितस्यापि सगुणंवा यार्थः
येन सिद्धोपमानसज्ञावेनयोरभेदमात्रेणाभिधानादुत्प्रेक्षावत यथा तेवं दत्तमिति निविष्टरस्रवाः आवश्यत्वमस

अतिशयोक्त्यादेकवं विधाय सिद्धोपमानसज्ञावं आरोप्यते चतसिद्वत्तद्गुणादीतिसोऽत्प्रेक्षा ३१
चंपकतरुशिखरमिदं कस्तममस्पृहस्थलेन मदनाशिखी अयमस्यैवारूढः पश्यति पथिका
न्दीपदर्शिव ३२ ॥

मन्मभूस्थतः व्याजहारदशा नांशुमंडलव्याजहारशावलेदयद्दुःत्यादि ३१
उदाहरणे चंपकेति अत्रोपमेयचंपकशाशिकमुपमानेमदनाग्निस्तयोर्लौहित्येन साधर्म्यादैक्यं सिद्धोप
मानसज्ञावं विधाय तत्रोऽग्रेर्योर्ध्वज्वलनमचेतनत्वादसंभावितमारोपितमिति ३२ ॥
॥ ॥ ॥ १०

प्रकारांतरमाह सेति इतीत्थं सान्योन्येत्या यत्रोपमेयस्थमुपमेयांतरमुपमानप्रतिबद्धस्योपमानांतरस्य तत्
त्वेन ताद्रूप्येण संभाव्यते ३३ उदाहरणं आपांडुगंडेति अत्रशशस्थुपमानं तत्प्रसिद्धमपरं लांछनमुपमाना
तरं तस्मात्तद्रूपेणोपमेयं नायिकामुखगतमन्यदुपमेयं मृगनाभिपत्रलक्षणं संभावितमिति ३४ भूयो

सान्येस्तुपमेयगतं यस्यां संभाव्यतेऽन्यदुपमेयं उपमानप्रतिबद्धापरोपमानस्य
तत्त्वेन ३३ आपांडुगंडपालीविरचितमृगनाभिपत्ररूपेण शशिशंकयेवं
पतितं लांछनमस्या मुखे समन्ततो नोः ३४ यत्रविशिष्टे वस्तुनि सत्यसदारोप्य
ते सममन्तस्य वस्त्वन्तरमुपपत्त्या संभाव्यं सापरोत्प्रेक्षा ३५ ॥

पिभेदांतरमाह यत्रेति यत्रेत्यायां शोभनत्वेनाशोभनत्वेँ वा विशेषणेन विशिष्टे वस्तुनि उपमेयरूपे
सत्यविद्यमानमेव वस्त्वंतरमुपमानलक्षणममेसमानमारोप्यते सापराः नोत्येत्यानन्तरपद्यविषमा
तेकथं सममित्यारोपस्तस्येत्याह उपपत्त्या युक्त्या संभाव्यं सा च समरत्वात्संभावनायोग्यं यतस्तत्सामर्थ्यः ३५

नेर४

काले
५८
७१

उदाहरणं अनिलेनेति अत्र विशिष्टे संध्याख्ये वस्तुनि असदेव वस्त्वंतरं पताकाख्यं सामर्थ्यादारोपितं तत्त्वेनास्यास्सं
भाव्यं यतो रविरश्मेः पताकया भाव्यमेतत्पुरुदयाचलमवहितस्य रवेरीदृशमानं नाम स्तीति नैकतां प्रकटयति अत्रायमसा
म्यमात्रेणेति विनैवोपमया संभावना भवतीति न चोपमाव्यवहारस्तत्र कोलंकारो यथा यथा प्रासोरविभ्रममंड
नानां सपादशैशीर्षांवेरर्बिभर्ति वलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसंध्यामिव धातुमत्तां तथा आवर्जि
तां किंचिदिव स्तनाभ्यामित्यादिषु अत्र त्वकालसंध्यादीनां संभावनेन काचिदुपपत्तिर्निर्दिष्टा न चाप्युप
माव्यवहारो यतः सिद्धमुपमानं भवति न चाकाले सिद्धत्वं तथापि यथाश्रवणं त्वाप्युपायोपमाव्यवहारोन

अनिलेन कुंकुमरागारुणः पताकेव दृश्यते संध्या उदयनदीतीरितस्य प्रथयत्यामग्नतां भानोः ३८

चाप्यतिशयोक्तेरसंभवोस्ति अत्रोच्यते उपमायामसंभवत्वेतायां तत्त्वोपपत्तिरतउभयत्रापि लक्षणस्य
न्यूनता यद्यपमाभासो वास्यादतिशयोक्त्याभासो वा एवं दृष्टिव्याह्वमानदेउरत्यादावपि द्रष्टव्यं सूत्रकारे
णानुक्तं भेदांतरमपि चास्यो विद्यते कर्तृरूपमानयोगः समोपमस्यानिवादिरपि यत्र संभाव्यते तत्रोपा
द्विते यासावपरोस्येदा यथा यः करोति वपोद्कानिः श्रेयसकारीः क्रियाः स्नानिदोषच्छिदः स्वच्छाः
सम्फूः पकयत्यय तथा यत्रापरुदितं कृतं शवशरीरमुद्दीतितस्थलेकमलरोपणं स्वचिरमूषेरवर्षि
ते सेपुच्छमवनामितं वधिरकर्णजापं कृतः कृतापमुखमंडनायदनुयोजनः सेवितः ३८ ॥ ५८

अथ रूपकं यत्रेति यत्रोपमानोपमेययोर्गुणानां साम्येन तत्त्वेन सति विद्यमाने प्रतीतिपथचारिण्यपि भिदा तयो
रैक्यं कल्प्यते तदिमं तथाप्रकारेण रूपकं प्रथमं तत्र समासग्रहणादित्य प्रथमशब्देन वाक्यरूपकं विव
क्षितं सैतयोगमध्यमेदो विधेतत्तत्कविरासार्थमाह अविवक्षितसामान्येति सदपि सामान्यं न वि
वक्ष्यते सिंहो देवदत्त इति उभयोर्धर्मात्तस्य लक्षणमलक्षणव्याजव्यपदेशादिभिः शब्दैरुपमानोपमेययोरा
भेदाभेदश्चाविवक्षित इति परमार्थेन तत्त्व उभयत्राभेद एवेति ३७ उदाहरणं साक्षादिति स्पष्टमेव ३८

यत्र गुणानां साम्ये सत्युपमानोपमेययोरभिदा अविवक्षितसामान्या कल्प्यत इति रूपकं प्रथमं ३७
साक्षादेव भवान्विष्णुर्भार्या लक्ष्मीरियं च ते नान्यदद्भुतमस्त्यस्माल्लोके मिथुनमीदृशं ३८ उप
सर्जनोपमेयं कृत्वा तु समासमेतयोरुभयोः यत्तु प्रयुज्यते तद्रूपकमन्यत्समासोक्तं ३९

अथ भेदान्तरमाह उपसर्जनेति एतयोरुपमानोपमेययोः समासं कृत्वा यत्तु नः प्रयुज्यते तदपरं स
मासोक्तं रूपकं समासोपमायां रूपकत्वनिवृत्त्यर्थमाह उपसर्जनमप्रधानमुपमेयं यत्र यथाऽङ्गेन
एव पद्मगोऽङ्गेन पद्मगः समासोपमायां तूपमानमुपसर्जनं यथा शशीव मुखं यस्याः सा शशिमु
खीति तः शङ्कः समन्वये उभयग्रहणं नियमार्थं उभयोरेव समासे न तत्त्वनीयस्यापि सामान्यपदस्य समर्थः ३९

काले ५२ सामान्यं रूपकभेदद्वयमेतदभिधायेदानीमेतद्विशेषानाह सावयवमिति एतद्वाक्यसमासलक्षणे
रूपकद्वये प्रत्येकं सावयवं निरवयवं संकीर्णं चेत्यमुना प्रकारेण त्रिधाभिधीयते पुनरेतद्द्वयमपि वाक्यसमा
सलक्षणमेतद्रूपकं समस्तविषयतयैकदेशितया च द्विधाभिधीयते ननु सावयवादिभेदभिन्नं सत्
९२ निरवयवादिषु सर्वेषामसंभवात् तेनात्र भेदद्वये सावयवादित्रिभेदानुप्रवेशो यथासंभवमेवमवतो

सावयवं निरवयवं संकीर्णं चेति भिद्यते भूयः द्वयमपि पुनर्द्विधैतत् समस्तविषयैकदेशित
या ४०· उभयस्मावयवानामन्योन्यं तद्वदेव यत्क्रियते तत्सावयवं द्वेधा सहजाहार्यैर्भवेत्तैः
स्यात् ४१ ॥ राम ॥

ति ४०· इदानीमेषामेव लक्षणमाह तत्र सावयवे उभयस्मि
न्नुभयस्योपमानोपमेयलक्षणस्यावयवास्तेषां परस्परं यद्रूपणं तद्वदेवेति समस्तोपमाव
त्क्रियते तत्सावयवं रूपकं यथा समस्तोपमायामुपमानोपमेययोः सावयवानां तावौपम्यमेवमि
हापि रूपणमित्यर्थः तच्च सहजैराहार्यैरुभयैश्च निरवयवैर्भवेद्द्वेधा त्रिविधं स्यात् ४१ ५२
वं४

उदाहरणं ललना इति एतद्धाकारूपकं सावयवं समस्तविषयं सहजावयवं चाहार्यावयवं तु यथा ग
जो नगः कुंभा मेघाः शृंखला पन्नगा अपि यत्रासिं ह्यो भिशोभंते भ्रमराहरणास्तु यथा उभयावयवं यथा य
स्याबीजमहंकृतिर्गुरुकनवोमूलं ममेतिय द्वोनित्याख्यसंततिः कुरः स्मरः सह हास्यादयः पल्लवाः स्कंधो
दारपरिग्रहः परिभवः पुष्पफलं दुर्गतिः सा मे त्वया सततं निसेव्यया परमुन्नातत्संसा ललता रूपता इदानीं
समासरूपकं सावयवं समस्तविषयं सहजावयवमुदाहृतमनुचितं ग्रंथकृता तन्नोदाहृतं तच्चेत्थं यथा

ललनाः सरोरुहिण्यः कमलानि मुखानि केसरैर्दशनैः अधरैर्दलैस्तनाग्रा नवविशनालानि बा
हुलताः ५२ विकसितताराकुमुदे गगनसरस्यमलचंद्रिकासलिले विलसति शशिकलहं
सः प्राह द्विपदपगमेमघः ५३ ॥

वचनमधुनयनमधुकरमधरदलं दशनकेसरं तस्याः मुखकमलमनुस्मरतः स्मरहृतमनसः कु
तो निद्रा ५२ समासरूपकाहार्योदाहरणमाह विकसितेति अत्र गगनमुपमेयं सरः उपमानं त
योऽत्र समासस्ताराद्योत्स्नाशशिनो गगनस्याहार्यावयवाः उपमानस्य तन्नेयाः दृशास्ताहृशा भव
तु नात्र तद्धिवत्ता प्राह द्विपदीति रूपकमपि नोदाहरणं नेयोऽत्र समवयवत्वाभावात् ५३

काले
६२
63

अथ समासरूपकोभयोदाहरणमाह अलीति अत्र वाप्य उपमेया विलासिन्य उपमानभूतास्तयोः समासेन
त्र वाप्या अलिकुलचक्रवाकहंसाः कृत्रिमा अवयवाः सरसिजानि तु सहजा विवक्षिताः विलासिन्यश्च यथात
था भवंतु न तद्विवक्षा ५६ अथ निरवयवमाह मुखेति यत्र सावयवविवक्षा नास्ति क्वापि यत्ने न निरवयवं रूप
कं तच्च न हीकथमित्याह मुखमित्यादि ५७ अथ तल्लक्षणं मुखमिति इदमिति मुख्यावयवविवक्षाभि
ति एवं लक्षणकं सा मालेति यत्रैकं वस्त्वनेकसामान्यमुपमीयते नानैकैरुपमानैरेकसामान्यैरित्येत उप
अलिकुलकुंतलभाराः सरसिजवदना मधुचक्रवाकउचाः राजंति हंसवसनाः संप्रति वापी विलासिन्यः ५६ मुख्यावयवविवक्षां विधीयते यत्नेन तन्निरवयवं भवति चैतल्लक्षणं मुखं मालारसनापरपरि
ते ५७ मुखमिदं सा माला रसनायां वैपरीत्यमन्यादिदं यस्मिन्नुपमानाभ्यां समस्यमुपमेयमन्यार्थैः

मालक्षणं यत्र रूपके तदित्यर्थः रसनायां वैपरीत्यमिति योयः पूर्वोर्थः समस्त उत्तरेषामुपमानमित्युपमानल
क्षणं वैपरीत्यं रूपकरसनायां द्वियोयः पूर्वोर्थः समस्त उत्तरेषामुपमेय इति अन्यत्सर्वं परित्यमिदं वक्ष्यमाणल
क्षणकं तदेव लक्षणमाह यस्मिन्नित्यादि यत्र द्वाभ्यामुपमानाभ्यां सहैकमुपमेयमन्यस्य द्वितीयस्योपमे
यस्यार्थे वर्तमानं समस्यते यत्र द्विद्वेउपमानेन वाप्यपमुपमेयद्वयेनैव भाव्यमित्युपमेयार्थेउपमेयं समस्य

ते पद्मानि विकसितानि यस्मिन्काले इति ५८॥
६२

एतेषामुदाहरणानि चत्वारि यथाक्रममाह करेति अत्राज्ञामुखादिभिरवयवैर्विनाकल्पद्रुमे
णाह्रूपितएनकुटुंबाकाद्रूपकसमासत्रूपकत्वयथा नीचोपि मंदमतिरप्यकुलोद्भवोपि भीरुः शठोपि
चपलोपि निरुद्यमोपि त्वत्पादपद्मयुगलेषु विस्रप्रसन्नसंहृष्टपेतेन त्वद्देरपि गौरवेण ४७ मालामा
द्र ऊस्तमेति अत्रैकादयिताविरहिहृदयदारणाद्यनेकधर्मयोगात् ऊस्तमाद्युपमानादिभिरे
नैकैरुपमानैरेकैकधर्मप्रमेरूपिताप्यत्रैवाक्यमेवरसनाद्यंपरंपरितयोः समासएवसंभवतीति ४८

कः स्मरेद्दशेषान्कामान्नुपशमितसकलसंतापः अखिलार्थिनां यदि त्वं न स्याः कल्पद्रुमोग
जव ४७ ऊस्तमाद्युपमास्वलावण्यमहोदधिर्गुणनिधाने अनंदमंदिरमहोहृदिदयि
तासवलति मे शल्य ४८ किशलयकरैर्लतानां करकमलैः कामिनां जगज्जयति नलिनी
नांकमलमुखैर्मुखेंदुभिर्योषितां मदनः ४९ स्मरशबरचापयष्टिर्जयति जनानेदज्ञ
लपिशालिवा लावण्यसलिलसिंधुः सकलकलाकमलसरसीव ५० ॥

रसनारूपकमाह किशलयकरैरिति अत्रयोयः पूर्वोर्थः किशलयादिकः सस उत्तरेषां करादीनामु
पमेय इति ४९ परंपरितमाह स्मरेति अत्रैकः स्मरउपमेयो द्वाभ्यामुपमानाभ्यां शबरचापयष्टिभ्यामत्य
न्तानाधिकालक्षणसपदार्थस्यार्थेसमस्येते स्मरस्य शबरउपमानेनाधिकायाश्चापयष्टिः स्मरएवशब

काले ५४
94

संकीर्णमाह उपमेयस्येति उपमेयस्योपमेयावयवानां च सहजाहार्योभयरूपाणामुपमानैरुभयेषामपि
निरवयवैः सह यद्रूपणं क्रियते तत्संकीर्णनामेदं एवं च सहजावयवभेदत्वात्त्रिधा भवत्युभयेषामपि
मानेनोपमेयस्तदवयवाश्च निर्दिश्यन्ते ५१ उदाहरणानि लक्ष्मीरिति नायिकाद्योपमेयास्तदवयवाश्च
सहजाः स्तनादयो लक्ष्मीचेदृशी नीलिकोभयेषामुपमानानि निरवयवानि नहिलक्ष्म्याः स्तनादयोवयवाः
उपमेयस्यावयवमुपमानेष्वविषयद्वतिसंकीर्णत्वमिति ५२ अथाहार्यावयवोदाहरणमाह स्तनेति
उपमेयस्य क्रियते तदवयवानां च साकमुपमानैः उभयेषां निरवयवैर्विशेषतादिति संकीर्णं
५१ लक्ष्मीस्त्वमुखमिंदुर्नयने नीलोत्पले करौ कमले केशाः केकिकलापो दशना ग्रथिताः कुंद
कलिकास्ते ५२ स्तनतटमगगगनमिदं हसरवो मदनचापनिर्घोषः भुजदवनं हरहासितेजव
लयजाले दृशः सदृशी ५२ इंद्रस्त्वं तव बाहू जयलक्ष्मीद्वारतोरणस्तंभौ खड्गः कृतांतरसना
हेस्तनतुरदंसरः शरदिनिर्मं जिह्वा च सरस्वती भुजगेन्द्र ५४ ॥ लेखाद्विस्तीर्णत्वाच्च गगनसदृशमित्यर्थोत्र
चगगनकामचापघोषनिर्झरहासितनुलतारदृशो निरवयवोपमानानि उपमेयस्य स्तनदवयवाः हंसरवभुज
दवनं भुजवलयजालान्याहार्याणि विवक्षितानीति ५२ अथोभयावयवमाह इंद्र इति अत्र राजोपमे
यस्तदवयवाश्च बाहुखड्गजिह्वाः सहजाहार्याः इंद्रजयलक्ष्मीद्वारतोरणस्तंभादीनि निरवयवोपमाना ५४

समस्तविषयरूपकं निरूप्येदानीमेकदेशिरूपकमाह उक्तमिति अनयोर्वाक्यसमासरूपकयोर्यत्समस्त-
विषयं लक्षणं तन्मात्रयैव रूपयद्भिरुक्तं तथैकदेशीदमायोजनीयं तदोदाह्रियते यथा अत्रावयवानामेव क-
मलकेसराणां मुखदशनैः रूपणं कृतं न तु पद्मिन्या अंगनयेत्येकदेशोत्रैवमिति अन्यदपि रूपकं संगतं ना-
म विद्यते यत्र संगतार्थतया रूप्यरूपकभावो यथा कालिदासस्य रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः
अभिवृष्य मरुत्सस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे अत्र न सावयवादिव्यपदेशस्तल्लक्षणं तदन्तर्भवतीत्युच्यते सामान्य

उक्तं समस्तविषयं लक्षणमनयोस्तथैकदेशीदं कमलाननैर्नलिन्यः केशरदशनैः स्मितव-
क्त्रः ५५ अतिसाम्यादुपमेयं यस्यामसदेव कथ्यते सदपि उपमानमेव सदिति च विज्ञेयापह्नु-
तिः सेयं ॥५९ ॥

तद्रूपकलक्षणमभिधाय तस्य वाक्यसमासभेदौ व्यापकावुक्तौ तयोश्च सावयवादिभेदा यथासंभवं।
योज्यास्तस्मिन्तूलभेदद्वये संगतादयस्तूक्तभेदानामन्तर्भावः ५५ अथापह्नुतिः अतिसाम्यादिति
यस्यामुपमानोपमेययोरत्यन्तसाम्यादुपमेयं प्रस्तुतं वस्तु विद्यमानं कथ्यते उपमानमेव सत्तया सैव-
मपह्नुतिर्नाम उत्प्रेक्षायां व्याजादिशब्दैरुपमेयमसत्त्वमपह्नूयते इह तु सर्वथैवापह्नव इति विशेषः ५९

काल. ९५ उदाहरणं नवेति अत्रातिसादृश्याद्विलासिनीमुपमेयमपह्नुत्य शशिकलाया उपमानस्यैव सद्भावः क
थितः ५७ अथ संशयः वस्तुनीति यत्रैकस्मिन्वस्तुन्युपमेये प्रतिपत्तुरनेकवस्तुविषयः सादृश्यात्संदे
हो भवत्यनिश्चयांतः स इत्येवंप्रकारः संशयनामालंकारस्तु विशेषः ५८ उदाहरणं किमिति अत्रैक
स्मिन्मुखे कमलमुखविषयः सादृश्यादनिश्चयसंशयः ५९ प्रकारांतरमाह उपमेयस्येति यत्रोपमेयस्य

नवविशकिशलयकोमलसकलावयवा विलासिनीमेषा आनंदयति जनानां नयनानि सितां
शुलेखेव वस्तुनि यत्रैकस्मिन्ननेकविषयस्तु भवति संदेहः प्रतिपत्तुः सादृश्यादनिश्चयः सं
शयः स इति ५८ किमिदं लीनालिकुलं कमलं किं वा मुखं सनीलकचं इति संशेते लोकस्त
यि सतन्नु सरोवतीर्णायां ५९ उपमेयस्य दसंभवि विपरीतं वा तथोपमानेऽपि यत्र सतनिश्चयग
र्भस्तत्रापरोऽनिश्चयांतोऽन्यः ६०

दस्तु नैव संभवति तत्तस्तत्कथ्यते विपरीतं वा यत्तस्तत्र दसंभवि कथ्यते तथोपमाने यदसंभवि तत्स्मा
त् यत्र सतत्तदसंभवि कथ्यते स निश्चयगर्भाख्यः संशयो भवति ततोऽन्यथा तु यत्र पर्यंते निश्चयो भ
वत्येतेषोऽन्यो निश्चयांताख्यः संशयो द्वितीयः सूर्वोक्तसामान्यसंशयलक्षणमुभयत्रापि योज्यं ६० ९५

निश्चयगर्भोदाहरणमाह एतदिति किंपुनरिति अत्रोपमाने शशिनि संभवितः कलंकस्याभावः उपमे
येत्वेतत्वसंभवितः प्रभावाऽफल्यस्यसद्भावउक्तः वैपरीत्येननोक्तंतदस्यचइद्दृष्टव्यं ९१ ९२ निश्चयांतमाह कि
मिति अत्रोपमानेहंसेगौरत्वमसंभवि विद्यते इहेत्वसंभवितो हंसस्याभावो नामयद्दृणाच्चनिश्चयः

एतत्किंशशिबिंबंनतदस्तिकथंकलंकमेतस्य किंवावदनमिदंनत्क
थमियमियतीप्रभास्यस्यात् ९१ किंपुनरिदंभवेदितिमोघतलालब्धस
कलदेहायाः वदनमिदंनेवरतनुविलोक्यसंशेरतेपथिकाः ९२ कि
मयंहरिः कथंनहरिः किंवाहरःक्वसोस्यवृषः इतिसंशय्यभवेतेनाम्ना
निश्चिन्वतेलोकाः ९३ ॥

अस्मिन्निश्चयांते संशयगर्भलक्षणापेक्षानकार्येतिनेनउपमेयेसदसंभवीत्यादिलक्षणाभावेपिभ
वति यथामाघस्य किंतावत्सरसिसरोजमेतदारादाहोस्वित्मुखमवभासतेतरुण्याः संशय्यद
णमितिनिश्चिकायकश्चिद्दिब्बोकैर्बकसहवासिनां परोक्षैरिति अन्येपिसंशयभेदाविद्यंतएवयथा

काले यत्रोक्तेपि निवर्तेत न संदेहो नैव साम्यतः संशयोन्यः स विज्ञेयः शोभागर्भः स्फुटो यथा प्रस्याद्दितविचित्रवस्त्रकृता-
५९ कल्लाया मघायेद्दितः सोयेतश्च सकोपिकः पुनरस्यावेतनं निभीयते वाक्यं वक्ति न वक्रमस्ति न शृणोत्यसा
96 वलेविश्रुतिश्च द्वक्षांश्च निरीक्षते न विदितं तत्त्वम्बव पार्थिवः तथा उपमेयस्य प्रकृतस्य संदेहस्यैव कथ्यते उ
पमानमस्यावन्यः संशयो दृश्यते यथा यो गोपीजनवल्लभः स्तनतटव्यासंगलब्धास्पदः छाया
वानवरत्नकौस्तुभमणिश्रियं भ्रुवन्नद्दूलकः कृष्णः सोपि हृताशयाव्यपहृतः कांतः कया
प्ययमेकं किं रायेमधुसूदनो न हि न हि श्यामापिकृष्णोलकः तथा अतिशयकारिवि
शेषणाद्युक्तं यत्रोपमेयस्युच्येत साम्यादुपमानगते संदेहे संशयः सोमः
यथा भुजतुलितजगद्भूमस्त्वविक्रमाक्रांतभूतलोज
यति किमयं जननाह्नैनो न हि सकलजनानंद
नो देवः एवमन्योपि संशयप्रका
रा लक्ष्यानुसारेण बोद्ध
व्या इति ९३॥
॥

५९

भूयोपि भेदांतरमाह यत्रेति सोयमन्यः संशयो यत्रानेकत्रोपमानोपमेयलक्षणोर्थे कर्त्रादिकारकत्वविष-
यः संशयो भवति अस्याः क्रियायाः किमुपमानं कारकं स्यादुतोपमेयमिति उभयत्र भ्रांतिरित्यर्थः तथैक-
त्वगतो वेति यत्रोपमानोपमेययोरैक्ये संभाव्यमाने एकस्य तात्विकमन्यस्यातात्विकमिति संदेह उभयोः
९४ उदाहरणमाह यमण्यार्थयैकयाह गगनमिति अत्राद्यार्द्धे ऽध्ययनक्रियांप्रतिकर्तृत्वसंदेहः उक्तो द्वि-
तीये तु मुखशशिनोस्तात्विकातात्विकत्वमेकत्र संदिग्धमिति अथायं कोलंकारो यथा भारवेः इंजि

यत्रानेकत्रार्थे संदेहस्त्वेककारकत्वगतः स्यादेकत्वगतो वा सादृश्यात्संशयः सोन्यः ९४ गग-
नमधीते हंसैस्त्वन्नः सुभगोत्वयात्तु हंसेभ्यः किं शशिनः प्रतिबिंबं वदने ते किं मुखस्य शशी ९५
सकलसमानविशेषणमेकं यत्राभिधीयमानं सत् उपमानमेव गमयेदुपमेयं सा समासोक्तिः ९६

तान्वि विपाक्तकशैलानामितेन्तु गगने स्थगितेन्व सरितान्तु विषमेषु परिणीसंहृतान्तकऊभस्तिमिरेण
औपम्याभास इति केचिदुक्तैवेयमित्यन्ये ९५ अथ समासोक्तिः सकलेति यत्रैकमुपमानमेवोपमे-
येन सह सकलसाधारणविशेषणमभिधीयमानं सदुपमेयं गमयेत्सा समासोक्तिः सकलग्रह-
णामिश्रत्वनिहृत्यर्थं एकग्रहणात् उपमेयवाचिपदप्रयोगनिहृत्यर्थं सद्ग्रहणं प्रतिपादनसमर्थत्व

काव्याल ९६ ॥

काले
९०
९७

उदाहरणमाह फलमिति फलमास्वादिकं दृष्टार्थमेव त्वत्तत्कृत उपमानं रुचा सा पर्यन्तान्तरूप एव गमयति
९० अयमर्थः तदिति तन्मतेनानालंकारः इत्यमुना वृत्तमात्रप्रकारेणाय यद्वक्तान्यमतेन पराभिप्रा
येण सिद्धं लोकप्रतीतमुपमेयमप्रकाशयति पाद्य ततउपमानं ब्रूयात्किंत्वनेन तथाविशिष्टमुपमेयमप्रस्त

फलमविकलमलचीयोलघुपरिणतिजायतेस्य सत्स्वादु प्रीणितसकललक्षणयिसुगणनस्य सदु
न्नतेः स्वनतेः ९० तन्मतमितिपक्षेणाविवक्ष्यमतेन सिद्धमुपमेयं ब्रूयाद्यथोपमानेन तथाविशि =
ष्टं स्वमतसिद्धं ९८ मदिरामदभरपाटलमलिकुलनीलालकालिधम्मिल्लं तरुणीमुखमिति ९
यदिदं कथयति लोकः समस्तलोकेन मन्येहमिंदुदेवः स्फुटमुदयेरुणरुचिः स्थितेः पश्चात् उद ५
यगिरेरुच्छ्रयपरैर्निशान्तमोभिरवहीतइति ७। ॥
दृशं पुनस्त्वकीदृ शं पुनस्त्वकीदृशं स्वमतेन
स्वाभिप्रायेणैव तथोपमानत्वेनासिद्धमुपमेयमेव तत्तत्तल्लादिसमर्थैः ९८ उदाहरणमाह मदि
रेति मन्यइति अत्र मुखमुपमेयं लोकमतेनाप्रकाश्य स्वमतेनेन्दुमाह विशेषणानि तल्लानि तथा हि श्वेत
मदिरामदभरेणालोहितमिंदुरुदयारुणकान्तिमुखकुसुमकेशकलापेन कृष्णकेशी निशान्तमोभिः ९०

अथोत्तरं वक्तीति यत्र वक्ता ज्ञातात्प्रसिद्धादुपमानलक्षणादन्यदुपमेयभूतं वस्तु पृष्टः सन् तत्त्वेन स
द्भावेन तत्तुल्यमुपमानसदृशं वक्ति न तत्तुल्यतापि ज्ञातेत्याह कार्येणेकीदृशेनानन्यसमेन ख्यातेन
च तदुपमानं वर्जयित्वाऽन्यत्राविद्यमानेन तत्र च प्रसिद्धेत्यर्थः अथ परिसंख्यायावास्तवोत्तरस्या ।
स्यावोत्तरस्य को विशेष उच्यते परिसंख्यायामज्ञातमेव पृच्छ्यति नियमप्रतीतिश्चौपम्याभावश्च किं

यत्र ज्ञातादन्यत् पृष्टस्तत्त्वेन वक्ति तत्तुल्यं कार्येणानन्यसमं ख्यातेन तदुत्तरं रेषेयं ११ किं मर
णं दारिद्र्यं को व्याधिर्जीवितं दरिद्रस्य कः स्वर्गः सन्मित्रं सुकलत्रं सुप्रभुः सुसुतः १२

सुखमपारं तेऽयमित्यत्र हयपारं तेऽयमेव वस्तुत्वेनान्यदित्यर्थः इह तु ज्ञातादन्यत् पृच्छ्यते न च निय
मप्रतीतिरस्ति औपम्यं च विद्यते यथा किं मरणमित्यादि वास्तवोत्तरे तु न नियमप्रतीतिर्नौ
पम्यसद्भावः केवलं प्रश्नोत्तरमात्रकथनमेव यथा लक्ष्मीसौराज्यादि तत्र कथितम् ११ अथोदाह
रणमाह किमिति अत्र मरणत्राणस्यागमप्रकाशनात् प्रतीतादन्यत् पृष्टो वक्ता कार्येणाकिंचि
त्करत्वदुःखकारित्वादिना तत् तुल्यं दारिद्र्यं मरणमिव कथितवान् १२ ॥

कालं अथान्योक्तिः असमानेति यत्रासाधारणविशेषणमप्रस्तुतमुपमेयमुपमानेनोक्तेन परं केवलं गम्यते प्रतीयते सेयं
९८ केन प्रकारेणान्योक्तिर्भवतीति नन्वयमसमानविशेषणं न कथ्यते न तत्कथ्यत इत्याह समानेति हेत्वामिति समानं
६५ सदृशामिति हेतुमर्थशरीरं यस्य तत्तथोक्तं यत उपमानतत्त्वव्यवहारमुपमेयमतस्तेन गम्यत इत्यर्थः अपिशा

असमानविशेषणमपि यत्र समानेतिहत्तमुपमेयं उक्तेन गम्यते परमुप
मानेनेति सान्योक्तिः ७३ शुक्कामलीलहंसं विकसितकमलोज्ज्वलं
सरः सरसं वकल्लुलितजलं पल्वलमभिल
षति सखे न हंसोऽसि ७४ ॥

शक्तिं चित्समानविशेषणा त्वेपिक्वापि भवतीति सूच्यत इति ७३ उ
दाहरणमाह मुक्तेति अत्र हंसेनोपमानेनोक्तेन सज्जनः प्रतीयते विशेषणानि चात्र सलीलहंसा
दीन्यसमानानि न हि पुरुषः सरो मुक्ता पल्वलमभिलषति इति हेतुं तत्समानं यतस्तस्याशिष्ट
जनाधिष्ठितस्थानं सज्जनः खलमन्यं वाश्रयतस्तत्तुल्यउपालम्भ इति ७४ ॥ ९८

अथ प्रतीपमाह यत्रेति यत्रोपमेयमनुकंप्यते निंद्यते वा तत्प्रतीपं नामालंकारः कस्मात्तस्य निंदानुकंपे क्रि-
यते इत्याह सममुपमानेनेति कृत्वा यन्न उपमानेन तुल्यमतो निंदानुकंपे तस्यासमर्थः तादृशो न हि किमर्थमुपमा-
ने क्रियत इत्याह अतिस्तोत्रं सातिशयमुपमेयं ख्यापयितुं तन्न यदि सातिशयं तर्ह्युपमानेन सह साम्यं नास्तीत्या-
ह दुरवस्थमिति इति इतरे तौ यतो दुःस्थामवस्थां प्राप्तमुपमेयमत उपमानेन सममतएव निंद्यते अनुकंप्यते वे

यत्रानुकंप्यते सममुपमानेनेति निंद्यते वापि उपमेयमतिस्तोत्रं दुरवस्थमिति प्रतीपं स्यात् ७५
वदनमिदं सममिंदोः सुंदरमपि तेकथं चिरं न भवेत् मलिनयति यत्कपोलौ लोचनसलि-
लैरिकज्जलवत् ७६ गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन वहसि किं भद्रे संतीदृशानि दि-
शि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ७७

तयोरपि विस्मये एतदेव वालंकारस्य प्रतीपत्वं यदन्येनान्यत्क्रि-
यते ७५ उदाहरणे वदनमिति अत्रांजनवारिपरिमलिनत्वान्मुखस्य दौरवस्थ्यमतएवेंदोरुपमा
यते अनुकंप्यते तन्नवतः स्तुतिर्मुखस्य कृता ७६ निंदोदाहरणमाह गर्वमिति यत्र वा अजस्रोपलभ्य-
मान नलिननिभनयनवनया गर्ववहनान्निंदा स्तुतिस्तु प्रातीतिकी दुरवस्थत्वं कस्मादपि कारणाद्बोद्धव्यं

कालं
८९
११

अर्थान्तरन्यासमाह धर्मिणमिति यत्रोपमेयं धर्मिणमर्थविशेषरूपं सामान्यरूपं वा केनचित् धर्मेणाधा
रोपकारादिना युक्तमभिधाय तस्य धर्मस्य दृढीकरणार्थमितरं यथाक्रममेव सामान्यविशेषरूपं समा
नधर्मकमुपमानभूतमर्थं कविर्न्यस्येदसावर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ७८ उदाहरणमाह तुङ्गानामिति
अत्रोपमेयविशेषमेघपर्वताख्यं तुङ्गत्वादियुक्तमभिधाय सामान्यरूपमानेन महत्त्वगुणयुक्तं न्यस्त १

धर्मिणमर्थविशेषं सामान्यं वाभिधाय तत्सिद्ध्यै यत्र सधर्मिकमितरं न्यस्येत्सोऽर्थान्तरन्यासः ७८
तुङ्गानामपि मेघाः शैलानामुपरि विदधते छायाम् उपकर्तृके हि समर्था भवन्ति महतां महीयांसः ७९ सकलमिदं खण्डः खं भवति यथा वा सनतथा हीह रमयन्ति नवा तरुणीनेत्र
खलनादीनिरतिकलहे ८० पूर्ववदभिधायैकं विशेषसामान्ययोर्द्वितीयं तु तत्सिद्ध
ये भिदध्यात् विपरीतं यत्र सोऽन्योऽयं ८१

द्वितीयमाह सकलमिति अत्र सामान्यरूपेणैव सकलं खण्डः खमादि
युक्तं सकलमुपमेयमभिधाय ततो विशिष्टेन वल्लतागुणमानमुक्तमर्पणार्थान्तरन्यासः साधर्म्येण वैधर्म्येण प्रयु
क्तः सामान्यविशेषद्वारेण चतुर्विधो भवति तत्र साधर्म्येण भेदद्वयमुक्तं ८० वैधर्म्येणाह पूर्ववदिति यत्र वि
शेषसामान्ययोर्मध्यादेकं पूर्ववत्केनचिद्धर्मेणोपयेतमभिधाय तत्सिद्धये द्वितीयं सामान्यं विशेषं वा

विपरीतं विपर्ययमेकं कविर्न्यस्यति यत्रासौ ऽयमर्थान्तरन्यासः ॥ ८९ ॥

उदाहरणमाह अभिसारिकाभिरिति अत्र शशी अभिसारिकाश्च विशेषावुपमेयौ पूर्वं सूक्तौ ततो नृणां सक
लमिति सामान्यं वैधर्म्येणोक्तं निघ्नत इत्यस्याभिमतीभवतीति विरुद्धं ८२ द्वितीयमाह हृदयेनेति अ
त्र सामान्यमुक्तं विशेषो वैधर्म्येणोक्तः अथायं कोऽलंकारः यथा प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसंनिधावुपा
हितां वक्षसि पीवरस्तने स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलां वसंति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि न चायमुप

अभिसारिकाभिरभिहतनिविडतमानि घ्नतेसि तांशुरपि अत्युज्ज्वलतया हि नृणां सकलं स्फुट
मभिमतीभवति ८२ हृदयेन निर्वृतानां भवति नृणां सर्वमेव निर्वृतये इंदुरपि तथा हि मनः
खेदयति तरां प्रियाविरहे ८३ सामान्यावर्थौ स्फुटमुपमायाः स्वरूपतोपेतौ निर्दिश्येते
यस्मिन्नुभयन्यासः स विज्ञेयः ८४ ॥

न्यासद्वावोस्तीत्यर्थान्तरन्यासा भामहरतिक्रमः भामहादिमतेन ।
तर्थान्तरन्यास एव अयं तूभयन्यासः सोऽर्थान्तरन्यास इति नदीयलक्षणात् ८३ अथोभयन्यासमाह सा
मान्याविति यत्र प्रकटौ विद्यमानौ सामान्यावपि द्वावर्थौ तुल्यकक्षतया कृत्वा तथाप्युपमायाः स्वरूपं
तेनाप्यपेतौ निर्दिश्येते उपमाया हि सामान्यस्य वा दृष्टप्रयोगः इह तु नैवमयं स उभयन्यासो ज्ञेयः ८५

काले ९० उदाहरणमाह सकलेति अत्र स्नापकादय उपमेयास्तरव उपमानानि तेषां तुल्यकक्षतया लिङ्गं श्रोनतसंता पु
पमानोपमेयभावेनेति ८४ अथ भ्रान्तिमान् अर्थेति यत्र प्रतिपत्ता अर्थविशेषमुपमेयलक्षणमपश्यं
१०० स्तत्सादृश्यादन्यमेवार्थमुपमानलक्षणमितिः संशयमवबुध्येतस्मत्यस्यना प्रकारेण भ्रान्तिमात्रामालंका

सकलजगत्साधारणविभवाभुवि साधवोऽधुनाविरलाः सन्ति कियन्तस्तरवः सुस्वादुसुगन्धिचारुफ
लाः ८५ अर्थविशेषंपश्यन्नवगच्छेदन्यमेव तत्सदृशं निःसंदेहं यस्मिन् प्रतिपत्ता भ्रान्तिमान्स
६ इति ८६ पालयति त्वयि वसुधां विविधाध्वरधूममालिनीः ककुभः पश्यन्तो हृष्यन्ते चातकसमया
शिखण्डिहंसाः ८७ वक्तुं प्रसिद्धमिति यद्विरुद्धमिति वास्य वचनमात्मनिषेध अन्यत्तथात्वसिद्धै
यत्र ब्रूयात्स आक्षेपः ८८ ॥
रः ८६ उदाहरणं पाल यतीति अत्र यज्ञधूमधारिण्यो दिश उपमे
याः वर्षाकाल उपमानं तत्रैवावगतिः ८७ अथाक्षेपः वक्तुमिति यत्र वक्तुं यत्किमपि लोके प्रसिद्धमिति
विरुद्धमिति वा कारणाद्वस्तु वस्तुभूतं वर्णते अस्य वचनमात्मनिषेधेन ततश्चान्यहेतवं तथात्वसिद्धेतः
स्यत्वहृदयस्यासिद्धार्थं ब्रूयात्स आक्षेपो नामालंकारः ८८ ॥ ९०

तत्र प्रसिद्धस्योदाहरणमाह जनयतीति अत्र चंद्रकलाकोमलत्वेनापि नायिकायाः संतापकत्वे सति विस्म
योऽयं च विरहे तस्यैव प्रतीयमानत्वात् वस्तुत्वप्रसिद्धं ततश्च किमत्र चित्रमित्यनेनादिप्यत यात्वसिद्धेर्हि
मानील लक्षणमुपमानमुक्तं ८९ अथ विरुद्धोदाहरणमाह तवेति अत्र समस्तगुणगणानशक्यत्वाद्वि
द्धमथवा इत्यादिनाक्षिप्यते तेन विरुद्धत्वसिद्ध्यर्थमन्यदुपमानमुक्तं करस्मादिना ९० अथ प्रत्यनीकं

जनयति संतापमसौ चंद्रकलाकोमलापि मे चित्रं अथवा किमत्र चित्रं दहति हिमानी हि भूमिरु
हः ८९ तव गुणगणासि गणानहमलमथवा समस्तलायिनी दिग्गमो कः खलु कुंभे दंभोमात्र
मले जलनिधेरखिले ९० वक्त्रमुपमेयमुक्तमस्मदुपमानेन तज्जिगीषया यत्र तस्य विरोधी स्तुत्या
कल्प्यते प्रत्यनीकं तत् ९१ यदि तव वदनाज्जिगीषोस्तद्वदनमहारि कांतिसर्वस्वं मम तत्र
किमापतितं तपसि सिताशोऽयदेवं मां ९२॥

वक्त्रमिति यत्रोपमेयम् तमेवं वक्त्रं तज्जिगीषयोपमेयवि
जयेच्छया हेतुभूतयानस्योपमेयस्य विधिरोधीति विपक्षभूतमित्युपमानेन कल्प्यते तत्प्रत्यनीकं नामा
लंकारो न तु विरुद्धयोः कथमौपम्यमित्यादावाक्षिप्तवचनमात्रेणाविरोधानतत्वतः उपमेयस्तुति
स्तत्रतात्पर्यार्थः ९३ उदाहरणम् यदीति अत्र मुखमुक्तमेवं वक्त्रं ताज्जिगीषया शशी उपमानेन कल्पि

काले अथ दृष्टान्तः अर्थेति विवक्षितेतरयोः शब्दनाशब्दनयोरर्थविशेषयोर्मध्याद्यादृशो येन धर्मेण युक्तोऽर्थविशे
९१ षः पूर्वमादौ न्यस्तो भवेत्तादृशोऽनन्तरमेव युक्तमेव शब्दनमर्थविशेषमन्यं यत्र वक्ता न्यस्येत्स दृष्टान्तो नामालंकारः
101 विशेषग्रहणमर्थान्तरन्यासादस्य भेदख्यापनार्थं तत्र हि सामान्यविशेषयोर्मध्यादेकमुपमानमन्यदुपमेयं इह
तद्द्वयमपि विशेषरूपमिति उभयन्यासस्यापि सामान्यत्वादि विशेषः ९२ विवक्षितोदाहरणमाह
त्वयीति अत्रार्थविशेषो नायिकामनोलक्षणः पूर्वं कान्तदर्शनान्निर्हेतिनियमयुक्तो यादृशो निर्दिष्टः पुन

अर्थविशेषः पूर्वं यादृङ्न्यस्तो विवक्षितेतरयोः तादृशमन्यं न्यस्येद्यत्र पुनः सोऽत्र दृष्टान्तः ९३ त्व
यि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितं आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुमुदं कुमुद्वत्याः ९४
लोके लोलितालिकिशालयाविषवनवातोपि मंदमोहयति नापयति तं वातस्याहृदयत्वं क्रमनवातोपि

स्तादृशमेव चेद्दर्शनात् कुमुदं विकासयुक्तमिति ५ ॥ ९४ अविवक्षितोदाहरणं लोकमिति अत्राशोककाणि
कस्याविषवनवातस्य मोहकत्वधर्मयुक्तस्य पूर्वं उपन्यासः पश्चात्सर्वत्र तस्य तापकारित्वयुक्तस्य वातस्य अर्थ
वैधर्म्येण दृष्टान्तः कथं नोक्तोऽसंभवादिति हि मो यत्र हि विशिष्टोऽर्थो विधर्मकस्य दृष्टान्तस्तादृशो लक्षणेन।
पक्षपामोहयपते चेत्तदा समुच्चय एव स्तेयः ९५ ॥ ॥ ९१

ते

अथ एवं यत्रेति यत्र द्वावर्थावुपमानोपमेयलक्षणावेकक्रियौ तुल्यकर्मकौ प्रजायेते भवतस्तयोर्मध्यादेवं
स्यमहं पश्चाद्विनिवार्यस्योपमेयस्य पश्चात्पूर्वं भवतः सतोऽभिधानं क्रियेत तत्पूर्वं नामालंकारः ४९ उदाहरणम्
काल इति अत्रार्थौ गगनवदनलक्षणौ तत्र वदनमुपमेयं तच्च गगनसमकालं पश्चाद्गलत्सलिलभरं भवत्यथ
चाविरलत्वप्रतिपादनार्थमप्रयुक्तं ५० अथ सहोक्तिः सेति इति वक्ष्यमाणप्रकारेण सा सहोक्तिर्नामालंका

यत्रैकक्रियावर्थौ जायेते यौ तयोरपूर्वस्य अभिधाने प्राग्भवतः सतोऽभिधीयेत तत्पूर्वं ४९ काले जलद
कुलाकुलदशदिशि पूर्वं वियोगिनीवदनं गलदविरलसलिलभरं पश्चादुपजायते गगनं ५०
सति सहोक्तिर्यस्यां प्रसिद्धहराधिकक्रियायोऽर्थः तस्य समानक्रिय इति कथ्येनान्यः समं तेन ५८
मधुपानोद्धतमधुकरमदकलकलकण्ठदीपितोत्कण्ठाः सपदि मयो निजनेमनसा सह यान्त्यमीप २८४
थिकाः ५९ ॥

योऽयस्यां प्रसिद्धाहरमतिशयेनाधिकां क्रियां यस्य स तथाविधः उपमानलक्षणो योऽर्थस्तेन सार्द्धमन्य उपमे
यार्थस्तस्योपमानस्य समानक्रिय इत्यमुना प्रकारेण कथ्यत इति अथवास्तव सहोक्तेरस्याश्च को विशेषः
उच्यते तत्र कार्यकारणभावे नोपम्याभावश्च सममस्ति अस्यां तु तद्विपर्ययः ५८ उदाहरणमाह मधु
पानेति अत्रोपमानेन मनः प्रीत्यागमनक्रियया हराधिकमपि पाथिकैः सह समानक्रियमुक्तं ५९ ॥

काव्यालं०
१०२
102

भेदांतरमाह यत्रेति यत्रैककर्तृकानेककर्मसमाश्रिता क्रिया भवति तत्रैवैकं प्रधानमुपमेयाख्यं कर्मापरे
णाकर्मणोपमानेन सहोच्यते सेयमन्या पुनः सहोक्तिः ॥ उदाहरणम् सखीति अत्रैका क्रिया धारणलक्ष
णानेकं कर्म नायिकामनोरथाश्रयाश्रिता तत्रैक एव नायकस्तस्याः कर्ता प्रधानमेकं चात्र कर्म नायकाख्य
मुपमेयमपरैर्मनोरथैरुपमानैः सह कथ्यते ॥ अथ समुच्चयः सदिति सोयं समुच्चयो नामालंकारो

यत्रैककर्तृका स्यादनेककर्माश्रिता क्रिया तत्र कथ्येतापरसहितं कर्मैकं सेयमन्या स्यात् ॥
सत्वां विभर्त्ति हृदये गुरुभिरसंख्यैर्मनोरथैः सार्द्धं नन्वेकोपनेऽवकाशः कथमपरस्या भवेत्तत्र ॥
सोयं समुच्चयः स्याद्यत्रानेकोर्थ एकसामान्यः अनिवादिर्द्रव्यादिः सत्युपमानोपमेयत्वे ॥ १०२ ॥ समुच्चयः ॥ ८२ ॥

यत्रानेकस्त्र्यादिकोर्थः उपमानोपमेयलक्षणो द्रव्यादिर्द्रव्यगुणक्रियाजातिरूपः एकसामान्य एके
नसाधारणेन धर्मेणा युक्तः स्यादित्युपमायाः समुच्चयत्वनिह्नवार्थमाहानिवादिरुपमायामिवादिशब्द
प्रयोगरहितः एवमपि रूपकत्वं स्यादित्यत आह सत्युपमानोपमेयत्व इति रूपके त्वभेद एव हेतुर्भेदस्त
योरनेकार्थलक्षणमत्र यथार्थपरिपन्थित्रिचतुराः पंचषा वा यत्रार्था निर्दिश्यन्ते स समुच्चयः शोभामाव
१०२

उदाहरणं जालेनेति अत्र जालादीनां करणानां स्मरः असुखाणामधिकरणानां हिंसादीनां कर्तॄणां च
रूनामुपमानोपमेयभावे वंधनमेकं सामान्यमिति ।१२ अथ साम्यं अर्थक्रिययेति तयोरुपमानोपमे
ययोर्यत्सामान्यं साधारणं गुणक्रियासंस्थानादि तत्कारणं यस्यास्तया तथाविधयार्थक्रियया यत्रोप।

जालेन स्मरस्तिमीनाहिंसैरेणावने च वागुरया संसारे धूतस्तज्जास्नेहेन नराश्च वध्यंते ।१३ अर्थ
क्रियया यस्मिन्नुपमानस्येति साम्यमुपमेयं तत्सामान्यगुणादिककारणया तद्भवेत्साम्यं ।१४
अभिसरसमणाकिमिमां दिशमैंद्रीमाउलं विलोकयसि शशिनः करोति कार्यं सकलं मुखमे
व ते मुग्धे ।१५ सर्वाकारं यस्मिन्नुभयोरभिधातमन्यथा साम्यं उपमेयोत्कर्षकरं कुर्वीत विशेष
मन्यत्र ।१६ ॥
मानस्योपमेयं साम्यमिति तत्साम्यं भवेत् ।१४ उदाहरणं अभिसरेति अत्र शशिन उपमानं मुखमुपमेयं प्रका
शकमर्थक्रिया सामान्यं कान्तिमत्त्वं गुणः ।१५ भेदान्तरमाह सर्वाकारमिति यस्मिन्नुपमेयोत्कर्षकरादिशे
षादन्यथा प्रकारान्तरेणोभयोरुपमानोपमेययोः सर्वाकारं सर्वात्मना साम्यमभिधातमुपमेयोत्कर्षकरं

विशेषकं वनककाविः कृतीन तदन्तस्थापमलंकारः ९४ ॥

काल
११३
103

उदाहरणं स्पष्टमिति । अत्राहार्यकादाचित्कमृगनाभिपत्त्ररूपकालंकारभणनविशेषेणोपमेयस्य मुख-
स्योत्कर्षः प्रतिपादितोऽन्यथा तु नयनाह्लादनादिगुणैः सर्वथा साम्यमुक्तमिति ॥१०६॥ अथ स्मरणं वक्ति
ति यत्र प्रतिपत्ता विशिष्टं वस्तु किंचनावलोक्य कालान्तरानुभूतं वस्त्वन्तरं स्मरति तदेतत्स्मरणं नामाल-

मृगं मृगाङ्कः सहजं कलङ्कं बिभर्त्ति तस्यास्तु मुखं कदाचित् । आहार्यमेवं मृगनाभिपत्त्रमिया-
नशेषेण तयोर्विशेषः ॥१०७॥ वस्तुविशेषं दृष्ट्वा प्रतिपत्ता स्मरति यत्र तत्सदृशं कालान्तरानु-
भूतं वस्त्वन्तरमित्यदः स्मरणं ॥१०८॥ नवभवने पश्यन्तः स्थूलस्थूलेन्द्रनीलमणिमालाः भूभृ-
न्नाथमयूराः स्मरन्त्यमी क्ष्णसर्पाणां ॥१०९॥ इति काव्यालंकारे अष्टमोध्यायः ८ ॥

कारः अथ भ्रान्तिमतोऽस्य च को विशेषः उच्यते तत्रोपमानावगतिरेव न तूपमेयावगतिरिह तूपमा-
नस्मरणमात्रं न भ्रान्तिरिति ॥१०८॥ उदाहरणं तवेति अत्रेन्द्रनीलमणिमालादर्शनात्तत्सदृशकृष्णसर्पाख्य-
वस्त्वन्तरं मयूराः स्मरन्तीति लक्षणयोजना ॥१०९॥ इति नमिसाधुविरचिते रुद्रटालंकारटिप्पनके औपम्या- ११३

ग्रन्थः [illegible] ॥ ८ ॥

यं

अथक्रमप्राप्तमतिशयालंकारं लक्षयितुमाह यत्रेति यत्रालंकारे अर्थोपमेययोर्नियमो नियतं स्वरूपं स विपर्य
यमन्यथात्वं गच्छतीति नियमस्यान्यथात्वं विपर्ययं यातीत्याह प्रसिद्धेरुसंदहतीत्यादिकायाः ख्यातेर्बाधायो
बाधनं तस्माद्धेतोः सहस्त्वनेन प्रकारेणातिशयो नामालंकारः स्यान्ननु यदि नियमस्यान्यथात्वमतिशय
स्तर्हि मनास्त्येव नियमस्यान्यथाभावादित्यत आह कश्चित्क्वचिदिति न सर्वः सर्वत्रेत्यर्थः कथं विपर्य
यं यातीत्याह इति लोके लोकातिक्रान्ते यथा भवत्यत एवातिशयनामकत्वं तस्य त्वत्तदेवाणामेवं यः १
यत्रार्थोपमेयनियमः प्रसिद्धिबाधाद्विपर्ययं याति कश्चित्क्वचिदिति लोकं स स्यादित्यतिशयस्तस्य ।
पूर्वविशेषोक्तिविभावनातद्गुणाधिकविरोधाः विषमासंगतिपिहितव्याघाताहेतवो भेदाः
२ यत्रातिप्रबलतया विवक्ष्यते पूर्वमेव जन्यस्य प्रादुर्भावः पश्चाज्जनकस्य तत्र तद्वत्पूर्वं २
अथ सामान्यस्यैव विशेषानाह पूर्वेति एतेतस्य पूर्वादयो द्वादशभेदास्तत्र पूर्वस्य तावल्लक्षणमाह
यत्रेति यत्र प्रागेव जन्यस्य कार्यस्य प्रादुर्भावो विवक्ष्यते जनकस्य तत्कारणस्य पश्चात्तत्पूर्वं नामालंका
रो विवक्षापि काव्य तथाभवतीत्याहातिप्रबलतयेति तद्भूतयात्र जनकव्यापारं विना जन्योत्पत्तिरिति
जन्यस्यातिप्रबलता जन्यं जनयित्वा स्वयमुपगत इति जनकस्याप्रबलताविवक्षा तत्त्वनेन विवक्षामात्रे

मतत्वपरमार्थैरलिकरणसि ३ ॥

काल· उदाहरणं जनमिति अत्र दाहः कार्यं पूर्वं जातं मदनाग्निज्वलनं तद्दाहकारणं पश्चादिति विशेषलक्षणं ज्व
२०४ लितोऽग्निर्दहतीत्येवंविधस्याग्नेर्धर्मनियमः सर्वकाचिदेव कामिनि विपर्ययं यात इतीदं सामान्यलक्षणमत्र
वातिप्रबलत्वे हेतुः ४ अथ विशेषमाह किंचिदिति यस्मिन्नलंकारे किंचिद्वस्तु स्वरूपापेक्षमिति विष
104 मानाधारमेव सन्निराधारमित्यभिधीयते स एतेनानेन प्रकारेण विशेषनामालंकारोऽस्ति यः न वनितयाभूतस्या

जननमस्तु लभ्यमभिलषतामादौ दंदह्यते मनो मुक्तं गुरुरनिवारप्रसरः पश्चान्मदनानलो ज्वल
ति ४ किंचिदवश्यापेक्षं यस्मिन्नभिधीयते निराधारं तादृगुपलभ्यमानं विज्ञेयोऽसौ विशेष इ
ति ५ दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषां रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिह कव
यो न ते वंद्याः ८ ॥

यथा कथनं दोष एव स्यात् न त्वलंकार इत्याह तादृगुपलभ्यमानमिति तथादर्शनात्रा किंचिदन्यदप
न्नमित्यर्थो वस्त्वन्तरेभ्यो विशिष्टधर्माभिधानाद्विशेषसंज्ञा ५ उदाहरणं दिवमिति अत्र गिर आधे
याः प्राणाश्रितत्वादथ च विनापि कविभिराधारै रमयन्तीत्युपलब्ध्या कथितं ८ ॥ २०४

प्रकारांतरमाह यत्रेति यत्रानेकस्मिन्नादिके आधारे वस्तु सत्तया कथ्यते सोऽन्यः प्रकारांतरेण विशेष इ।
ति कदाचिद्वृत्त्यप्यनेकस्यानेकत्रातिशायत्वमित्यत आह एकमिति एकमपि पर्यायेणानेकत्रेति हृत्स्वेवेति
न विशेष इत्याह युगपदित्यादि ७ उदाहरणं हृदय इति अत्रैकानतरुणी युगपदनेकस्मिन्नाधारे हृदयादि
के वसतीति कथिता अत एव परस्मान्निरवकाशत्वं ८ भूयोऽपि भेदांतरमाह यत्रेति असावन्यो विशेषो ज्ञेयो

यत्रैकमनेकस्मिन्नाधारे वस्तु विद्यमानतया युगपदभिधीयतेऽसावन्यः स्याद्विशेष इति ७ हृद
ये चक्षुषि वाचि च तव सैवाभिनवयौवना वसति वयमत्र निरवकाशा विरम कृतं पादपतनेन ८
यत्रान्यत्कुर्वाणो युगपत्कार्यांतरं च कुर्वीत कर्तुमशक्यं कर्ता विज्ञेयोऽसौ विशेषोऽन्यः ९ लि
खितं बालम्बगगत्या मममनस्मितया शरीरमात्मीयं स्फुटमात्मनोऽलिखत्सा तिलकं विमले कपो

यत्र कर्ता अन्यत्कर्म कुर्वाणः सत्कर्मांतरं कुर्वीत पर्यायेणान्यदपि करिष्यति कोऽतिशय इत्यत आह युगपत्त
मकालमित्येवमपि हृस्मन्यवतीत्यादिवद्बहुविधानि तत्किमत्रातिशायित्वमित्याह कर्तुमशक्यमिति अशक्य।
क्रियांतरकरणादतिशय इत्यर्थः ९ उदाहरणम् लिखितमिति अत्र नायिकया कर्णानिजकपोलतिल
कलेखनं कुर्वाणया तदैव कर्तुमशक्यं नायकचित्ते शरीरलेखनलक्षणं कर्मांतरं कृतं १० ॥

काल· १५ 105

अथोत्प्रेक्षा यत्रेति यत्रासंभाव्यं क्रियादिकं वस्तुनि क्वापि संभाव्यते सेयमुत्प्रेक्षा तावद्यत्र न संभवति कथं त
स्य तत्र संभावनेत्याहातितथाभूत इति अतिशयेन तथाभूतेन तथात्वमसंभाव्यसंभावनायोग्यं प्रकारं प्रा
प्तस्तथार्थः प्रकारान्तरमस्मादसंभूतमतद्वन्तमिवेति यत्र वा वस्तुन्यतद्वत्यविद्यमानतत्क्रियादिकेप्यसंभाव्य
क्रियादितथाभूतत्वात्संभूतमेवोच्यते न सासंभाव्योत्प्रेक्षा ॥ प्रथमोदाहरणमाह घनेति अत्र चन्द्रिकाया अनु

यत्रातितथाभूते संभाव्येनुक्रियाद्यसंभाव्यं संभूतमतद्वतिवाविवेयासेयमुत्प्रेक्षा ॥ घनसमय
सलिलधौतैर्नभसि शरच्चन्द्रिका विसर्पन्ती अतिसान्द्रतयेह नृणां गात्राण्यनुलिम्पतीवेयं १२
पल्लवितं चन्द्रकरैरखिलं नीलाश्मकुट्टिमोर्वीषु ताराप्रतिमाभिरिदं पुष्पितमवनीपतेः सौ
धं १३ ॥

लेपनमसंभाव्यमेव संभावितमनुलिम्पतीवेति नैर्मल्यान्नभसो घनत्वेन चन्द्रिकायास्तथाभूतत्वं १२ द्विती
योदाहरणमाह पल्लवितमिति अत्र सौधाख्ये वस्तुनि अपल्लविते अपुष्पिते च चन्द्रकरतारकाप्रतिबिं
बसंपर्केण तयोरपि मत्यसंभाव्यमपि पल्लवितत्वं पुष्पितत्वं च संभूतं कथितमिवार्थस्यासामर्थ्यादुच्यते १३ १५

प्रकारांतरमाह अन्येति सेयमन्योन्यैर्हेत्वाख्यस्यांतहेतुस्तु अन्यनिमित्तवशात्कारणं यथा येन रूपेण भवति तस्य वस्तुनस्तथाभवेनतत्स्वरूपतोत्पत्तौकारणांतरमतदीयं यत्तस्य तत्केन भवतीति तदारोप्येतेति १८ उदाहरणं सरसीति अत्र नलिन्या जलप्रवेशात्तिजलोल्लासाख्यं कारणं विमुच्य हंसवियोगाख्यं हेत्वंतरमारोपितं याकिलान्यापीहेतनविमुञ्चनेसाप्रायोजलप्रवेशादिकं कुरुते १९ अथ विभावना सेति सेयमेषा विभाव-

अन्यनिमित्तवशाद्यद्यथा भवेद्वस्तु तस्य तत्तथात्वे हेत्वंतरमतदीयं यत्रारोप्येत सान्येयं १८ सरसि सम-
ल्लसदंभसि कादंबवियोगदूयमानेव नलिनीजलप्रवेशं चकार वृष्टागमे सद्यः १९ सेयं विभावना
ख्या यस्यामनुपलभ्यमानमभिधेयं अभिधीयते यतः स्यात्तत्कारणांतरेणैव २० निर्दग्धात्तलनिमि
रभरः स्फारस्फुरदुरुतरप्रभाप्रसरः शोवोदितनष्टिर्द्विश्चपादतैलस्ततोऽजगद्दीपः २१ ॥

नाद्यस्यामभिधेयः पदार्थो यतः कारणाद्विनाहेतोर्भवति स पदार्थस्तत्कारणमंतरेणाप्यभिधीयत इति नतु तत्कारणं चेत्कथं न हि नोत्पत्तिरित्याद्योपलभ्यमानेह यथमानमित्यत एवाति शायत्वमिति २० उदाहरणानि हतेति अत्राभिधेयदीपलक्षणं यतः कारणात्तैलाख्याद्भवति तद्विनापि काथितमतैलपूर इति अत्र चा-दीपइवदीप इतिमत्यपिरूपकत्वेऽतैलपूर इति विभावनाभागः २१ ॥

प्रकारांतरमाह यस्यामिति सेयमेषान्या विभावना यस्यां तन्नेष्यति यतः कारणाद्विकारः क्वचिद्वस्तुनि प्रभवा-
नि तत्कारणमंतरेणापि स्फुटव्यक्तः प्रकटः स विकारः कथ्यत इति १९ उदाहरण जातेति अत्र गतिदृष्टिल-
क्षणो वस्तुविशेषे मंथरत्वालसत्वलक्षणो विकारो यतः कारणात् श्रममधुमदलक्षणाद्भवति तेन वि-
नैवोक्तः अथ पूर्वतोऽस्याः को विशेषः उच्यते पूर्वत्राभिधेयकारणमंतरेणोक्तमिह तु विकार इति १९

यस्यां तथा विकारस्तत्कारणमंतरेण सुव्यक्तः प्रभवति वस्तुविशेषे विभावना सेयमन्यात १९
जाता ते सखि सांप्रतमश्रमपरिमंथरा गतिः किमियं कस्मादभवदकस्मादियमसृमदालसा दृ-
ष्टिः १९ यस्य यथात्वं लोके प्रसिद्धमर्थस्य विद्यते तस्मात् अन्यस्यापि तथात्वं यस्यामुच्येत सान्येयं
२० स्फुटमपरं निद्रायाः स्वरसमुच्चैर्नन्वकारणं प्रेम्णा अपटलमाक्ष्यनिमित्तमदृष्टेन्दुरनास-
वोलक्ष्मीः २१ ॥

भूयोपि भेदांतरमाह यस्येति यस्यार्थस्य यथात्वं येयाहृग्रूपमत्वं लोके प्रसिद्धं ततोऽर्थादन्यस्यापि तथात्वं
ताहृग्रूपमेतनाकथ्यते सेयमन्या विभावना २० उदाहरणं स्फुटमिति अत्रावेतनस्य निमित्तत्वं निद्रायाः
प्रसिद्धमाक्ष्यदृन्दुत्वपटलस्य मदकारणत्वमासवस्य पृसलक्ष्मीलक्षणस्योक्तमिति २१ ॥ १०६

चान्यस्यार्थं

अथ तद्गुणः यस्मिन्निति यत्राभिन्नगुणानामर्थानां संबंधे सति नानात्वभेदो न लक्ष्यते इत्युच्यते स तद्गुणो ना
मालंकारः स्यात् स एव गुणो यत्रेति हृत्वानन्तुडम्बरतन्त्रादीनां संसर्गो नानात्वेन लक्ष्यते एवं तात्किमतिशयत्व
मित्याह योगलक्ष्यरूपाणामिति यत्र योगे सति रूपं लक्षयितुं शक्यमथ चालक्ष्यमिति कथ्यते इत्यर्थः २२
उदाहरणं नवेति अत्र ज्योत्स्नाभिसारिकालक्षणार्थाविवेकेन सहजाहार्येण शुक्लरूपगुणेन युक्तौ संसर्गे।

यस्मिन्नेकगुणानामर्थानां योगलक्ष्यरूपाणां संसर्गे नानात्वं न लक्ष्यते तद्गुणः स स्यात् २२ नव
पीतपवलवसनाश्चंद्रिकया सांद्रया तिरोगमिताः रमणभवनान्यशंके सर्पन्त्यभिसारिकाः सपदि
२३ असमानगुणं यस्मिन्नतिबहलगुणेन वस्तुना वस्तु संसृष्टं तद्गुणतां धत्तेऽन्यस्तद्गुणः स इति
२४ ॥

लक्ष्यरूपावप्यलक्षितयोक्तौ २३ भेदांतरमाह असमानेति यत्र वस्तुनान्येन संसृष्टं वस्तु तद्गुणतां प्रपन्नेन
हीयगुणो भवतीति कथ्यते स इत्यन्यस्तद्गुणः कदाचिदेकगुणता तयोर्भविष्यति अतो नातिशयत्वमित्या
हासमानगुणं नन्वभिन्नगुणस्य ताद्रूप्यं कथमित्याह अतिबहलगुणेनेत्यतिवृद्धगुणता तद्गुणत्वहेतुः
त्रिपतइत्यर्थः २४ ॥ ॥

काले ९७ 107

उदाहरणमाह कज्जलकमालेति अत्र शुक्लगुणा कज्जलकमाला गौरवर्णसंकुंठेन संश्लिष्टा गौरमेव वर्णस्पधत्ते २५ अथा-
धिकं यत्रेति यत्रैकस्मात्कारणाद्वस्तुद्वयमुत्पद्यते तस्य व्यतिरेकेन तदधिकं किमेतावता स्यादिति प्रायत्वमित्याहान्योन्य-
विरुद्धं परस्परविरुद्धस्वभावमित्यर्थः प्रकारान्तरमाह विरुद्धाभ्यां बलवतीभ्यां बलवतीभ्यां क्रियाभ्यां प्रसिद्धं
वा यत्रैकस्मात्कारणाद्वस्तुद्वयं जायते तदप्यधिकं २६ उदाहरणं मुंचतीति अत्र एवं द्वैधमेकस्मान्मेघाद्

कज्जलकमालापि कृतान्तकान्तस्वरभास्वरेत्वणकंठे एतत्स्वभान्तलिमावेपकदामधवमंकुरुते २५ यत्रा-
न्योन्यविरुद्धं विरुद्धबलवत्क्रियाप्रसिद्धं वा वस्तुद्वयमेकस्माज्जायत इति तद्द्वेवदधिकं २६ मुंच-
ति वारि पयोदो ज्वलनं तमनलं च यत्तदाश्चर्यं उदपद्यत नीरनिधेर्विषममृतं चेति तच्चित्रं २७ य-
त्राधारे सुमहत्याधेयमवस्थितं तनीयोपि अतिरिच्यते न कथंचित्तदधिकमपरं परिज्ञेयं २८

स्तुद्वयं वारिज्वलनलक्षणं विरुद्धं जायमानमुक्तमुत्तरार्द्धे त्वेकस्मात्समुद्राद्वस्तुद्वयं विषामृतलक्षण-
मन्योन्यविरुद्धक्रियमुक्तं विषामृतयोर्हि न परस्परं विरोधः किं तु मारणजीवनाक्रिये विरुद्धे इत्युदाह-
रणद्वयमेतत् २७ भेदान्तरमाह यत्रेति यत्र सुमहत्यप्याधारे अतितनीयस्त्वेपि आधेयं वस्तु अव-
स्थितं न मातीति कृतान्तिकारणात् तदपरमधिकं बोद्धव्यं २८ ॥ ९७

उदाहरणम् जगदिति अत्र जगद्विस्तीर्णोऽपि हृदये आधारे तन्वीलतायामाधेयं स्वल्पमपि न माति तस्यास्तु तन्नामानमनुराणाद्धृदि स्थिरपि सर्वत्र दर्शनात् तन्वीति साभिप्रायमत्र नाम २७ अथ विरोधः यस्मिन्निति यत्र द्रव्यगुणक्रियाजातीनां विरुद्धानामेकत्राधारेऽवस्थानं भवति स विरोधः परस्परमन्योन्येन तत्राधारेण सह तथा सर्वप्रकारं सजातीयैर्विजातीयैश्च सहेत्यर्थः समकालमिति युगपदन्तरवानिशायत्वं भवति एवं

जगद्विशाले हृदि तस्य तन्वी प्रविश्य पश्चात्तस्य तथा यथा तत् पर्याप्तमासीदखिलं न तस्यास्तत्रा
वकाशस्त्वणुतोऽपरस्याः २८ यस्मिन्द्रव्यादीनां परस्परं सर्वथा विरुद्धानां एकत्रावस्थानं सम
कालं भवति स विरोधः ३० अस्य सजातीयानां विधीयमानस्य मंति चत्वारः भेदास्तन्नामानः पं
चत्वमेतदस्यैषां ३१ ॥

सर्वथा विरोधे सति कियन्तो भेदा इति ३० तन्मे व्याख्यामाह अस्येति अस्य विरोधस्य सजातीयानां द्रव्यादीनां विधीयमानस्य चत्वारो भेदाः सन्ति यथा द्रव्ययोर्विरोधो द्रव्यविरोधः एवं गुणविरोधः क्रियाविरोधो जातिविरोधश्चेत्यस्य तथैव तन्नामानस्तथा तेभ्यः सजातीयेभ्योऽन्येषां विजातीयानां पुनर्विधीयमानस्य पंच भेदा भवन्ति यथा द्रव्यगुणयोर्द्रव्यक्रिययोर्गुणक्रिययोर्गुणजात्योः क्रियाजात्योश्चेति ननु द्रव्यजात्योरपि

षष्ठो भेदः समस्तितरूपो पर्वेशुर्ते ३६॥

कालं
१८
108

तथाह जातीति नियममेवं दृष्ट्वा स्थितत्वाज्जातेर्न जातिद्रव्ययोर्विरोध इत्यर्थः एवं नव भेदास्तथा चान्ये वक्ष्यमा-
णाश्चत्वारो विरोधाः संति ३२ तद्यथा यत्रेति यत्राधारे विरुद्धयोः सजातीययोरर्थयोर्मध्यादेकोऽवश्य-
भावी निश्चितो भवति तयोर्द्वयोरप्यभावो यत्र कथ्यते सोऽपरो विरोधः प्रसिद्धो द्रव्यगुणक्रियाजातिभेदे ।

जातिद्रव्यविरोधो न संभवत्येव तेन न षडेते अन्ये तु वक्ष्यमाणाः संति विरोधास्तु चत्वारः ३२ यत्रा-
वश्यंभावी ययोः सजातीययोर्भवेदेकः एकत्र विरोधवतोस्तयोरभावोऽयमन्यस्तु ३३ अत्रेदं नील-
मिति स्फुरद्गृहासु शैले सदा सवेलाद्रेः अन्योन्यानभिभूते तेजस्तमसी प्रवर्त्तेते ३४ समं त्वमेव =
सकलो जगति जराजनितकुब्जभावोऽपि वत्स त्वमसि विमलो विततो धरधूममलिनोऽपि ३५
बालमृगलोचनायाश्चरितमिदं चित्रमत्र यदसौ मां जडयति संतापयति च दूरे हृदये च पेच मेव
सति ३६ एकस्यामेव तनौ बिभर्ति युगपन्नरत्वसिंहत्वे मनुजत्ववराहत्वे तथैव यो विभुरसौ जय-
नरसेवं च योदशास्येयं विरोधालंकारः ३७ अथैषामेव यथाक्रममुदाहरणान्याह तत्र अत्रेति अ-
त्र तेजस्तमसोर्विरुद्धद्रव्ययोरेकत्र गुहाधारे वस्थितिरुक्ता ३४ समामिति अत्र सरलत्वकुब्जत्वादि-
विरुद्धगुणावस्थितिः ३५ बालेति अत्र जडीकरणसंतापनादिक्रियाविरुद्धे ३६ एकस्यामिति ।

सजातिविरोधः ३० ॥
१८

अथ विजातीयोदाहरणान्याह तेजस्विनेति अत्र कठिनस्य लोहद्रव्यस्य मार्दवगुणस्य च विरोधेऽप्येकत्रा
वस्थितिः अत्र लोहद्रव्यस्य तरणक्रियायाश्च विरोधेऽवस्थितिः ३८ सेति अत्र कोमलगुणस्य दलनक्रियाया
श्च विरोधेऽप्यवस्थितिः अत्र भ्रमरजातेः शुक्लत्वगुणस्य च विरोधः ३९ वरतन्विति अत्राबलत्वजातेर्म

तेजस्विना गृहीते मार्दवमुपयाति पश्य लोहमपि पात्रेतमद्दृढ़ेऽपि दिनेतरति तदन्यच्च तारयति ३८
सा कोमलापि दलयति मम हृदयं यत्पश्यतो दिशः सकलाः अभिनवबकदेवधूलीधूसरशुभ्रभ्रमद्भ्रम
राः ३९ वरतनु विरुद्धमेतत्तव चरितमहह पूर्वमिहलोके यच्चास्यसि येन नितरामबलापि बला
न्मनो नूनं ४० अविवेकितया स्थाने जातं न जले न च स्थले तस्याः अनुरज्य चलप्रकृतौ त्वय्य
पि भक्ता यथा मुक्तः ४१ न स्फुटन कठिनमिदं मे हृतहृदयं पश्य मंदभाग्यायाः यद्विरहानलतप्तं
न विलयमुपयाति न च दार्ढ्यं ४२ ॥ ॥ शेषः अभेदात्मभेदाश्चत्वारः संतीत्यु

यनक्रियायाश्च वि

क्तं ४० तेषामुदाहरणान्याह अविवेकितयेति अत्र द्रव्ययोर्जलस्थलयोर्विरोधित्वादेकस्याभावेऽ
वश्यमेवेतरस्यावस्थानेन भाव्यमथ चोभयोरप्यभाव उक्तः ४१ नेति यदिमद्हृदयं स्फुटं भवेत्ततो विर
हाग्नितप्तं हृतवद्विलीयेत कठिनं स्यात्ततो वज्रवद्दृढिमानमाश्रयादिति अत्र मार्दवकाठिन्ययोर्गुणयो

॥ [illegible] ॥

कालं नेति यथा सर्वत्र गुणयोरेवमत्र क्रिययोरासनगमनलक्षणयोर्विरुद्धयोर्मध्यादेकस्याप्यभाव इति ८२ नेति कल
९९ पांसनः कुलनाशन इत्यर्थः अत्रापि स्त्रीत्वपुरुषत्वजात्योर्विरुद्धयोर्मध्यादेकस्याप्यभावः ८४ अथ विषमस्याद्
109 कार्यस्येति यत्र कार्यकारणसंबन्धिनोर्गुणयोः क्रिययोर्वा परस्परमन्योन्यं विरोधो भवेत्तद्विषमनामालंकारः

नास्ते नयाति हंसः पयसनुगगनेऽवनाचतस्थामे विरपरिचिन्तां च विसिनीस्वयमपभुक्तातिरिक्तरसा ८२
न स्त्री न चायमस्त्री जातः कुलपांसनो जनो यत्र कथमिव तस्मात्तालेनयात्तकुलमनदिलंवतया ८४ ॥
कार्यस्य कारणस्य च यत्र विरोधः परस्परं गुणयोः तद्वत्क्रिययोरथवा संजायेतेति तद्विषमं ८५ अरिक
रिकुंभविदारणरुधिरारुणादारुणादतः खङ्गात् वसुधाधिपते धवलं कान्तं च यशो वभूव तव ८६ आ
नंदममंदमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वं विरहस्त्वयैव जनितस्तापयति तरां शरीरं मे ८७ ॥

ननु यदि वस्तुनोः कार्यकारणभावः कथं तद्गुणयोः क्रिययोर्वा विरोधः सम्यमनपवातिशयत्वं उदाहरणं अ
रीति अत्र कारणस्य खङ्गस्य गुणो नैल्यं हि रुधिरारुणत्वे कार्यस्य तु यशसो धवलत्वं कान्तत्वे तेषांचान्योन्यं विरो
धः ८६ तथा अत्र कारणस्य नायिकाया आनंददानं कार्यस्य तु विरहस्य तापनं तेनयोरन्योन्यं विरोधः ८७ ९९

क्रिया

अथासंगतिः विस्पष्ट इति सेयमसंगतिर्विरुद्धाख्यसंज्ञा विस्पष्टे एकदेशे समकालमेव च कारणमन्यत्रोपलभ्य
ते कार्यं चान्यत्रेत्यत एवासंगतिर्नामातिशयत्वं च ४८ उदाहरणं नवेति अत्रांगपूरणाख्ये कारणे तन्वी
स्थं मदनवर्द्धनं कार्यं युवस्थं विस्पष्टमेवोपलभ्यते ४९ अथापिहितं यत्रेति यत्रैकाधारमध्यान्तरं क।
मेभूते गुणः कर्तोति प्रबलतयाहेतुभूतया पिदध्यात्तस्य गर्भेत्तत्पिहितं नामालंकारः नतु तुल्यगुणा
न्तरेस्य गपत एवाकिमतिस्पष्टत्वमित्याह असमानमसदृशमित्यर्थः कदाचिदसमानमप्यलब्धपाटवस्या

विस्पष्टे समकालं कारणमन्यत्र कार्यमत्यत्र यस्मादुपलभ्येते विस्तेषा संगतिः सेयं ४८ नवयौ
वनेन स्तनौ रिंडकलाकामलानि वर्धिते अंगान्यसंगतानां तन्वाह्वदि वर्द्धितः कामः ४९ यत्रेति
प्रबलतया गुणः समानाधिकरणमसमानं अर्थान्तरं पिदध्यादाविर्भूतमपि तत्पिहितं ५०

दित्यत आहाविर्भूतमपि प्रोद्भूतमपीत्यर्थः असमानग्रहणेन प्रथमात्तद्गुणालंकाराद्विशेषः
ख्याप्यते न च द्वयोरगुणानामेवं धानां संसर्गे नानात्वेऽलक्ष्यत इत्युक्ते द्वितीयात्तर्हि कोऽस्य विशेषः
उच्यते तत्रासमानगुणं वस्तु वस्त्वन्तरेण प्रबलगुणेन संसृष्टं तद्गुणतां प्राप्यते न तु तिरोधीयत इति मी
लितात्तर्हि कोऽस्य भेदः उच्यते असमानविरुद्धत्वमेव तत्र हि समानचिह्नेन वस्तुनाऽऽच्छादकोपादितिरस्क्रि

काल
११
110

उदाहरणम् त्रियेति अत्र कान्तिगुणेनार्थानन्तरं कुशल्वाख्यमेकाधारमसमानगुणमतिप्रबलत्वात्तिरोहितमि
ति ५१ अथ व्याघातः अन्यैरिति यत्र कारणं कार्यस्याजनकमुच्यते तत्र कार्यव्याघाताख्योऽलंकारः कदाचित्का
रणं केनचित् स्थितिहेतं भविष्यतीत्यत आह अन्यैः कारणैः प्रतिहतमपीत्यत एवातिशयत्वमिति ५२ उदाहर
णमाह यत्रेति अत्र दीपः कारणं कार्यस्य कज्जलस्योत्पादकं न च कारणं कारणान्तरैर्माल्यादिभिः प्र।

पियतम वियोगजनिताकुलाताकथमिव तवेयमंगेषु लसदिडकलाकोमलकांतिकलापेषु लक्ष्यत
५१ अन्यैरप्रतिहतमपि कारणमुत्पादनेन कार्यस्य यस्मिन्नभिधीयते व्याघातः स इति विज्ञेयः ५२
यत्र स्फुरत प्रदीपाः निष्कज्जलवर्णयो महामणयः माल्यस्यापि न गन्धाहतवसनवधूविरहस्य ५३
बलवति विकारहेतौ सत्यपि नैवोपगच्छति विकारं यस्मिन्नर्थः स्थैर्यान्मंतव्यो भावदेत्तरिति ५४॥
हृदेऽपि पेशलेन प्रखलेन प्यखलेन भूषिता भवता वसथ्येयं वसथापि पमधुरगिराम हृष्टवचनेपि

तिहतमिति ५१ अथ हेतुः बलवतीति अत्रासावहेतुर्नामालंकारो यत्रार्थो विकारमन्यथात्वं नायाति कदाचिदपि क्रिया
कारणेन स्यादित्याह विकारहेतौ सत्यपि कदाचिदसौ हेतुः प्रबलो न स्यादित्याह बलवतीत्यत एवातिशयत्वमिति
कथं नायाति स्थैर्यादिति ५४ उदाहरणम् हृदयेति अत्र हृदादिकबलवति विकारकारणे सत्यपि विकारमपेश

वास्तवौपम्यातिशयान्व्याख्यायाधुनाक्रमप्राप्तं श्लेषं व्याचिख्यासुराह यत्रेति यत्रैकमेव वाक्यं रचितं सदनेक
स्मिन्नर्थे निश्चयं कुरुते सोऽर्थश्लेषो विज्ञेयः नन्वेकं चेद्वाक्यं कथमनेकार्थनिश्चयं करोतीत्याह अनेकार्थैः पदैः र
चितमिति कृत्वा एकं वाक्यमिति एकग्रहणं शब्दश्लेषादस्य विशेषख्यापनार्थं तत्र हि युगपदनेकं वाक्यं यत्र वि
धीयते तत्र श्लेष इत्युक्तं किं च तत्र शब्दानां श्लेषोऽत्र त्वर्थानामिति १ अथास्यैव भेदानाह अविशेषेति तस्य श्लेषस्य
शुद्धस्याविशेषादयो दश भेदाः इति शब्दः समासपथो निर्देशार्थो वा शुद्धग्रहणं परमतनिरासार्थं यतः कैश्चित्तत्स

यत्रैकमनेकार्थैर्वाक्यं रचितं पदैरनेकस्मिन् अर्थे कुरुते निश्चयमर्थश्लेषः स विज्ञेयः १ अविशेषविरोधा
धिकवक्रव्याजोक्त्यसंभवावयवाः तत्त्वविरोधाभासाविति भेदास्तस्य शुद्धस्य २ अविशेषः श्लेषोऽसौ विज्ञे
यो यत्र वाक्यमेकस्मात् अर्थादन्यगमर्थेदविशिष्टविशेषणोपेतं ३ ॥

ह्युक्तिउपमादेहेत्वतिर्देशाद्विदिपमिति संकीर्णत्वेन त्रैविध्यमुक्तमिति शुद्धस्यैवमतोऽस्य दश भेदा अलंकारान्तरसंस
र्गे ऽनन्ता इत्यर्थः २ यथोद्देशं लक्षणमिति कृत्वा पूर्वमविशेषलक्षयितुमाह अविशेषइति असावविशेष
श्लेषो ज्ञेयो यत्र वाक्यमेकस्मात्प्रक्रान्तादन्यमर्थं गमयेत्कीदृशमविशिष्टैः समानैर्विशेषणैरुपेतं युक्तं यादृ
शान्येवैकस्य विशेषणानि तादृशान्येवापरस्यापीत्यर्थः ननु प्रकृतानुपयोग्यर्थान्तरमसंगतवाक्यवदसंब
द्धमवगतमपि कोपयुज्यते सत्यमेतदेवास्यालंकारत्वमेवं हि महदयावन्नैकत्वमस्यात्र च महाकवयपवप्र

काले उदाहरणम् शरदिति नवाप्रत्ययामालायस्यास्तां नवमालिकांकांतांश्रियतमामत्यपुण्यः कंठेनकरोतीतियतत् प्र
कृतवाक्यकांतानवमालिकाशब्दयोरनेकार्थत्वादिदमर्थान्तरंगमयति यथानवमालिकाख्यास्तमनोज्ञातिं
कांताहृद्यामत्यपुण्यः कंठेनकृतेइति शारदिंदुसुंदररुचमित्यादीन्यविशिष्टानि विशेषणानि विशे
षणेभ्यः यत्रेति यस्मिन्विरोधाभासः श्लेषो यत्रप्रक्रांतवाक्यमन्यदर्थसामान्यं विरुद्धविशेषणमवगमयेत् कीदृग्वाक्य
मतोर्थोन्तराय स्मादृशा विशेषणरूपमविरुद्धं चेत्यर्थः तेन यत्रप्रक्रांतोर्थविशेषाः विरुद्धान्यदर्थसामान्याविरुद्धविशे

शारदिंदुसुंदररुचश्चक्रमाणस्तु रभिपरिमलामलिशां लिदधातिमत्यपुण्यः कंठेनवमालिकांकांतां ४
यत्रविरुद्धविशेषणमवगमयेदन्यदर्थसामान्य प्रक्रांतमतोन्याहक्कवाक्यश्लेषाविरोधाभासौ ५ संवर्द्धि
तविविधाधिककमलोप्यवदलितनालिकः सोभूत् सकलारिदाररसिकोप्यनभिमतपरागनासंगः ६

षणमवगमयति सविरोधश्लेषस्तत्रान्यपर्यायः ५ उदाहरणम् संवर्द्धितेति अयमप्रक्रांतोर्थः सकश्चिद्रा
जाएवंविधोभूत् यथासंवर्द्धितनानाभ्यधिकलक्ष्मीकः अवदलितमूर्खवृंद तथासकलशत्रुविदारणरसिकोः
निष्टपरस्त्रीसंगश्चेति इदंत्वविरुद्धमर्थसामान्यंगम्यते यदि संवर्द्धितानि विविधान्यधिकेकमलानि यथानिघे
नकथमवदलितानि नालिकानि पद्मानि तेनैवजितं नयायदिसकलेषारिदारेषु शत्रुकलत्रेषु रसिकः कथ
मनभिमतपरागनासंगइति सामान्यरूपताचास्याविशेषणाविशेषणादिति ६ ॥

अथाधिकश्लेषः यत्रेति यत्रवाक्यंकर्तृभूतमारब्धात्प्रकृतादन्यदर्थान्तरमधिकमुत्कृष्टंगमयेत्सोधिकश्लेषः अ
विशेषश्लेषादस्यविशेषमाह असमानविशेषणमिति तत्रहि समानार्थानि विशेषणान्युक्तानि ७ उदाहरणंप्र
म्णेति यःकलावंतंविटपंवक्रमनृजुहृदयमपिबिभर्तिप्रेम्णाप्रीत्याशिरसिकृत्वातथाभूतिंभस्मद्विचबिभर्ति
कीदृशः मनस्तुष्टयेर्थंसमारूढः सएवपरमेश्वरोनायकोजयति एतत्प्रकृतंवाक्यमिदंतूत्कृष्टमर्थान्तरंगमय

यत्राधिकमारब्धादसमानविशेषणंतथावाक्यं अर्थान्तरमवगमयेदधिकः श्लेषः सविज्ञेयः ७ प्रेम्णा
निधायमूर्ध्निवक्रमपिबिभर्तियःकलावंतं भूतिंचहृष्टारूढः सएवंपरमेश्वरोजयति ८ यत्रार्थाद
परस्मात्प्रतिबद्धस्यगम्यतेसोर्थः वाक्येनस्वप्रसिद्धोवक्रश्लेषः सविज्ञेयः ९ ॥

तिंयथासएवपरमेश्वरोमहादेवोजयतियःकलावंतंचंद्रंवक्रंकलाशेषमपिप्रेम्णामूर्ध्निनिधायवहतिभू
तिंचभस्मवहतिहृष्टेहृष्टभसमारूढः इत्युत्कृष्टत्वंचात्रदेववर्णनात् नृभ्योहिदेवाअधिकाः विशे
षणान्यपिभिन्नार्थान्यत्रेति ८ अथवक्रश्लेषः यत्रेति यत्रवाक्येनस्वमर्थंब्रुवतान्योर्थः प्रासंगिकोगं
म्यते कीदृशः प्रकृतादपरस्मात्तेनप्रकृतार्थेनप्रतिबद्धः प्रतिबद्धताचैकविषयतेनतथास्वप्रसिद्धःत
त्प्रतिबद्धत्वेनस्फुटप्रतीतः ९ ॥

काले ११२ 112

उदाहरणं आक्रम्येति नवनिर्जितकामरूपाख्यजनपदस्य संबंधी कोन्यप्रदेशभागः कांचीनाम्नि यावद्दे
शे पतति कांच्यामपि त्वया जिते इत्यर्थः किंकृत्वा मध्यदेशं कन्यकुब्जादिकमाक्रम्याभिभूयानंतरमंगानां देशवि
शेषाणां संवाहनमुपमर्दनं कृत्वेति अथ गम्यमर्थांतरं भणत्येवं यथा नवनिरस्तमदनरूपस्य कस्यचिद्ध
स्तः कांच्यां रसनाप्रदेशे पतति मध्यदेशात्सुंदरमात्रमंगानामूरुस्तनादीनां संवाहने परिमलने कृत्वेत्यर्था
र्थः शृंगाररसपुष्टेः एकविषयत्वेन च पूर्वार्थं प्रति वद्धः एवं चात्र रसो वीराभिधः १ अथ व्याजश्लेषः

आक्रम्य मध्यदेशं विदधत्संवाहनं तथाङ्गानां पतति करः कांच्यामपि नवनिर्जितकामरूपस्य १
यस्मिन्निंदास्तुतितो निंदाया वा स्तुतिः प्रतीयेत अन्याविवक्षिताया व्याजश्लेषः स विज्ञेयः ११ त्वया
मदर्थं समुपेमदनामिदं यथा भोगवते शरीरं तथास्यते हृतिकृतं स्वयं शाक्या प्रतिक्रियानेन न न जन्म =
नामे १२ ॥

यस्मिन्निति यत्र स्तुतेर्विवक्षि ॥ ताया अन्या प्रासंगिकी निंदा प्रतीयते निंदाया वा विव ॥
क्षितायाः प्रासंगिकी स्तुतिः स व्याजश्लेषः ११ उदाहरणमाह त्वयेति अत्र कयापि नायकयाहूतीद हि
यितपार्श्वे प्रेषितासा तत्र स्वार्थं कृतवती समागम्य चापरदंतादिकमुद्दिश्य पातरूदनवती यथाहूत त्र
वदर्थं गता मतीसर्पणादष्टापरं च घाणिकिंचित्ते निजीविता न तस्याः कृतदोषाहं तौ नायिकास्तनं तिक्ष्णौ
ले निंदाति त्वयेत्यादिना भोगवते शरोपकाश्च सर्पाया न्यत्र विलासिने प्रतिक्रियात्वे कश्चोपकारोऽस्य त्रापं ११२

निंदास्तुतिमाह नोइति अत्र निंदा नावयासवैरेव लोकैरगम्यत्वात्परिहृता सा मेदिनी शिल्पिविशेषनारीयेन
साहसिकेन राज्ञा पुरतः सहसैव भुक्ता तेन किं कृतं न परलोकाङ्क्षीतेन स्वजनो गणितो मर्यादाचलं यथा गोत्र
स्थितिर्भेकेत्यतोपि निंदायाः प्रासंगिकीस्तुतिरेव गम्यते यथा सा मेदिनी भूर्येन साहसिकेन राज्ञा पुरः पृथुपेता
सहसा भुक्तात्मवशीकृता या सवैरेव राजभिर्दुर्गमत्वाद्दूरं परिहृता तेन किं कृतं परलोकतः शक्रलोकात्रोभी

नोभीतं परलोकतो न गणितः सर्वैः स्वकीयो जनो मर्यादापि न लंघिता न च तथा भुक्ता न गोत्रस्थितिः
भुक्ता साहसिकेन येन सहसा राज्ञा पुरः पृथुपता सा मेदिन्यपरैः परं परिहृता सर्वैरगम्येति या ॥ यत्र
विवक्षितमर्थं पृच्छंती लौकिकी प्रसिद्धोक्तिः गम्यतान्यातस्मा उक्तिश्लेषः स विज्ञेयः १४ ॥

तेन यातिबलवत्त्वादात्मीयजनोपि साहाय्येनापालितस्तथा मर्यादा स्वदेशसीमा लंघिता तथा गोत्राः पर्वता
स्तेषु स्थितिस्तत्र त्यक्ता उर्गं भुक्तमित्यर्थः ॥ अथोक्तिश्लेषः यत्रेति यत्र तस्माद्विवक्षितार्थादन्या लोकप्रसि
द्धोक्तिर्वचनं गम्यते स उक्तिश्लेषः कातर्यं यस्यालंक्रियेयमाह विवक्षितमर्थं पृच्छंतीयत उक्तं भवति प्रकृता
र्थो रम्यो भवतु मा वा भूल्लौकिकी चेदुक्तिर्गम्यते तदैव तस्य पोषः क्रियत इति १४ ॥

काले उदाहरणमाह कलावत इति कस्याश्चिद्रूपवर्णनं क्रियते कलावतश्चंद्रस्य संपूर्णबिंबस्य यथा हंसस्यैवा
११३ शुभ्रीश्च लक्ष्मीः शोभा हृता अभिभूता नृणां चापांगेन कटाक्षेण कामः कृतः तस्या नालिकश्रीः पद्मशोभा क
113 रस्यैव यथा मुखेनारवंडः शशी जितः तथा हस्तशोभया पद्ममपि नूनं जीयते इत्यर्थः इत्येषोत्र विवक्षितोर्थः
एतस्यैव परिपोषकं उर्वीणां न्यालौकिकी प्रसिद्धा न्निगम्यते यथा यथा न तैकाकलावतो विद्यस्य स
म्भृतमंडलस्य हंससहाय हंसस्य हृतं सैवाक्लेशेनैवा प्रलक्ष्मीर्हृता पनंभदितं नृणां चापांगेन हेलयैव

कलावतः संभृतमंडलस्य यथा हृतं सैव हृता प्रलक्ष्मी नृणामपांगेन कृतश्च कामस्तस्याः करा
स्याननेनालिकश्रीः ४५ गम्येत प्रकांतनाथ्यां सह निशेषणोन्योर्थः वाक्येन तत्प्रसिद्धः स चेद्योसं
भवत्येषः ४६ ॥

कामः कृतस्तस्या नालिकश्रीर्मुख्यजनस्य त्वक्षेस्थितैवेति प्रपंच एव चात्र पूर्वार्थपोषो यल्लोकप्रसिद्धो।
न्तःव गम्यत एव ४५ अथासंभवत्येषः गम्येतेति सोऽसंभवन्नेषोन्येयाय त्र वाक्येन प्रकांताद्वर्थाद्न्योऽस्य
स्तेनोर्थो गम्यते कीदृशोसंभवन्त विशेषण इति असंभवति तस्य प्रस्तुतार्थस्य संबंधीनि विशेष
णानि यस्य स तथा जनस्तथा प्रसिद्धः व्योम इति ४६ ॥ ॥ ११३

उदाहरणमाह परिहृतेति अत्र प्रकृतान्नृपलक्षणादर्थादन्योऽर्थो महादेवलक्षणः संभवद्विशेषणैः प्रसिद्धो
गम्यते महादेवो हि विद्यमानवासुकिसंगस्त्रिनयनो वृषवाहनश्चराजातहरीकृतविदः समदृष्टिः पूजित।
परमेश्वरश्च सत्तालेकारस्यान्योक्तिरेक इति नामकृतमवनवति देकरूपेण साम्यप्रतिपिपादयिषितं अ
मात्रमेव विशेषणैस्तरयुक्तमिति रूपकत्वाशंकाप्यत्र न कार्या साम्यस्य सत्यमेवाप्रकृतत्वादिति ९ अथा
वयवश्लेषः यत्रेति यत्र प्रधानार्थं पृथक्कृतार्थपोषकवीणोऽन्योऽर्थो गम्यते सोऽवयवश्लेषः कीदृशोऽप्रधा
नार्थमवयवमुखेनावयवद्वारेणास्थितानि कृतानि समुदायस्य विशेषणानि यत्र तत्रेत्यर्थः १८ उदाह
परिहृतभुजंगसंगः समनयनोऽनन्तरूपेह्नपचापः नन्वस्य पदं इह स्वमत्र परमेश्वरो जगति १७ य
त्रावयवमुखावस्थितसमुदायविशेषणं प्रधानार्थं पृथङ्नाम्यनान्यः सोऽयस्माद्वयवश्लेषः १८ भुज
युगले बलभद्रः सकलजगल्लोचनेन तथा बलिजित् अक्रूरो हृदये मे राजाभूदर्ज्जुनो यशसि १९
णाम भुजयुगल इति स राजा भुजयुगले बलेन हलनाभद्रः अहं स्त्यामसकलस्य जगतो लोचने … क
ते ब्यवालिनः श… जयत्यभिभवतीति बलिजित्तथा हृदये मनसि अक्रूरोऽश्मदुर्यशसि चार्जुनः शुक्लः
अत्रैतानि विशेषणान्यवयवद्वारेण समुदायस्य स्थितानि यस्मात्रात्र बलभद्रत्वादिकं भुजादीनामपि तु राज्ञ
एव यदा भुजयुगले बलेन भद्रस्तदा स एव बलभद्र इत्युच्यते तथा सकलजगल्लोचनेन बलिजयतो बलिजित्
एवं हृदयस्याक्रूरत्वात्स एवाक्रूरो यशसोऽर्जुनत्वात्स एवार्जुन इत्येवं प्रधानार्थपोषणयत्र यमन्योऽर्थो गम्य
ते यथा बलभद्रो हलधरो बलिजिद्वासुदेवः क्रूरो दृश्यति विशेषोऽर्जुनः पाण्डवः … प्रधानार्थ

अथतत्त्वश्लेषः यस्मिन्निति यत्रवाक्येनपूर्ववत्प्रक्रान्तस्यार्थस्यतत्त्वंपरमार्थंप्रसाधयदलंकुर्वाणमन्यत्तत्त्वम
र्थान्तरंगम्यतेसतत्त्वश्लेषोविज्ञेयः २० उदाहरणमिदं नयनइति हे सुतनु तवनयने चंचलकनीनिके
कपोलौचचंद्रवत्कान्तौ पद्मवल्लोहितोऽधरस्तेनोवदनेमुखेत्रिभुवनेरत्नसारंजातेनानाघघटुत्कृष्टतनंकृत
मुच्यते एतमर्थंप्रसाध्ययत्रयमन्योऽर्थोगम्यते तवनयनेनरलेचतारेचतरलोहारमध्यमणिस्तथाचंद्र।

यस्मिन्वाक्येनतथाप्रक्रान्तस्यप्रसाधयत्तत्त्वं गम्येतान्यदाख्यंतत्त्वश्लेषःसविज्ञेयः २० नयनेहित
रलतारेसतनुकपोलौचचंद्रकान्तौते अधरोऽपिपद्मरागास्त्रिभुवनरत्नंतेनोवदनं २१ सइतिविरो
धाभासोयस्मिन्नर्थद्वयंहृदयंगमभूतं अन्यद्वाक्यंगमयेदविरुद्धंसद्विरुद्धमिव २२ ॥

कान्तोमणिभेदः पद्मरागस्त्वयतश्चैतेऽवयवारत्नरूपास्तेनोवदनंत्रिभुवनरत्नंचिन्तामणिरेव अस्माच्चपूर्व
त्रविशेषोऽवयवमुखास्थितसमुदायविशेषणत्वमिति २१ अथविरोधाभासः सइति सइत्यनेनप्रकारे
णविरोधाभासोऽलंकारोयस्मिन्नेकमेववाक्यमन्यदर्थद्वयंहृदयंगमभूतंगमयति कीदृशमर्थद्वयंसद्रूपे
णाविरुद्धमपिविरुद्धमिवलक्ष्यमाणं २२ ॥ ॥

उदाहरणमाह तवेति हे राजन् तव बाहुर्भक्तानां तु अनुकूलत्वाद्दक्षिणोपि शत्रून् प्रति प्रतिकूलतया वाम इत्यविरुद्ध
मर्थं हृदयं तथा स एव बलेन भद्रोपि पुष्टोपि प्रलम्बो दीर्घः तथा दुःखिनयेष्वन्तरस्तीति दुर्योधनोपि युधि समरे स्थिरोऽविचल
इत्यविरोधो विरोधप्रतिभा स च दक्षिणवामयोः स्फुट एव तद्रूपयोरन्यत्वात् तथा बलभद्रप्रलम्बयोर्हलधरासुरयोरन्य
त्वात् तथा दुर्योधनयुधिष्ठिरयोर्ज्ञातिराजयोः इतरयोर्भिन्नत्वाल्लक्ष्यते अथ विरोधादस्य को विशेषः उच्यते तत्र यादृशवि
शेषणमादौ निर्दिष्टं तत्स्वरूपं नीकेषु न रुच्यते यथा संवर्धितकमलोप्यवदलितनालिक इति अत्र तु वाक्यान्त
रार्थपर्यालोचनया विरोधच्छायामात्रमपि भवति यदि दुर्योधनोपि स्थितोऽपि न इत्युच्यते तदेव विरोधाभास

तव दक्षिणोपि वामो बलभद्रोपि प्रलम्ब एष भुजः दुर्योधनोपि राजन् युधिष्ठिरोसौ स्फुटो विदितं ॥ २३ ॥ एषां तु च
गुणमपि संकीर्णानां स्युरगणिता भेदाः तद्भामानन्त्येषां लक्षणमेषु संयोज्यं ॥ २४ ॥

संज्ञा २३ एवं शुद्धानलंकारान् सप्रभेदानाख्यायाधुना पूर्वैकविलक्षणसिद्ध्यर्थं संकीर्णत्वमाह एषामिति
एषां च तत्संसृष्टिर्वास्तवौपम्यातिशयश्लेषाणां संकीर्णानां मिश्राणां भेदाः स्युर्भवन्ति कियन्त इत्याह अगणिता
वाक्यस्य परमे तद्वचनेन तु संख्याविषयतैषां नितान्तं अवधारणे एषामेव नान्यदलंकारजातमस्तीत्यर्थः किं ते
षां भेदानां नाम स्यादित्याह तद्भामान इति येषामलंकाराणां मिश्रभावस्त एव मिलितास्तेषां नामेत्यर्थः यदि सहो
क्तेः समुच्चयस्य च संकरस्तदा सहोक्तिसमुच्चय इति नाम उत सहोक्तेर्व्यतिरेकस्य च तदा सहोक्तिव्यतिरेक इति
नाम एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं किं तेषां नाम हि लक्षणमित्याह तेषामित्यादि तेषां संकरभेदानां लक्षणमेषु भाग

[illegible]

काले अथ संकरस्यैव भेदानाह योगवशादिति एतेषां वाल्लवादीनां संकरो व्यक्ताव्यक्तांशत्वाद्धेतोर्द्वैधा हि सं-
११५ करो भवति व्यक्ताव्यक्तांशत्वमपि कुत इत्याह योगवशात्तथाविधसंबंधवशादित्यर्थः केषां यथा सत्स्यादि-
115 त्याह तिलतण्डुलवदित्यादि तिलतण्डुलानां यथा व्यक्तांशः संकरो दुग्धजलयोश्चाव्यक्तांशस्तद्वदेतेषा-
मपीत्यर्थः २५ अत्र हि दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थमाह अभियुज्येति त्वया सेनाभियुज्याक्रम्य भज्यते भं-
नीयते कीदृशी भयवशाल्लोलनयना चञ्चलाक्षी तथा साध्वसेन भयेन जनित उरुर्महान्वेपथुः कंपः

योगवशादेतेषां तिलतण्डुलवद्दुग्धजलवद्वा व्यक्ताव्यक्तांशत्वात्संकर उत्पद्यते द्वेधा २५ अ-
भियुज्य लोलनयना साध्वसजनितोरुवेपथुस्वेदा अबलेव वैरिसेनान्नृपजन्ये भज्यते भवता २६

स्वेदश्च यस्याः अत्राबलेव सेनेति यथा येन केनाविदग्धेनाभज्यते सेव्यते तेनाभियुज्याभिरम्यादौ ततो
भज्यते तथा सापि प्रथमसमागमवशाच्चञ्चलनेत्रा भवति तस्यां चापि साध्वसेनोर्वी वेपथुस्वेदौ भवत इ-
ति इहाबलेवेत्युपमाविभागोऽभियुज्येत्यादिकस्तु श्लेषविभागस्तयोर्लक्षणं स्वधिया योज्य
एतौ तिलतण्डुलवत्संकरौ २६ ॥ ११५

क

तथान्यदप्यत्रैवाह सन्नारिति द्वे लोकविभोरा जन्तूरस्यमुक्तप्रकारेण त्वं द्वन्द्वरक्षापरमेश्वरौ यस्मादेकरूपा
स्थिती तत्स्वभाववद्भूवद्यौगेन न कदाचिदपि भुजंगैः सह संगनरूपेतदेवतत्त्वत्वं वा किं सद्विहरः सती
नारीमममाख्यो विभर्ति धारयति भवानपि श्रमतानारीं विभर्ति योऽहमत्यैव अथवा सन्नारीश्वरस्ताद्दगला
शरीभारिपुकारिणोरणो यस्य सततं योद्दरोद्रपंजररक्षवमपि द्रुटो भवानपि हषं पर्मतथा द्वरेणविद्विषो
त्रिपुरवासिनो विषमास्त्रिस्त्रः पुरो दग्धाः भवतास्वेतदुर्गाः शत्रूणां पुरो दग्धाः सर्वत्र किं शत्रुः प्र

सन्नारीभरणो भवानपि न किं किं नापि रुद्रो वृषं किं वा नो भवता निकाममविषमा दग्धाः पुरो वि
द्विषां द्वन्द्वं द्वौ परमेश्वरावि हशिवस्त्वं वै करूपस्थिती तत्किं लोकविभो न जातु रूपेषु संगं भुजंगैः

मूह २७

श्लेषे तथा तस्य परमेश्वरस्येति संज्ञा त्वमपि परमेश्वरोऽथवानेवं याह शोहरस्ताद्दशो भवानपि
तयथातेन भुजंगैः सर्पैः सह संपर्कः कृतस्तथा त्वयापि भुजंगैः विटैः कथं न कृत इति व्यतिरेकस्य
श्लेषस्य चात्र संकरः साधारणविशेषणयोगात् श्लेषणयोगात् श्लेषसद्भावः द्वयोरुपमाने भुजंगा
संगस्य दोषस्य सत्वाद्राज निवासत्वाद्गुणत्वेस्य सति व्यतिरेकसद्भावः एतौ चात्र तिलतंडुलवद्व्यक्तौ २७

इदानीमव्यक्तसंकरोदाहरणमाह आलोकनमिति भवत्या आलोकनं जननयनानंदनेंदुकरजालमेवे
ति रूपकं गुणानां साम्येन सत्युपमानोपमेययोरभिदेति रूपकलक्षणात् अथवा भवत्या आलोकनं जननय
नानंदनेंदुकरजालमिवेत्युपमा प्राप्तौ चालंकाराववकाशावत्र प्रमाणाभावादेकतरानिश्चयो दोषाभा॰
वाच्चोभयमप्यायितंयोग्यं एवं हृदयाकर्षणपाश एव पाश इव वा स्मरतापप्रशमने हिमसलिलमेव वा

आलोकनं भवत्या जननयनानंदनेंदुकरजालं हृदयाकर्षणपाशः स्मरतापप्रशमहिमसलि
लं २८ आदौ चुंबति चंद्रबिंबधवलां लोलः कपोलस्थलीं संप्राप्य प्रसरं क्रमेण कुरुते पीनस्त
नास्फालनं शुभ्रैहारिविभूजनस्य सततं कंठे लगन्सुल्लसन् किं वा यत्न करोत्यवादितरसः कामी
ववाष्पः पतन् २९ इति श्रीकाव्यालंकारे दशमोध्यायः १०

दिव वेति रूपकोपमासंकरोयमलंकारः २८ तथा आदाविति देव्यप्युष्मद्वैरिवधूजनस्य संबंधी वाष्पः
पतन् प्रसरन् कामीव किं वा यन्न करोति वा इवार्थे किमिव यन्न करोतीत्यर्थः वाष्पः कामीव पतन् प्रथमं कपो
लस्थलीं चुंबति कामुकोपि तथैव ततो वाष्पः प्रसरं प्राप्य क्रमेण पीनस्तनास्फालनं कुरुते का ॥ ॥ ११९

स्यपितदेवतनः कंठेह्नावपिलगतः ततस्त्रावारितरसोवाच्यः कामीवाकिमिवनकुरुतेजघनस्थल
मपिस्पृशतीत्यर्थः अत्ररूपकोपमाश्लेषपर्यायाणांसंकरःत्वत्रकपोलस्थलीमितिरूपकं कामीवचंद्रबिं
बविमलामितिचोपमावाच्यःकामिनोसाधारणविशेषणयोगात् श्लेषःशत्रवस्त्वयाजिताइतिता
त्पर्यतः पर्यायसद्भावइतिअत्रचालंकारसंकरेपूर्वकविलक्ष्माणीभूरिशोदृश्यंतइत्यत्रमहानादरः
कार्यस्तथाचादिवाकरादृष्टतियोग्रहास्विसादि अत्रोत्प्रेक्षार्थांतरन्यासोपमानांसंकरः यथाचारक्त
स्त्वंनवपल्लवैरहमपिश्लाघ्यैः प्रियायागुणैस्त्वामायांतिशिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्ताः सखेमा
मपि कांतापादतलाहतिस्तवमुदेनद्वन्ममाप्यावयोः सर्वंतुल्यमशोककेवलमहंधात्रासशो
कःकृतः एतौश्लेषव्यतिरेकौएवमन्यदपिवोद्धव्यमिति २८
इतिनमिसाधुविरचितेरुद्रटालंकारटिप्प
नकेश्लेषाध्यायोदशमः १० ॥ ॥

काले
११७
117

अर्थस्यालंकारा अभिहिताः संप्रति दोषाः कथ्यन्ते तेन त्वर्थालंकारप्रतिपादनात् प्रागेवार्थदोषाः परिहृ
ताएव तत्किमिति पुनस्ते कथ्यन्त इत्याह परिहृतइति सर्वः स्वे स्वं रूपमित्यादिना ग्रन्थेनार्थस्याविपरीतक
थनलक्षणाद्योमहान्दोषः सोस्माभिस्त्यं चन खल्व वधीयात् निःकारणमन्यथात्तिरसादित्यनेनान्यथो
क्तिपरिहारात् परिहृत एव यस्तु ततोन्यथोक्तेरन्यः स्वल्पदोषः सोयमधुनोच्यते तथा तस्यार्थस्यान्यथो

परिहृत एव प्रायो दोषोर्थस्यान्यथोक्तिपरिहारात् अथमुच्यते ततोन्यस्तत्कारणमन्यथो
क्तौ च । अपहेतुरप्रतीतो निरागमोबाधयन्निसंबद्धः ग्राम्योविरसस्तद्वानतिमात्रश्चेतिइ
हार्थः २ ॥

थोक्तौ यत्कारणं तदप्युच्यते परिहृतमेव सर्वं दोषजातमन्यथोक्तिपरिहारद्वारेण किंचिदेव दुर्लक्ष्यमपरि
हृतमस्तीति प्रायो ग्रहणेन सूच्यते यत्तु विद्यते तदधुना परीक्ष्यते । अथ तानेव दोषान्निर्दिशति अप
हेतुरिति अपहेत्वादयो नवार्थदोषाः इति शब्दो हेत्वर्थे प्रत्येकमभिसंबध्यते यतोऽपहेतुरतो दुष्ट
इत्यर्थः एवमन्यत्रापियोज्यं ॥ २ ॥ ११८

यथोद्देशं तस्यालक्षणमिति कृत्वा पूर्वमपहेतुलक्षणमाह अपहेतोरिति असावहेतुर्दोषो यत्र
केनचित्प्रकारेणार्थः तथात्वे तद्धर्मतायां हेतुत्वं यानि स च हेतुतां गतः सत्त्वपरयावलिष्ट्यायुक्त्या
बाध्यते यद्वा ह्यर्थहेतुत्वसद्भावस्तदान्यथोक्तिपरिहारेण न परिहृतः ३ उदाहरणं तवेति गता
र्थमेवात्र पूर्ववद्वलत्वलतेणाऽर्थः स्थूलत्वे हेतुतायामेव किं तु स्थूलस्य गगने निराधारत्वादव।

अपहेतुरसौ यस्मिन्केनचिदंशेन हेतुतामर्थः यातिन्तथात्वे पुनः सावलवमाबाध्यते परया ३
नवादिविजयारम्भे वलभूलीवहलतोयानि तेषु गगनस्थलेषु भानोरक्रममभूद्रथभरामि
न्ते ४ अर्थोयमप्रतीतोयः सन्नपि न प्रयुज्यते हृद्यैः शरदिव विभाति तन्वी विकसत्तुलको
त्करेयमिति ५ ॥

स्थानेन संभवतीत्यनयोत्तरकालभा विन्यावलवत्या युक्त्या बाध्यते ४ अथाप्रती
तः अपमप्रतीतोऽर्थो भण्यते यो विद्यमानोपि हृद्यैः पूर्वकविभिर्न प्रयुज्यते उदाहरणम् अर्थ इति
प्रसरद्धोसाचनिवहा तन्वी भाति शरच्च पुष्पस्तुलकाभ्युद्धत्त विशेषनिवहा अत्र पुलकप्रारो
हत्त विशेषवाचकोपि नदीवाचकत्वेन पूर्वकविभिर्न प्रयुक्त इत्यप्रयोज्यः ५ ॥

काले ११८ 118

अथानिरागमः यो ऽर्थ आगमानुसिद्धान्तानाक्रम्यते ऽथ वागमनिरपेक्ष एवोच्यते स इत्यनेन प्रकारेणानिराग
मः उदाहरणम् अत्र विश्वस्य राजसूयाश्वमेधौ यागौ कथितौ तौ च वेदगम्यौ वेदे च न तयोर्नृपस्यैवाधिका
रो न ब्राह्मणस्येत्युक्तं ६ अथ बाधयन् य इति यो ऽर्थ उत्तरकालं भण्यमानः समानवाक्यैकदेशमन्यथोक्त
मर्थं बाधयेत्स बाधयन्निति निगद्यते यथा स्वर्गादिनयनेन वानुपमे अत्र येनैव वक्त्रा प्रथमं स्वर्गादीत्युक्तं
तेनैव पुनस्तत्र नयने ऽनुपम इति पूर्वस्य बाधकमुक्तमिदं चात्र निदर्शनं यथा वपुरनुपमं नाभेरूर्ध्वं विधा

आगमगम्यमलमतेनोपत्यते यो निरागमः स इति सततं स राजसूयेऽरीज्यो विप्राश्वमेधस्य ६ यः पू
र्वमन्यथोक्तं तदुत्तरैकमेव बाधयेदर्थं अर्थः स बाधयन्निति स्वर्गादिनेवेन वानुपमे ७ प्रक्रान्ता
नुपयोगी प्राक्सीयस्तत्क्रमादसम्बद्धः स इति गलातकीर्ति वक्रफेनजलधिमुल्लंघ्य ८ ॥

यस्मगीदृशो ललितनललितैरंगन्यासैः पुरारभसादिव तदनु सहसा खिन्नेनेव प्रजापतिना स्मृशो एष पुल
पृथकलाह्यूलस्थूलाकृता जघनस्थली अत्र नाभेरूर्ध्वमनुपमं वपुरित्याद्युक्त्वा स्मगीदृशा इत्युक्तं ७
अथासंबद्धः प्रक्रान्तेति यो ऽर्थः प्रक्रान्तार्थक्रमायातो ऽपि प्रक्रान्तेऽर्थे ऽनुपयोगी सो ऽसंबद्ध इत्युच्यते उ
दाहरणम् गलातकीर्तिरित्यादि अत्र जलधौ संबद्धत्वात् फेनानां वक्रफेनत्वं क्रमप्राप्तमपृथक् चमस्त
तेऽर्थे ऽनुपयोगी यदि हि वक्रफेनत्वं जलधेर्धवलत्वहेतुर्भवेत्तदा भवेदपारजलल्लंघने कीर्तेरतिश

यापतेगे व सशितनसमाहकफेनमितगर्द किंचित्वं ८॥

॥८

अथ ग्राम्यः ग्राम्यत्वमिति यद्व्यवहाराकारवेषवचनानां वक्तृस्त्रीमपि अन्यकं देशकुलजातिविद्यावित्तवय
स्थानपात्रेषु स्पृष्टविषयेष्वनौचित्यं तद्ग्राम्यत्वं दोषः तत्र व्यवहारः स्पृष्टा आकारः स्वाभाविकं रूपं कृत्रि
मं तु वेषो वचने भाषा तथा देशो मध्यदेशादिः तयोर्नानार्थभेदभिन्नः कुलं गोत्रमिक्ष्वाक्वादि देवदत्तादिकानि
त्यन्ये जातिः स्त्रीपुंसादिका ब्राह्मणत्वादिका वा विद्या शास्त्रज्ञता वित्तं धनं वयः शैशवादिकं स्थानं पर
मधिकारः पात्राणि भरतोक्तानि उत्तममध्यमादीनि तत्तद्देशेषु कारणाद्व्यवहारो भयंकरः आकार ३

ग्राम्यत्वमनौचित्यं व्यवहाराकारवेषवचनानां देशकुलजातिविद्यावित्तवयःस्थानपात्रेषु ।
प्रागल्भ्यं कन्यानामज्ञो गुणपतावप्यवेश्यानां वैदग्ध्यं ग्राम्याणां कुलजानां धौर्त्यमित्यादि ॥

इत्तो वेषः पुरुषवचनमनुचितं म्लेच्छेषु तत्र देवाचितं तथा ग्रामेषु यदुचितं तद्वनगरेषु ग्राम्य
एवं कुलजेषु परिभवसहत्वादिको व्यवहारः असौम्य आकारो विकृतो वेषो विनष्ठवचनमनुचिता
नि जातौ तु ब्राह्मणादीनां निजनिजजातिविहितव्यवहाराकारवेषवचनान्यनुचितानि तदन्यथा
त्वनुचितानि पुरुषेषु स्त्रीवज्जनपाकादिको व्यवहारः स्थूलस्तनसमुद्वहितं चन्द्ररूपमाका
रः कौसुम्भवस्त्रादिका चायामेवाभरणाच वेषः समन्मथादि वचनमनुचितमित्येषु तदेवोचितमेवमन्यत्र

कालं ११५ 119 मपि तथा विद्यायां पंडितेषु शास्त्रग्रहणमेवं कोव्यवहारः सभ्यापि वस्त्राकारः उद्भटो वेषः असंस्कृतवच
नमनुचितानि मूर्खेषु तान्येवोचितानि वित्ते धनिनां दानोपयोगरहितो व्यवहारोऽस्पर्शादिराका
रो मलिनवस्त्रादिको वेषो दीनं वचनमनुचितानि इभ्यकेषु तान्येवोचितानि वयसि वृद्धेषु सेवादिव्यव
हारः शृंगारपाटवादिराकारः कुंडलादिधारणं वेषः समन्मथवचनमनुचितानि तरुणेषु तान्येवो
चितानि स्थाने राज्ञां सक्रोधलोभादिको व्यवहारो निर्लक्षण आकारः कुंडलादिरहितो वेषः परुष
दीनवचनमनुचितानि एवं पात्रेषु यानि भीमसेने व्यवहारादीन्युचितानि तान्येव युधिष्ठिरे
ग्राम्याणीत्यादि ॥ एतन्न शाम्यत्वमस्य यथोक्तिपरिहारेण न परिहृतमथात्रैव वृदिका
दर्शनार्थमाह प्रागल्भ्यमिति कन्यापात्रेण नवोढा लक्ष्यते कन्यानां
नवोढानां प्रागल्भ्यं वैयात्यं तथा वेश्यानां पण्यस्त्रीणां
मव्याजमकृत्रिमं मौग्ध्यं तथा ग्राम्याणां वैदग्ध्यं
तथा कुलीनानां धूर्तत्वमनुचितं यामि
न्यार्थः ९ ॥ ॥ ११५

ततस्त्वा किमित्याह एतदिति एतत्तु रस्यत्वं विशेषेण तान्त्वा महीयसो यत्नादादरेण परिहर्त्तव्यं महाकवा-
घोष्यात्र मृग्यतेनीत्यतो महीयसो यत्नादित्युक्तं तदुदाहरणानि किमेतेषु नोच्यत इत्याह नहीत्यादि य
स्मादुदाहरणमात्रेण न यथावद्विज्ञातुं शक्यमेतत् ततः स्वधिया विचार्य यथा यथास्य त्वं न भवति तथा प्रयो
जयितव्या व्याहृतापि प्रतिवचो न संदधे गतमैक्षत् द्वलविनाशुका सेवते स्म शयने पराङ्मुखी सा तथापि
रनैष पिनाकिनः तथा उपचरितापि अनिमात्रं प्रकटवपुः दीनसंपदः शंसा पातयति हृष्टाक्रान्ततः स्मृता

एतद्धि त्यागवशैः परिहर्त्तव्यं महीयसो यत्नात् न हि सम्यग्विज्ञातुं शक्यमुदाहरणमात्रेण ॥ ११
अन्यस्यायः प्रसंगे रसस्य निपतेद्रसः क्रमापेतः विरसो सो सः च शक्यः सम्यग्ज्ञातुं प्रभेदे-
भ्यः १२ ॥

याप रिपानमात्रेपि एवमादि ॥ अथ विरसः अन्यस्येति रसान्तरस्य प्रसक्तयोर्यो रसः शृंगारादिर्नि
पतति स विरसोऽर्थदोषः ननु सर्वरसयुक्तत्वान्महाकाव्यस्य रसान्तरपातोऽभ्युपगत एव तत्कथम
त्र विरसोऽर्थदोष इत्याह क्रमापेतः प्रसंगविरुद्धो यस्य रसस्य तत्रानवसरः स दुष्ट इत्यर्थः किमत्रो
दाहरणमित्याह सवेमादि चोहृतो यस्मात्स विरसोऽर्थदोषः सर्वे येभ्यो महाकाव्यादिभ्यः सम्य

विज्ञातुं शक्यमिति ज्ञायत इति दाहृत इत्यर्थः ९ ॥

काले सूचीमात्रमाह तवेति हयग्रीवस्तु नरकासुरानयनाय तत्पुरीं गतस्तत्र च तद्विरहितं नरकासुरं जनेभ्यः श्रुत्वा तत्स्त्र
१२· ताचपि त्वमरणाद्दुःखेन बनं गतां त्वद्भार्यां समाश्वासनाय गतस्तत्र दृष्ट्वा च तां सकामः सन्नाह तव वनवास इत्यादि पात
120 निकयैव गतार्थं ९ प्रकारान्तरमाह यद्वेति यः कामादौ क्वापि प्रसक्तस्तस्यानेनैरं तदर्पणमहतीं वृद्धिं नीयते स पर्यन्ते
णो वैरस्यमावहतीति विरसो भवति अत्र वेणीसंहारे षष्ठोंको निदर्शनं १८ अथ तद्धानं यद्वेति योगुणादिये-

तव वनवासोऽनुचितः पितृमरणशुचं विसृज किं तपसा सफलय यौवनमेतत्सममनुरक्तेन सुतनु म
या ९ यः सावसरोऽपि रसो निरंतरं नीयते प्रबंधेषु अतिमहतीं वृद्धिमसौ तथैव वैरस्यमायाति १८
योयस्याव्यभिचारी सगुणादिस्तद्विशेषणं क्रियते परिहरयितुं छेदो यत्र स तद्धानिरिति ज्ञेयः १५ क्व
नु यास्यति वराकास्तरुकुसुमरसैकलालसा मधुपाः भस्मीकृतं वनं तद्दवदहनेनैतितीव्रेण १९ ॥
ना

सपदार्थस्याव्यभिचारी नित्यस्थः सगुणादिस्तस्य विशेषणतया यत्र क्रियते स दोषस्तद्धानिरिति ज्ञेयो यदव्य-
भिचारी तर्हि किमर्थं क्रियत इत्याह परिहरयितुं छंदस्तस्य हि छंदः पूरणमात्रमेवार्थ इति १५ उदाहर-
णम् क्वेति अत्र दवदहनस्यातितीव्रेणेति विशेषणाच्छंदःपूरणार्थमेव तत्राव्यभिचारादिति १९ ॥ १२·

अथातिमात्रः अतिहरमिति योऽर्थो लोकप्रसिद्धां मात्रां परिमाणमतिहरमतिक्रान्तः उल्लंघितः सोऽतिमात्रोऽर्थ
दोषः उदाहरणम् तवेत्याद्युत्तरार्द्धं अत्राम्बुलदानां ऽर्थो मात्रां त्यक्तवान् पयोऽत्ययपूर्णाभूयस्त्वायहस्तीकरणेनत
प्रलयजलदवत् जगत्प्लावनं ९ अथ यत्पूर्वमुक्तं तत्कारणमन्यथा कौ चतितदाह अत्यन्तमिति असंबद्धा
र्थतामहान्दोषस्तस्यापवादोऽयं यत्र परकीयमतमतिशायेनासंबद्धं प्रतिपादयितुमन्यदात्मीयमभिष्टमसं

अतिहरमतिक्रान्तो मात्रां लोके तिमात्र इत्यर्थः तवविरहे हरिणाक्ष्याः प्लावयति जगन्ति नयनाम्बु ९
अत्यन्तमसंबद्धपरमतमभिधातुमन्यदभिष्टं संगतमिति यद्व्याख्यातम् साप्युक्तिर्न दोषाय ९ कि
मिदमसंगतमस्मिन्नादावन्यत्र यथा न्यदं तेतच यत्नेनोमामाषाः स्फुटमेते कोऽद्भवाजाताः ९८

बद्धमर्थं वक्तावक्ति तत्राप्युक्तिरसंगततानदोषाय अथ कथं तेनासंबद्धेन परमतस्यासंबद्धता प्रतिपाद्यते
इत्याह संगतमिति इति इदं तो यत्नस्तस्यासंबद्धस्याभिष्टमेव संगतं सद्दृशतया दर्शयितं ९ उदाहरणे
कश्चिदसंबद्धं परवचनं दृष्टिपन्नाह अस्मिन्वस्तुनि किमिदमसंगतं भवतोच्यते कुतः आदौ प्रारंभे स्तनयोर्ते
च निर्गमे चान्यदिति किमिवासंबद्धमिति तत्सदृशमाह यथा मामाषाउ मां कोऽद्भवाश्चोत्पन्नाः इत्यसंबद्धं एवं तत्र वा ॥ ४२ ॥

काल भूयोप्याह अभिधेयस्येति यत्र वक्तुरुन्मादो मौर्ख्यमुत्कण्ठा च दोषः स्यात्तत्र तथ्यमयथार्थं तादृगुपपन्नापि
१२१ निकाममतिशयेनोपपन्ना युक्ता स्वस्थस्य ह्यन्यथा वचनं दोषायोन्मत्तादीनां तु तदेव भूषायै १९ यत्र उदाह
१२ रणानि यथाक्रममाह भ्रुकुटीति १ उन्मादे २० किमिति ३ ति मौर्ख्ये २१ हे इति १ उत्कण्ठाया अत्र गिरि

अभिधेयस्य तथ्यं तदनुपपन्नं निकाममुपपन्नं यत्र स्युर्वक्तुरुन्मादो मौर्ख्यमुत्कण्ठा १९ भ्रु।
कुटिमिव यामि गिरयः स्नातो दृक्किंनापिबामि विद्युत् हृदि हरिद्धिरण्यगर्भामतु यास्येन नृत्यामि २०
किं मां ब्रवीषि मूर्ख पश्ये दशशिरसमेव ननु तिमिरे स्वल्पाङ्कुरयोगं पश्यामसा त्वं न पश्यसि २१
हे हे सदेहि कान्तो सा मे भवता हतेति किं मिथ्या ननु गतिरियं नदीया वाणी सैव वेयमनिमेष
या २२ ॥

भाजनं वर्क्रिस्नानमाकाशपानमुज्ज्व- दिशुत्वञ्च नृत्यानि मिय स्पर्शीनलत्वं गयस्य।
स्वल्पाङ्कुरत्वं तस्य चापं कारेणादर्शनं तथाहे से तु कान्ताहरणं च सर्वमेवासंबद्धमुन्मत्तमूर्खोत्कै।
ण्ठोक्तत्वाच्चावैव २२ ॥

१२१

एवंसर्वोपमालंकारसाधारणान्दोषानभिधायेदानींकेवलोपमादोषानाह सामान्येति ज्ञैयम्यभेदस्योप॰
मायाइत्येते सामान्यशब्दभेदादयश्चत्वारोदोषास्तेचनासम्यगपितस्फुटाएवअत्रचस्वरूपोपादानेसत्यपि
तेचत्वारइति गृहणाद्यन्येपाविप्रभृतिभिरुक्तं यथालिंगवचनभेदोहीनताऽधिकाऽसंभवोविपर्ययोः
साहृश्यमिति सप्तोपमादोषास्तत्रलिंगवचनभेदाववन्यान्युपमानोपमेययोर्यथा भाद्भिताः सक्तवोरा
जन्मुक्ताः फलवृक्षइव परमान्नेवनिस्पृहाः पीनलाः परकार्यवत् उपमेयाद्उपमानस्ययत्रान्यानि ।

सामान्यशब्दभेदोवैषम्यमसंभवोऽधिकत्वंच इत्येतेचत्वारोदोषानासम्यगुपमायाः २३

विशेषणानिसाहीनताययथा समाहृताकंपिनपीनवासाविधत्तमलीलंशशिभासिशंखं यदुप्रवी
रः प्रगृहीतशार्ङ्गःसेंद्रायुधोमेघइवावभासे एवंयत्रोपमेयादुपमानस्याधिकानि विशेषणानि
तदाधिक्यं यथा सपीतवासाःप्रगृहीतशार्ङ्गोमनोज्ञभीमंवपुराप कृष्णः शतहृदेंद्रायुधवा
न्निशायांसंसृज्यमानः शशिनेवमेघः अत्रोपमानेमेघे शशियोगोऽधिकः यत्रविनैवयद्यर्थ ।
मसंभवद्विशेषणमुपमानं क्रियतेसोऽसंभवः यथा निपेतुरास्यादिवतस्यदीप्ताः शरायनुमेंऽत ।

लमध्यभाजः ज्वाज्वल्यमाना१ ॥

ववारिधारादिनार्हभाजः परिवेषिणोर्कात् नहिवारिधाराणामयथार्थज्ञात्वस्य मानत्वं दृश्यते विविंबा
द्वावारिधारापतनेसंभवति यत्रोपमेयाद्धीनमल्पत्वं चोपमानं क्रियते सो विपर्ययरूपत्वाद्धीने यथा
स्फुरंतिनिखिला नीलेतारकागगने निशि भास्करस्याभीषुसंस्पृष्टाः कृमयः कर्दमे यथा अल्पत्वे
यथा ॥ अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते युगादौ भगवान्ब्रह्मा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः
यत्रोपमानोपमेययोः साम्यं नास्ति तदसादृश्यं यथा वनेष्वनस्मिन्वनिता विहारिणः प्रभि
न्नदानार्द्रकटाः मतंगजाः विचित्रवर्हाभरणाश्च वर्हिणो वभुर्दिवीवामलविग्रहा ग्रहाः अ
त्र नाकिंचित्कैर्निनां मयूराणां च यद्वै सादृश्यमस्तीति तदेतन्निरस्तं यत्तुष्मत्वावरणवामीसंख्याद
काभेदाः नत्वन्येन तथा हि सामान्यशब्दभेदं विना लिंगवचनभेदमात्रे नदुष्टमिह हि का दुष्ट
ता यथा अमन्दाभूषणांशुभः शशीमौलक्ष्मेव शोषितः पराक्रमः परिभवे वैयात्ये स्वरतेषिव
किंचालिंगवचनभेदे दोषत्वं नाश्रीयमाणे कालकारकविभक्तिभेदानाश्रिताः सामान्यशब्दभे
देत्वतेपि संगृह्णीतास्तथा हीननाधिकवचोपमानोपमेयसाम्याभावादोषत्वेनाश्रिते तपरेणानत्वेच
वैषम्यमेवोभयदोषसंग्राहकमेकसूत्रकम ॥ १२२

स्माभिस्तथा योपि हीनताधिक्यविशिष्टो विपर्ययउक्तः सोपिनतावन्मात्रेणादोषदेन्वरनिप्रसंगादपि
त्वप्रसिद्धितएवान्यथाहिनिंदास्तनीयत्रचिकीर्षितेभवतः तत्रापियथाक्रमेनिकृष्टस्योत्कृष्टस्य
चोपमानस्यदुष्टत्वंस्याद्यथा चतुरस्रबीजनवचनेनविनिवारितवासराविनोदेन निशिचंडालर
वाधमाद्यतिवियोगिनीस्तनः उत्तमोयथा जितास्रपत्नान्तुदायंयेन्वासहविराजते यथाहापि
तदैत्येंद्रःश्रियासाकंजनार्दनः नचात्रकाचिदुष्टतापरस्परथोयत्रोपमानत्वेनतप्रसिद्धः ससाद
श्यपस्तत्र्यापिनकर्त्तव्यः तथाहिसिंहादधिकोपिशरभः शौर्येणोपमानेनकेनचिन्निवद्धः
असादृश्यस्यतुदोषत्वमुपमानलक्षणेनैवनिरस्तत्वात् इहोपादानमनर्थ
कंकोहिलातोपमालक्षणः सादृश्याभावेउपमांकुर्वीततस्मादेत
न्निरासाच्चत्वारएवामीदोषाः नतुसप्तेतिस्थितमतएवना
सम्यगित्युक्तं २३ ॥ ॥

काले
१२३
123

इदानीमेतेषामेव दोषाणां लक्षणमाह तेष्विति सोऽयं सामान्यशब्दभेदाख्यो दोषः प्रवृत्तयोरुपमा
नोपमेययोः सामान्यवाचिपदं यावन्न भग्नं तावद् उपपन्नउपमाने योजयितुं वाचकीकर्तुं न शक्यते २६
अथ सामान्याभिधायिपदभेदे हेतुमाह तदिति तत्सामान्याभिधायिपदं लिंगादीनामन्यथात्वाद्भेदेतो
त्पन्नानुपमायां भिधेयेन न युक्तं हि वैषम्यमेव दत्तत्किमस्य पृथक्पाठेनेत्याह उभयोरुपमानोपमेय।
योः समानयोरिति वैषम्ये पुनरुभयोस्समानेऽपि तेन हि लिंगादिभेदप्रवत्स्वरूपेणाकिंचित्करत्वादाह भि
न्नसामान्यभेदः सोऽयं यत्रापरत्र शब्देन योजयितुं नाभग्नं तत्सामान्याभिधायिपदं २६ तल्लिंगका
लकारकविभक्तिवचनान्यभावसद्भावात् उभयोः समानयोरितिन सोऽभिधेयेन किंचित् २१ वे
इक्लेव सगौरी वा तेरवजगामयः समुन्नतम् दहतु शिखीव समकामं जीवयसि स्मयेव मामालि २९
येन किंचित्तत्त्वमवधारणे तत्सामान्याभिधायिपदं लिंगादिभेदेपि किंचिदेवाभिधेयेन न सर्वत्र तत्रायमे
वतस्य भेदस्तस्यैव दोषो न सर्वत्र २१ एतदुदाहरणानि यथाक्रममाह चंद्रकलेति कान्ति रहिते रहिणी
मलीमसे अत्र लिंगव्यत्ययश्चन्द्रकला सगौरी तथा यशसोः स्त्रीत्वे लिंगभेदे यथावान्नागच्छति तथा मो
समुन्नतम्न्योऽजगामेति कालभेदे भूतकालावर्त्तमानेन नभयः समुन्नतमानेयोज्यते दहतु शिखीव स
कामिति कारकभेदे विधि विशिष्टो हि कर्ता कर्त्तमात्रेणाशिखिना प्रमितो न जीवयसि स्मयेव मामा

लीलेति विभक्तिभेदे मध्यमपुरुषो हि प्रथमपुरुषेण विपरिणम्योपमाने योज्यते २८ ॥

१२३

कुवलयेति कुवलयदलमिव दीर्घे तव नयने इति वचनभेदे दीर्घे इति द्विवचनान्तं नयने एकवचनान्तं तत्कृत्वा योज्यते न
त्वेवं लिंगादिभेदे दोषीकृते महाकविलक्ष्ये तान्हंसमालाः शरदीव गंगामित्यादिके कालादिभेदस्य विद्यमानत्वा
न्नायशः सर्वमेव हृद्यत्वेनत्याह इत्ययत्नमित्यादिनरघुवाथवोणापुकृतानां तावदयं स्वव्यकृत एव दोषस्तेनोऽस्माभिरुक्तः उ
क्तं च पूर्वमेव काव्यालंकारायच्छ्रेयः क्रियते यथा प्रयुक्तानि विद्वद्भिरपि प्रयुक्तस्येत्यनेन न दोषस्याप्यपरिहार्यता।

कुवलयदलमिव दीर्घे तव नयने इत्ययं त्वसत्यः (के) प्रयुक्तानां तावद्दोषो विद्वद्भिरपि प्रयुक्तस्य २७ अकृत
विशेषणमेकं यत्स्यादुभयोस्तदन्यवैषम्यं संभवति कल्पितायामुपमायायाचनात्यत्र २८ विपरीत
रते स्तनतोरायस्तायां विभाति मुखमस्याः श्रमवारिबिन्दुजालकलाञ्छितमिव कमलमुत्फुल्लं २९

माह २७ वैषम्यमाह अकृतेति उभयोरुपमानोपमेययोर्मध्यादेकमुपमानमुपमेयं वा निर्विशेषणं भवेत्तदस्या
कृतविशेषणस्य कृतविशेषणेन सह वैषम्यं तच्च कल्पितायामुपमायां चोपमायां संभवति २८ विपरीतर
त इति इवशब्दो भिन्नक्रमे कमलशब्दात्परो द्रष्टव्यः इह चोपमेयस्य मुखस्य श्रमवारिबिन्दुजालकलाञ्छितत्ववि
शेषणाकृतं कमलस्योपमानस्य न किंचिद्विषणाय नलकणानिकरवाचितत्वादिकं कृतं कल्पितोपमेयं २९

काले उदाहरणमाह मुक्ताफलेति अत्रोपमानस्येन्दुबिंबस्य मुक्ताफलजालचितमिति विशेषणं कृतं न तच्च
१२५ तस्योपमेयस्य मुखस्याविकारिणावितत्वादि १ अथासंभवः उपमानमिति सहत्वनेन प्रकारेणासं
125 भवो नाम दोषो यत्रोपमानमसंभवद्विशेषणमसंभाव्यविवक्षितधर्मकमपि नियमान्निश्चयेन सं

मुक्ताफलजालचितं यदीन्दुबिंबं भवेन्नतस्तेन विपरीतरते सुतनोरुपमीयेताननं तस्याः १
उपमानं यत्र स्यादसंभवद्विशेषणं नियमात् संभूतमयथार्थं विज्ञेयो संभवः स इति ३१ स
तन्वीयं विमलांबरलसत्सूक्ष्ममृणालमूललालित्या अजलप्रकृतिरहस्थितमिवागगनन
लिनीव ३२ ॥

भूतं तद्विशेषणमुक्तं स्यात् ननु तर्हि पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थमि
त्याद्यपि दुष्टं स्यादित्याह यद्यथार्थं विकल्पं यदि क्रियते सयथार्थे तन्नदोषः ३१ उदाहरणमाह
स्तनत्रितिति अत्र विशेषणानुपपत्तिनीलगगननलिन्याः समानेपरं यदि गगने नलिनी संभवेत्तदा
तन्व्याः सदृशी भवेदत्यथार्थोऽविनाडुष्टता ३२ ॥ १२५

अथाप्रसिद्धिः उपमानतयेति यत्किमपि वस्तु लोके वाच्यस्योपमेयार्थस्योपमानतया न प्रसिद्धमथ च तथा क्रि
यते सा ऽप्रसिद्धिर्दोषः कदाचिद्वाच्येन सह विसदृशत्वादथवा नादृशत्वमपि यदि न प्रसिद्धं कथं क्रियते इत्या
ह उत्कटसामान्यतयाति सादृश्यादित्यर्थः ५५ उदाहरणमाह पद्मेति इह ब्रह्मकेशवचन्द्राणां क्रमेण पद्मास
नत्वेन श्यामत्वेन सितत्वेन स्थितत्वेन च चक्रवाकश्वपचबकाः समाना अपि न तूपमानत्वेन प्रसिद्धाः य

उपमानतया लोके वाच्यस्य न तादृशं प्रसिद्धं यत् क्रियते यत्र तदुत्कटसामान्यतयाप्रसिद्धिः सा ५५
पद्मासनसन्निहितो भाति ब्रह्मेव चक्रवाकोऽयं श्वपच श्यामं वंदे हरिमिंदुसितो बकोयमिति ५६

अत्र प्रसिद्धिस्तत्र भवत्येवं यथा नमामि शंकरं काशसंकाशं शशिशेखरं नमोऽनन्ताय गीर्वाणैरतिलीलो
लाय विष्णवे इत्यादि ननु कथं भवंतमेतर्हि मनस्विगर्हिते विवर्तमानं नरदेव वर्त्मनि कथं न मन्युर्ज्व
लयत्युदीरितः शमीतरुं शुष्कमिवाग्निरुच्छिखः इत्यादिषूपममत्र ह्येकत्र विधिरपरत्र निषेधो यथा
शमीतरुमग्निर्दहत्येवं त्वां मन्युः कथं न दहतीति सत्यं प्रथममौपम्यविहिते पश्चादुपमेयप्रतिषेधेन किं

काल
१२५
125

अथ सर्वमेव शास्त्रोक्तमुपसंहरन्नाह शब्दार्थयोरिति इति पूर्वोक्तेन युक्तिमता प्रकारेण शब्दार्थयोर्दोषा
न् गुणांश्च निपुणः प्रवीणः कविर्निरूप्य पर्यालोच्य किंभूतान् विभक्तरूपान् विभागेन स्थितरूपान्
शब्दस्य हि वक्रोक्त्यादयः पंच गुणाः दोषास्तु समर्थादयः षट् अर्थस्य पुनर्गुणाः वास्तवादयस्तथा
र्थदोषास्तु अपहेतुत्वादयो नव ततस्त्वासारदोषान् विसृज्य नु परमुत्कृष्टसारमलंकारानादधानो रच
यन् किंभूतः सन् समाहितः सावधानेन मनो यस्य स तथाविधः अनवधाने हि महाकवीनामपि स्खलि।

शब्दार्थयो रीतिं निरूप्य विभक्तरूपान् दोषान् गुणांश्च निपुणो विसृजन्नसारं सारं समाहितमनाः
परमादधानः कुर्वीत काव्यमविनाशि यशोऽपि गंतुं ३५ इति श्रीकाव्यालंकारे एकादशोऽध्यायः ॥

तेभवति किमर्थं पुनरेवं कुर्वीतेत्याहाविनाश्यविनश्वरं यशः शाश्वतमिति अत्र च वास्तवादीनां चतुर्णा
मपि ये सहोक्त्यादयः प्रभेदाउक्तास्ते वाकल्पितो नेपुनरेतावंत एव उक्ताश्च न कुत्र इत्तमाणां अवहीनय
नैदीमतिकहविपुणाकृता जेविमनापि प्राणेशुत्यावासकरवाणीय ततो यावंतो हृदयावर्जका अर्थ
प्रकारास्तावंतोलंकारास्तेनेमान्यपि सिद्धं भवति यथा तातेनदत्तमपारदंहोचितस्तत्स्वं स्वसंकृतमत
तोषतः सोत्कडः सहशीतवातातपनक्लेशानन्तमेतपः ध्यातं वित्तमहर्निशं नियमितप्राणैस्तशंभोः
पदंतत्तत्कर्मकृतं परानतिपरैस्तैस्तैः फलैर्वंचिताः ॥ इति नमिसाधुविरचिते रुद्रटालंकारटिप्पनकेः ११

ननुकाव्यकरणे कवेः पूर्वमेव फलमुक्तं श्रोतॄणां तु किं फलमित्याह ननु इति ननुशब्दः इह प्रतिवचने
काव्येन हेतुना चतुर्वर्गे धर्मार्थकाममोक्षलक्षणे ऽवगमो ऽवबोधः क्रियते ननु तत्र धर्मादिशास्त्राण्येव हे
तवः सन्ति किं काव्येनेत्याह लघु मृदु चेति क्रियाविशेषणे शीघ्रं कोमलोपायं च यथा भवतीत्यर्थः तथापि धर्मा
दिसारसंग्रहशास्त्रेभ्यो लघु मृदु च भविष्यतीत्याह सरसानां शृङ्गारादिप्रियाणां ननु धर्मादिशास्त्रेभ्यस्ते
षामपि किं न भवतीत्याह नीरसेभ्यः शास्त्रेभ्यो हि यस्मात्ते सरसास्त्रस्यन्ति बिभ्यति । ततः किमित्याह तस्मा

ननु काव्येन क्रियते सरसानामवगमश्चतुर्वर्गे लघु मृदु च नीरसेभ्यस्ते हि त्रस्यन्ति शास्त्रेभ्यः ।
म॰ तस्मात्तत्कर्तव्यं यत्नेन महीयसा रसैर्युक्तं उद्वेजनमेतेषां शास्त्रवदेवान्यथा हि स्यात् २ ॥

दिति गतार्थं नन्वेवं सति सरसार्थमेव काव्यं स्यान्न तु नीरसार्थमिति नास्य सार्वजनीनत्वं स्यान्नैष दोषः
सरसानां प्रवृत्तस्तेषामस्माभिरुक्तो न तु नीरसप्रवृत्तिनिषेधः कृत इति तेऽपि प्रवर्तन्त एव अथालंका॰
रमध्य एव रसा अपि किं नोक्ता उच्यते काव्यस्य हि शब्दार्थौ शरीरं तस्य च वक्रोक्तिवास्तवादयः कटककु॰
ण्डलादय इव कृत्रिमा अलंकारा रसास्तु सौन्दर्यादय इव सहजा गुणा इति भिन्नस्तत्प्रकरणारम्भः २ ॥

काले
१२९
126

अथ कथमेते रसास्तानेवोद्दिशति शृंगारेति गतार्थं नवानां शृंगारस्य प्राधान्यख्यापनार्थः प्रागुपन्यासः इ
तिशब्द एवंप्रकारार्थः एवंप्रकारा अन्येपि भावा रतिनिर्वेदस्तंभादयः सर्वेपि रसा वोद्धव्याः तत्र रत्याद
यः स्थायिनो निर्वेदादयो व्यभिचारिणः स्तंभादयः सात्विकास्तद्यथा रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्सा
हौ भयं तथा जुगुप्सा विस्मयश्चमाः स्थायिभावा रसाश्रयाः निर्वेदोथ तथा ग्लानिशंकासूयामद
श्रमाः आलस्यं चैव दैन्यं च चिंता मोहः स्मृतिर्धृतिः व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा गर्वो वि

शृंगारवीरकरुणबीभत्सभयानकाद्भुता हास्यः रौद्रः शांतः प्रेयानिति मंतव्या रसाः सर्वे इ

षाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च सुप्तं प्रबोधो मर्षश्चाप्यवहित्थस्तथोग्रता मतिर्व्याधिस्तथोन्माद
स्तथा मरणमेव च त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः त्रयस्त्रिंशदिमे भावाः समाख्याता
स्तु नामतः स्तंभः स्वेदोथ रोमांचः स्वरभेदोथ वेपथुः वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्विकाः स्मृताः
तत्र शृंगारादिषु रत्यादयो यथासंख्यं भवंति निर्वेदस्तंभादयस्तु सर्वेष्विति इ ॥ १२९

ननु कथं तर्हि निर्वेदादयो रसतां यान्तीत्याह रसनादिति आचार्यैर्भरतादिभिरेषां स्थायिभावानां रसना
दास्वादनाद्धेतो रसत्वमुक्तं केषामिव मधुराम्लादीनामिव मधुरादयो ह्यास्वाद्यमानाः सन्तो रसतां याती
त्युक्तं च अनेकद्रव्यसंयुक्तैर्व्यञ्जनैर्बहुभिर्युतैः आस्वादयन्ति भुञ्जाना भक्तं भक्तभुजो यथा भावाभिनय
संबद्धान् स्थायिभावांस्तथा रसान् आस्वादयन्ति मनसा तस्मान्नाट्यरसाः स्मृताः स्यादेतत् स्थायिभा
वानामेव रसत्वं भविष्यतीत्याह निर्वेदादिष्वपि तद्रसत्वं निकाममस्तीति हेतोस्तेपि रसा ज्ञेयाः यस्य तद्

रसनाद्रसत्वमेषां मधुरादीनामिवोक्तमाचार्यैः निर्वेदादिष्वपि तन्निकाममस्तीति तेपि रसाः
४ व्यवहारः पुंनार्योरन्योन्यं तद्रक्तयो रतिप्रकृतिः शृङ्गारः स द्वेधा संभोगो विप्रलम्भश्च ५ सं
भोगः संगतयोर्वियुक्तयोर्यस्तु विप्रलम्भोसौ पुनरप्येष द्वेधा प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च ६ ॥

परिपोषं नु गतात्तस्य भावाप्य वते अयमाशयो यं प्रकारस्य यद्रतं नास्ति सा कापि चित्तवृत्तिर्या परिपोषं
गता न रसो भवति भरतेन सहृदयावर्जकत्वप्राचुर्यात्संज्ञा चाभिताष्टौ नव वा रसा उक्ता इति ४ अथ
शृङ्गारलक्षणं व्यवहार इति संभोग इति गतार्थं नवरं मान्तरक्तयोः चित्तउदितौ चेष्टात्मगयोः शृङ्गा
रतिहृन्यर्थरक्तयोरिति पदे रतिः कामानुविद्धा प्रीतिः स्थायिभावात्मिका सा प्रकृतिः कारणं यस्य ५ ६

काले अथ शृंगारभेदव्याख्या संभोग इत्यादिका पुनरप्येष इत्यादिना प्रभेदकथनं शृंगारस्य नायकाश्रयइ
१२७ तितस्य गुणानाह इत्युपचार इति ७ सुभग इति सुगमं एतैः षोडशभिर्गुणैर्युक्तो नायकः स्त्रीणां म

इत्युपचारे चतुरः स्वंगः कुलीनो रूपवानरुग्मानी अग्राम्योज्ज्वलवेषो नलक्षणा चेष्टः स्थिरप्रकृतिः
सुभगः कलासु कुशलः करुणस्त्यागी प्रियंवदो दक्षः गम्यासु च विस्रंभी तत्र स्यान्नायकः ख्या
तः ८ एवं स च तत्त्वज्ञः स्यात् दक्षः कुलो दक्षिणः शठो धृष्टः तत्र प्रेमणः स्थैर्यात् दक्षकुलो नम
रमणीकः ९ खण्डयति न पूर्वस्यां सद्भावं गौरवं भयं प्रेम अभिजातोन्यमना अपि ना
यं यो दक्षिणः सोयं १० वक्ति प्रियमप्रियं कृतं विप्रियं तथा निभृतं आचर
ति निरपराधवदसरल चेष्टः शठः स इति ११ कृतविप्रियोप्यशंको यः स्यान्नि
र्भर्त्सितोपि न विलक्ष्यः प्रतिपादितेपि दोषे वक्ति च मिथ्या स धृष्टः १२ भक्तः
सेवत्नमेत्रो नर्मणि निपुणः शुचिः पटुर्वाग्मी चित्तज्ञः प्रतिभावान् न स भवेन्न
भिगम्यत्वात् शृंगाराश्रय इति ८ अथ एवं गुणस्यास्य भेदान् सलक्षणान् आर्याचतुष्टयेनाह ९ १० ११ १२ ग
तार्थं अथ तस्य नर्मसचिवः क्रीडासहायो भवति तस्य चाष्टौ गुणानाह भक्त इति गतार्था आर्या १३ ॥ ॥ १२७

अथतस्यैवभेदानाह गतार्थमार्यादयं १२ १३ अथनायिकानांस्वरूपंभेदान् प्रभेदांश्चभेदप्रभेदस्वरूपं

त्रिविधःसपीठमर्दःप्रथमोथविटोविदूषकस्तद्वत् नायकगुणयुक्तोथचतदनुचरःपीठमर्दोत्र
१४ विटएकदेशविद्योविदूषकःक्रीडनीयकप्रायः निजगुणयुक्तोमूर्खोहासकराकारवेषवचाः
१५ आत्मान्यसर्वसक्कास्तिस्वीलज्जान्वितायथोक्तगुणाः सचिवगुणान्वितसख्यस्तस्यस्वर्नायिका
श्रेमाः १६ शुचिपौराचाररताचरित्रशरणार्जवक्षमायुक्ता आत्मीयातत्रेषामुग्धामध्याप्रगल्भा ॥ २४ ॥
च १७ मुग्धातत्रनवोढानवयौवनजनितमन्मथोत्साहा रतिनैपुणानभिज्ञासाध्वसपिहि॰
तानुरागाच १८ तल्पेपरिहृत्यास्तेसकंपमालिङ्गनेङ्गमपहरति वदनेवचुंवनेसाएष्ठावङ्ग शृं॰
शाङ्कस्फुटंवक्ति १९ अन्यानिषेवमाणोसाकूणयतिनायकेनेङ्गमस्य शोदितिकेवलमथस्मड्डनोपा ति॰
येनलक्षयतिच २० आरूढयौवनभरामध्याविर्भूतमन्मथोत्साहा उद्भिन्नप्रागल्भ्याकिंचिद्धृतमन्द टि॰
नचातुर्या २१ म्रियतेसायस्यास्मरतेविशतीवनायिकाङ्गेषु स्मरनानेसानंदानिमीलिताक्षी
विस्मयतिच २२ कूप्यतितत्रसदोषवक्रोक्त्याप्रतिभिन्नत्तितेधीरा परुषवचोभिरधीरामध्यासा
वाह १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ ॥ ॥

काले २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ॥
१२८
128

लब्धायतिः प्रगल्भा रतिकर्मणि पंडिता विमर्दे ता आक्रांतनायकमना निर्व्यूढविलासविस्तारा २४
स्मरते निराकुलासौ द्रवतामिव याति नायकस्यांगे नचतत्रविवेकमलं कोयं काहं किमेतदिति २५
तत्रकुपिता परा धिनि संहृत्याकारमधिकमाद्रियते कोपमपकृत्यास्ते पीरा हि रहस्युदासीना २६ म
ध्यातु साधुवचनैस्तमीदृशं प्रतिभिनत्ति सोल्लुंठैः ताडयति मेद्धपीरा कोपात्संतर्ज्य संतर्ज्य २७ ॥
ज्येष्ठकनिष्ठत्वेन तत्पुनरपि मध्यादिधा प्रगल्भा च स्वीयात्वनन्यभेदाकाव्येषु तथा प्रसिद्धत्वात्
२८ दाक्षिण्यप्रेमभंगाव्यवहारो नायकस्य काव्येषु दृष्टस्तयोरवश्यं सत्त्वेपि न पुनर्भवो भेदः २९
परकीया तु द्वेधा कन्योढा चेति ते द्विजायेते गुरुमदनार्ते नायकमालोक्या कर्ण्य वा सम्यक् ३०
साक्षाच्चित्रे स्वप्ने स्याद्दर्शनमेव वा मिंद्रजाले वा देशे काले भयपासाघु तदाकर्णनं च स्यात् ३१ दृष्टेन
सम्मुखीनेकन्याशंका तिनायके दृष्टा वक्रं न च क्षुवाणं वक्ति सखीं न सखींवासौ ३२ पश्यन्त्य
वीक्षमाणं सस्निग्ध स्फारलोचना सततं दृष्टा न पश्यति तस्मिन्नालिंगति वालमंकगतं ३३ ॥

१२८

३४. ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ इत्यार्यापंचविंशतिः स्वगमानवरमात्मीयापरकीयावेश्याचेतिमूलभेद
त्रयं आत्मीयाचमुग्धामध्याप्रगल्भाचेति पुनस्तेयापुनस्तुमध्याप्रगल्भयोर्धीराऽधीरामध्याचेतिप्रत्येक
भेदत्रयं पुनश्चज्येष्ठकनिष्ठत्वेनमध्याप्रगल्भयोर्भेदद्वयंमुग्धात्वेकभेदैवकाव्येषुतथाप्रसिद्धेः अत्रतु।
अनिमित्तंचहसंतीसादरमाभाषतेसर्वोकिमपि रम्यंवानिजमंगंसव्यपदेशंप्रकाशयति ३४ स
ख्यापर्यंकेलंवारचयत्यलकावतंसरसनादि चेष्टांकरोतिविविधामनल्पाेरंगभंगैर्वा ३५ आमो
दापितयैनतत्सर्वंकृतंतेनुरागमापन्ना नायकमभियुंक्तेसाप्रगल्भभावेनपुनरनस्या ३६ उद्भूतानं
दभरामप्लननजघनस्थलादेवसनांच निष्पंदतारनयनाभवतितदालोकनादेव ३७ कन्यापुनरे
भियुंक्तेनस्वयमेनंगतापिद्वरवस्थां सखिन्यानदवस्थांसर्वोत्तनस्मैनिवेदयति ३८ सर्वांगा।
नात्वेश्यासम्यगसौलिप्सतेयनेकामात् निर्गुणागुणिनोनास्यानद्वेष्योनप्रियः कश्चित् ३९
गम्यंनिहूण्यसास्फुटमनुरक्तेवाभियुज्यरंजयति आकृष्टसकलसारंक्रमेणनिःकासयत्येनं
योनिकास्तनर्विवाहितापुनर्भूः परकीयाकन्यापरिणीताचेतिद्विभेदावेश्यात्वेकरूपैवेतितल्लक्षणं
चस्वयंयोजनीयमिति ७ ॥ ॥ ॥

कालं तास्वाधीनपतिर्वासकसज्जाभिसारिकोत्का च अभिसंधिताप्रगल्भाप्रोषितपतिखंडिते चाष्टौ १ यस्यां स्मरतवि॰
१२९ लासैराकृष्टमनाः पतिः स्थितः पार्श्वे विविधक्रीडासक्तो स्वाधीनपतिर्भवेत्तत्र २ निश्चितदयितागमना सज्जि-
तनिजगेहदेहशयनीया ज्ञेया वासकसज्जा प्रियप्रतीक्षितद्वारा ३ अभिसारिकेति सेयं लज्जाभयलाघवा-
129 नवालोच्य अभिसरति या प्राणेशं मदनेन मदेन वाकृष्टा ४ नोपगतः प्राणेशो गुरुणा कार्येण वा विघ्निता-
गमनः यस्याः किं तस्मादिति आकुलचित्ता सोत्कण्ठा ५ अन्यत्र यः कोपं कृत्वा प्रसाद्यमानोऽपि न प्रसन्नेति
यस्याः कृष्णेव दयितो गच्छत्यभिसंधिता सेयम् ६ यस्या जीवितनाथः संकेतकमात्मनैव दत्त्वापि ना-
यातस्तु पागतायां तस्यामिति विप्रलब्धेयम् ७ सेयं प्रोषितनाथा यस्या दयितः प्रयाति परदेशम् ८ ॥
न्नावधिमागमने काले कार्यावसाने वा ८ कार्यान्तरकृतविघ्नो नागच्छत्येव वासकस्यायाः तस्मि॰
न्नीवितनाथो यस्याः सा खण्डिता ज्ञेया ९ पुनरन्यास्तास्तिस्रः संत्युत्तममध्यमाधमभेदात् इति सर्वा॰
च॰ एवैताः शत[illegible]त्रयं चतुरशीतिश्च १० अपराधप्रमितया कुप्यति मुञ्चति च कारणात्कोपम् स्निह्यति नितरां रम-
तो गुणकार्यात्सोत्तमा ज्ञेया ११ आलोच्य दोषमल्पं कुप्यत्यधिकं प्रसीदति विशेषा स्निह्यत्यपि कारणेन च महीय-
सा मध्यमा सेयम् १२ स्निह्यति विनापि हेतुं कुप्यत्यपराधमन्तरेणैव स्वल्पादप्यपकाराद्विरज्यते साधमा प्रोक्ता १३
स्वं विसरति श्रीगोविन्दपराज्ञानमवाप्य निर्वेमितनदाराः पित्रा दत्तासांगः सत्राजिताद्यैर्नगम्यास्तु : १४ म्लेच्छादि १२९

अथसर्वासामपितंविधानकवशाद्भेदांतरमाह ताःसर्वाअभिसारिकाःखंडिताश्चभवंत्यथात्मीयाभेदां
तरमाह तास्तुस्वीयास्वाधीनपतिप्रोषित[illegible]पतिकात्वभेदतोद्वेधा अभिसारिकायालक्षणमभि
सरणक्रमंचाभिधातुमाह ४१ ४२ इत्यार्याद्वयेनागमं ४२ खंडितालक्षणमाह ह्यागमानव
रंतस्याःकथाशरीराणिभूयांसिते नाविप्रलब्धाकलहांतरितेः चांतर्भूतेतल्लक्षणंचेदंयथा यस्या

द्वेधाभिसारिकाखंडितावियोगाद्भवंति तास्तास्स्वीयास्वाधीनपतिःप्रोषितपतिकाश्चनद्वेधा ४१
अभिसारिकातुसायाहूतानाहूतेनवासदैकावा अभिसरतिप्राणेशंकृतसंकेतायथास्थानं ४२
कांच्यादिरणत्कारैर्व्यक्तेलोकेप्रयातिसर्वस्त्री ह्युषितमोन्मोत्वादिह्न्नेस्वीयापरस्त्रीव ४३
यस्याःप्रेमनिरंतरमन्यासंगेनखंडयेत्कांतः साखंडितेतितस्याःकथाशरीराणिभूयांसि ४४

हूतोपिप्रियःप्रेष्यदत्वासंकेतमेववा नागतःकारणेनेहविप्रलब्धातुसास्मृता ईर्ष्याकलहनिःक्रांतो
यस्यानागच्छतिप्रियः सामर्षवशासंतमाकलहांतरितामता एवंविधानिसविधानकवशाद्भूयां
सिकथाशरीराणितस्याभवंति ततश्चयदुक्तंभरतेनयथा तत्रवासकसज्जाचविरहोत्कंठितापिच स्वा
धीनभर्तृकावापिकलहांतरितातथा खंडिताविप्रलब्धाचतथाप्रोषितभर्तृका तथाभिसारिकाचे

वृद्धस्थितानाविति:प्रस्तुता: तदग्रावित्संदर्शितं ७१ ॥

कालं स्वाधीनपतिप्रोषितपतिकयोर्लक्षणमाह ४१ सुगमं ४९ अथाध्यायमुपसंहरन्नन्यथाकरणनिषेध
१३०
130

यस्याः पतिरायत्तः क्रीडारसेन यासमं रत्नैः मुदितः सा स्यात्स्वाधीनपतीर
तिमिंडनलालसासक्ता ४१ सा स्यात्प्रोषितपतिका यस्या देशान्तरं पति
र्यातः नियतानियतावधिको यास्यति यातेस्तु पेक्षितिच ४९ इति
कथितमशेषलक्षणं नायकानामनुगतसचिवानां हीनमध्योत्तमानां
अतिरसिकतयेदं नान्यथाज्ञात्कुर्यात्कविरविहतचेताः साधुका
व्यं विधित्सन् ४७ इति श्रीअलंकारे द्वादशोऽध्यायः १२ ॥

माह प्रकटार्थमेव ४७ इति नमिसाधुविरचिते रुद्रटालंकारटिप्पनके द्वादशोऽध्यायः
समाप्तः १२ ॥

१३०

संभोगः संगतयोरितिवचनात्संपर्क एव नायकयोः शृंगारो न त्वालोकनादीत्याशंक्याह अन्योन्यस्येति
नायकौ दंपती सचित्तौ तुल्यमानसौ यदालोकनवचनोद्यानविहारपुष्पोच्चयजलक्रीडामधुपानताम्बू
लस्मरणादिकं परस्परस्य संवेद्यमनुभवतः स सर्वो न तु निधुवनमात्रं संभोगशृंगार इति प्रवासविप्रले
भस्य संभोगशृंगारत्वनिषेधार्थमाह देशदाविति प्रमदादिनाविपर्यर्थः १ अथास्य संभोगशृंगारस्यानु

अन्योन्यस्य सचित्तावनुभवतो नायकौ यदिह मुदा आलोकनवचनादि स सर्वः संभोगशृंगा
रः १ तत्र भवंति स्त्रीणां दशादि एव हेलसौकुमार्याणां अविरोधिन्यश्चेष्टा देशे काले च सर्वासां
२ दयितस्य सखीमध्ये चेष्टाभिर्मधुरैर्वचोभिरुक्तविचित्रैस्ताः ललितैरंगविकारैः क्रीडंत्यो वानुकुर्वं
ति ३ अनुकार्येण न तन्नार्यो यत्स्वरागाकमेतन्मयीतेस्ता अनुकुर्वती विजहत्यात्माधुर्यं सौकुमा
र्यं च ॥ ४ ॥

भवमाह तत्रेति सुगमं नवरंद्रादि एषमनुवृत्तिः स्नेहः प्रेमसौकुमार्यमाहैवं
देशो वनोद्यानादिः कालो वसंतसरणादिः दयितचेष्टानुकारो नाम लीला स्त्रीणां भवतीति दर्शि
तमाह दयितस्येति सुगमं तत्रापि तदनुकार्यं यदनुकर्तुं शक्यते तेन तल्लक्षणमपि ३ तदाह अ

कुमारीभिति सुगमं कवं तरखयागाजैवसर्थः ४ ॥

काले वेष्टांतराण्याह अपहार इति ५ सुगमं समूकाकालमिति एवं सत्संख्यामल्पमनौचित्यसंव्यवहाराकांखे
१३१ षवचनानामिति ६ तत्काचित्समाख्यैवेनिदर्शयितुमाह समय इति सुगमं अननुकूलाचरणं च सर्व
131 अपहारेवमनानांकुचकलशादिग्रहेरतांतेच अंतर्निह्निताभेदाः पुरुषेषु स्त्रीष्वेववर्तंते ४ सम
कालेनिंदतित्रस्यतिहसत्यहे तल्लज्जेति अस्पृष्यालिंगतिचदर्पितान्यत्रैरिवाविष्टाः ६ समयेत्वरा
वतीनामपदेषु विभूषणादिविन्यासः भवतित्वरणायविभाविततात्पर्यस्मारितालिरपि ७ कु
र्वंतिप्रतिकूलानहासिचयघतप्रियंप्रतिप्रमदाः ततत्क्षणायतासांभवतिमनोभूप्रसादेन ८
हष्टाप्रियमायांततन्मनसस्तेनसंवदंत्योवा मन्मथजनितस्तंभाः प्रतिहतचेष्टाश्च जायंते ९
किमपिप्रियेणपृष्टास्तस्यायद्दत्तसंस्तनसैव साधसमादितकंठाः स्खलितपदैरुत्तरं वा
कैः १० यत्किमपिरहस्यंतमेकर्णेकथयेत्प्रियः सखीमध्ये मृण्वंतिस्फारहशास्तउदितचन
कंटकस्वेदाः ११ ॥

उद्दोषत्वेनप्रसिद्धं ७ त स्यविशेषयागात्वमाह कुर्वंतीति सुगमं ८
नवोढानांस्वरूपमाह दृष्टेति ९ किमिति १० यदिति ११ ॥ १३१

१२ सुगमं ननु किमिति सखीभिः प्रार्थनया नीयते नायकः कथं हठादेव न प्रवर्तयती त्याह सुकुमारा ।

मदनव्याकुलमनसः सकलं तस्यार्थमनवगत्यैव कुर्वाणेन दयिमङ्गः कुर्वन्त्यवधारयन्त्यरव १२ नवप
रिणीतावधोयत्नादपनीयसाध्वसं साशा नीता अपि विस्रंभरहः सुनिर्वृतिभीरमणैः १३ प्रेर्यप्रेर्य
सखीभिर्नीयते वासवेश्म दयितानां तत्संगमाभिलाषेऽप्यसिलज्जाहृतप्रसरैः १४ सुगमं सुकुमा
राः सुकुमाराणामारोप्यायोषितः सदा नतेऽस्य तदनिच्छया प्रवृत्तः शृंगारे नायं नसुरवैः १५ वाग्मी । श
सामप्रवणाग्रादभिराराधयेन्नरो नारी तत्कामिनां महीयोयस्मात्कृंगारसर्वस्व १६ सकविभि
रभियुक्तैः सम्यगालोच्य तत्त्वे त्रिजगति जनं यायत्स्वरूपेण निवद्धं तदिदमिति समस्तं वीत्यकाव्येषु ता
कुर्यात्कविरविरलकीर्तिप्राप्तये तद्वदेव १७ ॥ इति श्रीकाव्यालंकारे त्रयोदशोऽध्यायः १३

इति १५ तस्मात्किं कर्तव्यमित्याह वाग्मीति सुगमं १६ अथाध्यायमुपसंहरन्कवेरुपदेशमाह सुग
मं १७ इति नमिसाधुविरचिते रुद्रटालंकारटिप्पनके त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥

वि॰
काले
१३२
132

अथ संभोगं व्याख्याय विप्रलंभशृंगारं व्याचिख्यासुराह अथेति अथशब्द आनंतर्ये संभोगानंतरं विप्रलं
भोयं शृंगारस्य तुर्विधो भवति कथं चतुर्विध इत्याह प्रथमानुरागादय आत्मा स्वरूपं यस्य तद्भावस्तस्मात् तेनेह
तन्नामप्रकारनिर्देशादेव चातुर्विध्यं लब्धं च तुर्विधग्रहणं च तुर्विधस्याप्यस्य शृंगारत्वनियमार्थं चतुर्विधोपि
शृंगार एवायं केचिद्धि करुणं रसमेव विप्रलंभभेदं करुणमंतर्भावयंति तदसद्वैलक्षण्यात् शुद्धे दि

अथ विप्रलंभनामा शृंगारोयं चतुर्विधो भवति प्रथमानुरागमानप्रवासकरुणात्मकत्वेन १
आलोकनादिमात्रप्ररूढगुरुरागयोरसमागमो नायकयोर्या चेष्टा स प्रथमो विप्रलंभ इति २ हिम
सलिलचंद्रचंदनमृणालकदलीदलादिनिषेवितो दुर्वारस्मरतापोसेवते निंदतः क्षिपतः ३ आ
दावभिलाषः स्याच्चिंता तदनंतरं ततः स्मरणं तद्गुणसंकीर्तनमुद्वेगोथ प्रलापश्च ४

करुणो शृंगारस्यैवैष नवविधनैकरुणविप्रलंभस्तु शृंगार एव यथा कालिदासस्य प्रतिपद्यमनोहरं व पु
:पुनरप्यादिशतादविरुद्धस्थितः रतिहृतिपदेषु कोकिला मधुरालापनिसर्गपंडिता १ अथैषामेव यथाक्र
मं लक्षणमाह आलोकनेति स्रगमं २ तापवक्राग्निवेष्टा आह हिमेति स्रगमं ३ अथ आसमस्त
वकानवस्थाभेदानाह आदाविति ४ ॥ ॥ ॥ १३२

उन्माद इति सुगमं एताश्च दशाः कादंबरीकथायां प्रकटाः मरणांतके चित्रेच्छेति दशांस्तस्याह्निकीदृशः शृंगारः
येहक्केतेत्तमनंतेनवमीदशाप्राप्तस्यानिहृयमस्यमरणमेवदशमीदशास्यात्तेरस्तामप्राप्तेननायकेनतन्निषेधा
उन्मादस्तद्वततोव्याधिर्जेडतानतस्ततोमरणं इत्यमसंयुक्तानांयुक्तानांदशदशास्तेयाः ५ प्रथमनायिको
वरकस्तस्याममज्जयति परिजनेनतस्याः उद्दिश्यहेतमन्यसाम्राप्रादनेनमानेन ६ तस्यपुरतोपथक्रवनतूः।
हीतवाक्यस्यनायिकाविषयां चिरमनुरागेणकथास्वमभिप्रायंप्रकाशयति ७ तदभावेप्रव्राजि।
तामालाकारादियोषितोवापि उभयप्रत्यायिनगिरः कर्मणिसमर्थान्नियुंक्तेच ८ तद्द्वारेणनिवे
दितनिजभावोविदितनायिकाचित्तः विरचितनानाउपचारैःस्वावस्थास्तवकैर्लेखैः ९ सिद्धांच
तोविविक्तैर्हृद्याभ्यकलाभिरिंद्रजालैर्वा योगैरसकृत्क्रमशोविस्मापयतिप्रसंगेषु १० सम्येतयदा
नैवंकथमपिलभ्येतनायिकानाथ्यात् दीनासमस्तोपायःकन्यासन्तदेतिसाधयति ११ ॥
र्थंयतितव्यमितिनिदर्शनार्थंदशमीदशोक्ता ५ पृथक्कलत्रपृथक्त्वरतिप्रयत्नक्रममाह प्रथेति ६ ७ ८
९ गतार्थं १० यदातुसाकन्यानानेनक्रमेणप्राप्यतेतदाकिमित्याह सम्येनेति सुगमं नवरंनायिकातनक
दिकान्तंनतुकन्यायाःस्वीकारक्रमोपदेशोनदुष्टः ८ ॥

कालं
१३३
133

परदाराणां न विरुद्ध एवमन्नापायत्वादित्यत आह नेति १२ सुगमं किमिति १३ ननु पारदारिकत्व
ख्यानमपि न युक्तमित्याह सर्वत इति यत्र शास्त्रे भणितं परदारान गन्तव्यास्तत्रैवोक्तं सर्वत एवात्मानं गो

न हि कुविना परदारा एष्टव्या नापि वोपदेष्टव्याः कर्तव्यत्वेनान्येषां न चैतदुपायोभिधातव्यः १२ किं
त्वनदीयं हृतं काव्यागतयास केवलं वाक्ति आराधयितुं विडंबस्तेन न दोषः कवेरत्र १३ सर्वतए
वात्मानं गोपायेदिति स्वदारागणावस्थः आत्मानं रातिष्यन् प्रवर्तते नायकोप्यत्र १४ मानुः स
नायके यं विकारमायाति नायिका सेर्ष्योद्दिष्टपनायिकोत्तरसंबंधसमुद्भवदोषं १५ गमनेज्या
गान्दोषः प्रतियोषिति मध्यमस्तथालापः प्रलोकनेक्षनीयान्मऽप्याज्यायान्त्यहृदः १६ वस
नादिनायकस्य तदीयमाईहलेनेवनस्याग दोषस्य तथागमकं गोत्रस्खलनं च सखीवचनं १७

पायेदित्येतस्माच्च वचनान्नायकोप्यात्मरक्षार्थमत्र परदारेषु प्रवर्तत इति १८ प्रथमानुरागउक्तोऽथमा
नमाह मान इति सुगमं १५ दोषस्य वसोत्तर विभागानाह गमन इति सुगमं १६ अथ दोषस्यैव लिंगा १३३

सा०द० रसनाट्यसिद्धि सुगमं २ ॥

अथ सौ दोषोत्तानस्तस्याः किं कृतं तस्मादाह देशमिति सुगमं नवरं यदि ज्यायांसो देशकालपात्रप्रसंगाभ
वं तत्साध्यस्तदा कोपः स्यादथ मध्यमास्तदा कृच्छ्रसाध्यः अथ कनीयांसस्तदा सुखसाध्य इति १९ अथ क
पतेदशादयो ज्यायांसस्तस्मादाह ज्वलदिति १९ इतीति सुगमं नवरं नाविनि पूर्वोक्तनायकौ न त्वानुकूलद
क्षिणादिस्तत्रैव नायकः आत्मान्यसर्वसक्तास्तु नायिकास्तत्रानुकूलेन दक्षिणेन च नायकेन ज्यायस्या।

देशे काले पात्रे प्रसंगमवगम्य कर्मेत्यसविशिष्टं जनयति कोपमसाध्यं सुखसाध्यं दुःखसाध्यं वा १९
ज्वलदुज्ज्वलप्रदीपकृतसमोल्कारधूपसुरभिवासगृहं सोपनलेवसवं दिशयानं सुरभिकुसुममरं ॥
१९ इति देशा ज्यायांसो मधुरजनीस्मरमहोदयः कालः पात्रं तु नायकौ तौ ज्यायोमध्यापमावु
कौ २० सकलसखीपरिवृतनतारत्वमभिमुखेनांतस्वशमाच जायेत नायिकाया यत्र सामान्यसं
गोसौ २१ परिहारो वसनादावन्यस्मादागमोन्यदिदमिति वा परिहृतं कृतमस्मिन्नलक्ष्यते नायि

नायिकाया दोषः कृतोऽसाध्यः शठेन धृष्टेन च ज्यायस्याः कृच्छ्रसाध्यः शठेन धृष्टेन च ज्यायस्याः सुखसाध्य
इत्यादि चिंत्यं २० प्रसंगं ज्यायांसमाह सकलेति सुगमं मध्यापुंसोत्तप्रसंगो स्वयमुन्नेयो २१ नव्यप्रसंगदो
षदर्शनेन परिहारो नास्ति लिंगगम्योवत्सोन्याह परिहार इति २२

काले सगमे २३ २४ अथयतःकोपाज्ञायकायऊकृते तदाह ज्यायोभिरिति सगमं २५ अथास्याःकोपस्यसा
१३४ तदत्रत्वन्कृतमिदमितिपरिहारः पूर्वमेववास्तरते शाङ्गांतरनिष्पत्तिगीत्रेसवलनेनकेलिवी २३
134 अभियोज्यायोमयिवाऊपितेयमनेनहेतुनातेन वक्तिसखीनेमिथ्याकिलेतितद्वचसिपरिहारः
२४ ज्यायोभिःसहदोषोज्यायाऊनयस्यसाध्यमतिकोपे तस्मात्क्रियतेसयोमनस्विनीत्यजति
वाक्रुकथं २५ दोषस्यसहायानामालोच्यवलावलंसमेतानां बुध्येतकोपमस्याःसत्वसाध्यंवाकु
साध्यंवा २६ सामप्रदानभेदोप्रणातिरुपेक्षाप्रसंगविभ्रंशः अत्रैतेषडुपायादंडस्थिदहेतिश्रृंगा
रे २७ सामोस्मिपालनीयस्त्वैवधीरावऊदमात्वंच अहमेवदुर्जनोस्मित्रियादिस्त्वंतिवचःसा
म २८ कालेलेकानादिदंद्यादहृदिप्रकारणांत्वन्यत् वेधुमहादिकमितियतद्दानेसाधुत्वमा
स्व २९ तस्यागृहीतवाक्यंपरिजनमावाप्यदानसम्मानैः तेनसदोषःकोपेत्तांवोपयतीसवे
भेदः ३० दैन्येनपादपतनेप्रणातिरुपेक्षावधीरणं तस्याः सहसात्रस्तवयोगोभ्रंशःकोपप्र
ध्यासाध्यविभागःकथंतेयस्मात् दोषस्येति सगमे २६ अथयत्नानेकोपेकेउपायाःप्रयोक्तव्याःके १३४

संगमे २२ अथ प्रवासमाह यास्यतीति संगमे नवरं यथा स्वं वस्य इति करत्वनतिक्रमेणावस्था दशा प्रसा
हृतिप्रवस्यावायस्सस्तथाभूतोऽन्यथा वेति अन्तविवक्षामंतरेणार्थः २३ अथ करुणमाह करु
ण इति नवरं नायको म्रियते नायिका वा तथा नायकोऽस्तंकल्पो नायिका वा भवतीति चत्वारः प्रकाराः

स्फुरत्रयथा पूर्वं स्वसर्वेषु यथोत्तरं तथा बलवान् साध्ये तथा नस्फुट्नाबलवांस्तत्र प्रयोक्तव्यः २२
यास्यति याति गतो यत्परदेशं नायकः प्रवासोऽसौ एष्यत्येनयायातोऽथ यथावस्थान्यथापि स्याद्दानत्
२३ करुणः स विप्रलंभो यत्रान्यतरो म्रियेत नायकयोः यदि वा स्तंकल्पः स्यात्तत्रान्यस्तत्र तेन प्रल
पेत् २४ सर्वेषु जनः स्यात्स्वस्थावयवो विचेतनो ग्लानः अच्छिन्ननयनसलिलः संततं
दीर्घोष्णनिश्वासः २५ ॥

२४ अथ यत्नजैको जीवति तस्य सदृशश्चेष्टो जनो भवतीत्याह सर्वेषुमिति संगमे नवरं सर्वेषु इति च
तुर्थं करुणप्रकारेऽपि निरसोऽयमिति स्त्र विभावानुभावसंयोगाद्भवति न च शृंगारे विभागः संभोग
विप्रलंभादिको भावस्तस्य स्थायी रतिरितरस्तु निर्वेदादिरनुभावस्तु तत्र भवनिश्चीणामित्यादि नोक्तः एवं

काले· अन्योन्यानुरक्तयोर्नार्योः शृंगारोन्यथा त्वेतच्छृंगाराभासः स्यात् शृंगाराभास इति सुगमं नवरं ग्राम्या॰
१३५ भिष्ठेन मेधसा न प्रयोक्तव्यः ३६ अथात्र रीतीनामनुप्रासवृत्तीनां चावसरे विषयविभागमाह रहेति
135

शृंगाराभासः सतु यत्र विरक्तेपि जायते रक्तः एकस्मिन्नपरोसौ नाभाष्येषु प्रयोक्तव्यः ३६ इ
हवैदर्भीरीतिः पांचाली वा विचार्य रचनीया मधुराललितेकविनाकार्यैवृत्तीतशृंगारे ३७
अनुसरति रसानां रस्यतामस्य नान्यः सकलमिदमनेन व्याप्तमाबालवृद्धं तदिति विरचनीयः
सम्यगेष प्रयत्नाद्भवति विरसमेवानेन हीनं हि काव्यं ३८ इति श्रीकाव्यालंकारे चतुर्दशो॰
ध्यायः १४ ॥

सुगमं ३७ अथाध्यायमुपसंहरन्सर्वरसेभ्यः शृंगारस्य प्राधान्यं प्रचिकटयिषुराह अनुसरतीति
सुगमं ३८ इति नमिसाधुविरचिते रुद्रटालंकारटिप्पनके चतुर्दशोध्यायः १४ ॥ १३५

शृंगारं व्याख्यायाधुना वीरादीनां विभावानुभावलक्षणं कारणत्रयं तथा नायकानायकगुणांश्च प्र-
त्येकं क्रमेणाह उत्साहात्मेति । नयेति गतार्थेन वरमुत्साहः स्थायीभावो धर्मदानयुद्धलक्षणं च विषय
त्रयं विभागो नायकगुणा एवानुभावस्तेजो रोण च सामर्थ्यं वलेरिपूणां वलादाक्रमणं पराक्रमः गांभी

उत्साहात्मा वीरः स त्रेधा युद्धधर्मदानेषु विषयेषु भवति तस्मिन्नुत्तमो नायकः ख्यातः १
नयविनयबलपराक्रमगांभीर्यौदार्यशौर्यशौंडीर्यैः युक्तोनुरक्तलोको निर्व्यूढभरो महारंभः
२ करुणः शोकप्रकृतिः शोकश्च भवेद्विपत्तितः प्राप्तेः इष्टस्यानिष्टस्य च वैविध्यविहितो ना-
यकस्तत्र ३ शप्तिन्ननयनसलिलप्रलापवैवर्ण्यमोहनिर्वेदाः क्षितिवेष्टनपरिदेवनविधि-
निंदाश्चेति करुणेस्युः ४ भवति जुगुप्साप्रकृतिर्बीभत्सः सा तु दर्शनाच्छ्रवणात् संकीर्तना-
द्वैंद्रियविषयाणामसहृद्यानां ५ ॥

र्यमलब्धमध्यता दानमभ्युप पत्तिश्च तथा च प्रियभाषणं स्वजने
ष्वपरेष्वपि नदौदार्यं प्रचक्षते समरैकरसिकत्वं शौर्यं सत्यपि त्यागकारणे योग्यकार्यस्यात्यागः शौंडी-
र्यं येषां मित्यर्थः २ अथ करुणः करुणा इति ३ शप्तिन्नेति स्वगमनवैरं शोकः स्थायिभावः इष्टानिष्टवि-

पत्तिप्राप्तीविभागोछिन्ननयनाश्रुप्रभृ निरनुभावः ४ अथ
वीभत्सः भवतीति ५ ॥

काले १३९ हृदिति सगमे नवरं जुगुप्सास्थायिभावो विभावस्त्वहृद्यदर्शनादिरनुभावो हृल्लेखनादिः हृल्ले-
१३९ खनहृदयकंपः ६ अथ भयानकः संभवतीति ७ दिगिति सगमे नवरं भयस्थायिभावो घोरश-
136 ब्दादिर्विभावः दिक्प्रेक्षणादिरनुभावः ८ अथाद्भुतः स्यादिति ९ नयनेति सगमे नवरं वि-

हृल्लेखननिष्ठीवनमुखकूणनसर्वगात्रसंहाराः उद्वेगाः संत्यस्मिन्नाभीर्याज्ञोत्रमानांत ६
संभवति भयप्रकृतिर्भयानको भयमतीवघोरेभ्यः शब्दादिभ्यस्तस्य च नीचस्त्रीबालनायकता
७ दिक्प्रेक्षणमुखशोषणावैवर्ण्यस्वेदगद्गदत्रासाः करचरणकंपसंभ्रममोहाश्च भयानके
संति ८ स्यादेष विस्मयात्मा रसोद्भुतो विस्मयोप्यसंभाव्यात् स्वयमनुभूतादर्शनादनुभूयान्येन
वा कथितात् ९ नयनविकासो वाष्पः पुलकः स्वेदोनिमेषनयनत्व संभ्रमगद्गदवाणी सा-
धुवादास्सुद्भुते संति १० हासाद्धासप्रकृतिर्हासो विकृतांगवेषचेष्टाभ्यः भवति परस्याभ्यः स-
चभूयस्त्रीनीचबालगतः ११ नयनकपोलविकासो किंचिल्लक्ष्यद्विजोप्यसो मद्रता मध्यानां

स्मयः स्थायिभावो विभावस्त्वसंभाव्यानुभवादिरनुभावो नयनविकासादिः १० अथ हास्यः हास्य इ-
ति ११ सगमे नयनेति नवरं हासः स्थायिभावो विभावस्तु विकृतांगवेषादिरनुभावो नयनक

१२९

अथ रौद्रः रौद्र इति तत्रेति सुगमं नवरं क्रोधः स्थायिभावो विभावो रिपुकृतपराभवादिरनुभावो निजांसो
स्फालनादिः १३ १४ अथ शान्तः सम्यगिति १५ जन्मेति सुगमं नवरं सम्यग्ज्ञानं स्थायिभावो विभा
गस्तु शब्दादिविषयस्वरूपमनुभावो जन्मादित्रासादयः केचिच्छान्तस्य रसत्वं नेष्टं तदयुक्तं भावादिका

रौद्रः क्रोधप्रकृतिः क्रोधो रिपुकृतात्पराभवाद्भवति तत्र सदारुणचेष्टः सामर्षो नायकोऽत्युग्रः १३
तत्र निजांसास्फालनविषमभ्रुकुटीदशनाग्रयुधोक्षेपाः संतिस्वशक्तिश्लाघाप्रतिसाप्रतिपत्ता
क्षेपवल्गनानि १४ सम्यग्ज्ञानप्रकृतिः शान्तो विगतेच्छो नायको भवति सम्यग्ज्ञानं विषये
तमसो रागस्यापगमात् १५ जन्मजरामरणादित्रासो वैरस्यवासना विषये सुखदुःख
योरनिच्छाद्वेषाविति तत्र जायते १६ स्नेहप्रकृतिः प्रेयान् संगतशीलार्यनायको भवति
स्नेहस्तु साहचर्यात्प्रकृतेरुपचारसंबन्धात् १७ निर्व्याजमनोहृतिसनर्मसद्भावपेशला
लापाः अन्योन्यं प्रति सुहृदो व्यवहारोऽयं मतस्तत्र १८ प्रस्यंदिप्रमदाश्रुः स्निग्धस्फा
रलोचनालोकः आर्द्रान्तःकरणतया स्नेहपदे भवति सर्वत्र १९ ॥

रणानामत्रापि विघ्नमानत्वादेवं प्रेयोऽपि द्रष्टव्यमिति १६ अथ प्रेयान् स्नेहेति १७ १८ सुगमं
नवरं स्नेहः स्थायिभावो विभावः साहचर्यादिरनुभवः प्रस्यंदिप्रमदाश्रुप्रभृतिः १९ ॥

काले
१३८
137

अथ वीरादिषु रीतिनियममाह वैदर्भीति प्रेयःकरुणभयानकाद्भुतेषु चतुर्षु रसेषु वैदर्भीपांचाल्ली
द्वे निरीति द्वयं कुर्यात् तथा रौद्रे रसे लाटीयागौडीये वक्तव्ये शेषरसेषु न रीतिनियमः सर्वा अपि क
थं कार्या इत्याह यथौचित्यमित्यौचित्यं रसस्वरूपपरिपोषस्तदनतिक्रमेणेत्यर्थः रसानामलंका
राणां च लक्षणस्य मात्रयापि न्यूनत्वे तदाभासता बोद्धव्या २० अथाध्यायमुपसंहरंस्तद्रचनाक्रममाह

वैदर्भीपांचाल्यौ प्रेयसि करुणे भयानकाद्भुतयोः लाटीयागौडीये रौद्रे कुर्याद्यथौचित्यं २०
एते रसा रसवतो रमयंति पुंसः सम्यग्विभज्य रचिताश्चतुरेण चारु यस्मादिमाँ गम्य न सर्व ननधि २
रम्यं काव्यं विधातुमलमत्र तदाद्रियेत २१ इति श्रीकाव्यालंकारे पंचदशोऽध्यायः १५

एत इति एते रसाः सम्यग्विभज्य चतुरेण कविना चारु यथा भवन्ति तथा रचिताः संतो रसिकान् पुंसो
रमयंति यस्मात्तथैमाननधिगम्य अविज्ञाय सर्वथा रम्यं काव्यं विधातुं कविर्नालं न समर्थः तत्त।
स्मादत्रैतेष्वादरो विधेयो नादरं कुर्यात् २१ ॥ इति श्रीनमिसाधुविरचिते रुद्रटालंकारटिप्पनके
पंचदशोऽध्यायः १५ ॥ १३८

नत्रकाव्येन क्रियते सरसानामवगमश्चतुर्वर्गस्य सुकरं तत्र कथं चतुर्वर्गः कथं च तं रसैः सह निबध्नीयादि
त्याह जगतीति सुगमं प्रबंधेष्विमं सके १ अथ के ते प्रबंधाः कियंतो वेत्येतन्मुखेन महाकाव्यादिलक्ष
णं वक्तुमाह संतीति द्विधा प्रबंधाः संति प्रबध्यते नायकचरितमनेनेति कृत्वा केचन काव्यकथा
ख्यायिकादयः इति आदिग्रहणात् सकलकनाटकाद्यर्थं केचन प्रबंधाः काव्यं कविकर्मणि कथ्यते द्विधा उ
त्पाद्यानुत्पाद्यभेदात् तथा महल्लघुत्वेन भूयोपि पुनरप्युत्पाद्या महांतो लघवश्चानुत्पाद्या अपि महांतो
जगति च चतुर्वर्गैः इति धर्मार्थकाममोक्षाणां सम्यक् ज्ञानमिदं ह्यत्र सम्यग्निश्चानु प्रबंधेषु १=
संति द्विधा प्रबंधाः काव्यकथाख्यायिकादयः काव्ये उत्पाद्यानुत्पाद्या महल्लघुत्वेन भूयोपि २
तत्रोत्पाद्या येषां शरीरमुत्पादयेत् कविः सकलं कल्पितयुक्त्यान्वितं नायकमपि तत्र च विकुर्या
ल्लघुवपुस्तथा अथोत्पाद्यलक्षणमाह तत्रेति तत्र काव्यादिषु मध्ये उत्पाद्या स्युर्येषां शरीरमिति वृत्तं
सकलं कविरुत्पादयेत् नायकं प्रसिद्धं गृहीत्वा तस्य व्यवहारः सर्व एव पूर्वं न निबध्यत इत्यर्थः यथा
माघकाव्यप्रकारांतरमाह कल्पितयुक्त्या घटमाना निर्यस्तमिह भूतं नायकमपि तत्र च विकु
र्यात् तामिति ह तत्र च तिलकमंजरी बाणकथा वा निदर्शनं ३ ॥

काले
१३८
138

अथानुत्पाद्यलक्षणमाह । पंचरमिति तेषु काव्यादिमध्ये तेऽनुत्पाद्याः येषां पंजरं कथाशरीरमखि
लं सर्वमितिहासादिप्रसिद्धं रामायणादिकथाप्रसिद्धं कविः स्ववाचा परिपूरयेद्वदेदित्यर्थः यथा जैन
चरिते अथवा तदेकदेशं वा इतिहासाद्येकदेशं वा स्ववाचा यत्र पूरयेत्तदप्यनुत्पाद्यं यथा किरा
तार्जुनीयं काव्यं ४ अथ महान्तः तत्रेति सुगमं नवरं काव्यस्थानानि पुष्पोच्चयजलक्रीडा

पंजरमितिहासादिप्रसिद्धमखिलं तदेकदेशं वा परिपूरयेत्स्ववाचा यत्र कविस्ते त्वनुत्पा
द्याः ४ तत्र महान्तो येषु वितन्यतेऽभिधीयते चतुर्वर्गः सर्वे रसाः क्रियन्ते काव्यस्थानानि स
र्वाणि ५ ते लघवो विज्ञेया येष्वन्यतमो भवेच्चतुर्वर्गात् असमग्रानेकरसा ये च समग्रैकरसयुक्ताः ६
तत्रोत्पाद्ये पूर्वं सन्नगरीवर्णनं महाकाव्ये कुर्वीत तदनु तस्यां नायकवंशप्रशंसां च ७ ॥

दीनि भण्यन्ते ५ अथ लघवः तदिति सुगमं नवरं ते मेघदूतादयो लघवो महान्तः शिशुपालवधादयः
अथानुत्पाद्येषु पुराणादिक्रमेणैव तिष्ठन्निर्बन्धः केवलं तत्र कविः स्ववाचा चतुर्वर्गरसकाव्यस्था
नुवर्णनेन मस्कारं सर्वं करोतीति न तद्विषयनिबन्धोपदेशो जायते । येषु तूत्पाद्यास्तत्र कथं नि
बन्धः सम्यगुपदिश्यत इत्याशयतः इति ६ तन्निर्बन्धक्रमोपदेशमाह तत्रेति ७ ॥ १३८

तत्र त्रिवर्गसक्तं समिद्धशक्तित्रयं च सर्वगुणं । रक्तसमस्तप्रकृतिं विजिगीषुं नायकं न्यसेत् ८ विधिव
त्परिपालयतः सकलं राज्यं च राजवृत्तेन तस्य कदाचिदुपेतं शरदादिं वर्णयेत्समयं ९ सार्थं मित्रा
र्थं वा परमोदिसोपायिष्णुतल्लस्य कृत्यादिषु मन्त्रमंप्रतिपत्तं वर्णयेद्गुणिनं १० सचरान्तहूतान्दूताकृतो
ऽपि वा स्पृणवतो ऽरिकार्याणि कुर्वीत मदसिरान्ते दोभे क्रोपेतं हु चिन्तनगिरं ११ सेनं समसमं सविवैर्नि
श्चिमचदंडसाध्यतांपशान्तोः तदापयेत्प्रयाणे हतेवाद्बुष्यतेन्नरवे १२ अथ नायकप्रयाणे
नागरिकान्तोभजनपदादिनदीः अटवीकाननसरसीमरुजलधिद्वीपभुवनानि १३ स्कंधा
वारनिवेशं क्रीडां यूनां यथायथं तेषु रव्यस्तमयं संध्यां सन्तमसमथोदयं शशिनः १४ रजनीं त
त्र च यूनां समाजसंगीतपानशृङ्गारान् इति वर्णयेत्प्रसंगात्कथां च भूयोऽनुवध्नीयात् १५ प्र
ति नायकमपि तद्वत्तदभिमुखमक्षमाणमायान्तं अभिदध्यात्कार्यवशान्नगरीरोधस्थितं
वापि १६ योद्धव्यं प्रातरिति प्रवंधमधुपीतिर्निशिकलत्रेभ्यः स्वैर्यं विशोकमानानसंदे
शान्दापयेत्सुभटान् १७ ॥

८ ९ ११ ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ ॥

काले ३८

139

सेनयेति नगरार्णवशैलेत्यादि द्विषिति कल्पेणगोत्रजन्मादि शाह्नाङ्कि त्रिमादिस्तथा संसृष्टानि शिष्ठिस्तवेन
गातभूतः कारितार्थो द्रष्टव्याः तथा भिन्नकर्तृकत्वात् कानस्यात् नायकमुखेन कविरेव मंत्रयते नि
श्चितानि चेति केचित् तथा नद्यः सरितः अटवी निर्जनो देशः काननमुद्यानवनं सरसो महान्ति सरां
सि मरुर्निर्जलो देशः द्वीपं जलमध्यस्थभूप्रदेशो भुवनानि लोकान्तराणि तथा सूनोदयपतीनां क्रीडा
सा च वनेषु क्रीडा नदीषु जलकेलिरट्व्या विहारश्चेत्यादिका तथा सूनोः समाजः संगमः संगीतगोयं
संतत्यक्तनवरहंसविस्मयपुष्पमानयोरुभयोः कृच्छ्रेण साधुकर्यादभ्युदयेनायकस्याते १८
सर्गाभिधानि चास्मिन्नवान्तरप्रकरणानि कुर्वीत संधीनपि तस्मिन्शिष्टांस्तेषामन्योन्यसंबंधात् १९
पानकं सरकं शृंगारः सुरतादिः तथा कलत्रेभ्यः सुभटान्संदेशान्प्रदापयेत् कथं दापयेत् प्रवे
येन मधुपीतिर्मधुपानं यत्र कर्मणि मधुपानमपि कुर्वन्तरस्याद्यो द्रष्टव्यश्चान्तरिति तथा नायकस्येति
नायकस्यैव वृषिजयं कुर्यान्नविपक्षस्येति सूचनार्थं १८ अथ किमयं प्रबंधोऽनवच्छेदपद्यकर्तव्यो ने
त्याह सर्गेति सर्गमेतावदवान्तरसर्गाभिधानि सर्गनामकानि यतः सर्गसंबंधो महाकाव्यमित्युक्तं
तथा संधीन्मुखप्रतिमुखगर्भविमर्शनिर्वहणाख्यान्भरतोक्तान्सुश्लिष्टान्सुरचनान् ३८

महाकाव्यलक्षणमाख्यायिकालक्षणमाह श्लोकैरिति सुगमं नवरं संक्षेपेण निजं कुलमभिदध्या
त्वाख्यायिकायामिव विस्तरेण स्वं चेति चकारोऽनुक्तसमुच्चये तेन सज्जनखलस्तुतिनिंदादिकं चाभिद
ध्यादिति सूच्यते २० ततश्च सानुप्रासेनेति सुगमं नवरं भूयोलघ्वक्षरेण २१ प्रकारान्तरमाह आदाविति
गतार्थं नवरं लघुतावत्संधानं लाघवयुक्तं संधानं यत्र कथांतरे अथवादौ तावत्कथांतरं न्यस्येत् ततो ।

श्लोकैर्महाकथायामिष्टान्देवान्गुरून्नमस्कृत्य संक्षेपेण निजं कुलमभिदध्यात्स्वं च कर्तृतया
२० सानुप्रासेन ततो भूयो लघ्वक्षरेण गद्येन रचयेत्कथाशरीरं पुरेव पुरवर्णकप्रभृतीन् २१
आदौ कथान्तरं वा तस्यां न्यस्येत्प्रपंचितं सम्यक् लघुतावत्संधानं प्रक्रान्तकथावताराय २२
कन्यालाभफलां वा सम्यग्विन्यस्य सकलशृंगारां इति संस्कृतेन कुर्यात्कथामगद्येन चान्येन २३

लघु शीघ्रं प्रक्रान्तकथावतारायसंधानमिति यथा कादंबर्यां २२ तथा अथेति वाशब्दः पक्षान्तरसू
चकस्तेन राज्यलाभादिफलमपि क्वचित् सम्यग्विन्यस्य सकलशृंगारामित्यनेन शृंगाररसस्य प्राधान्येन
निबंधनीयत्वमुक्तं भवति इत्येवं संस्कृतेन कथां कुर्यादन्येन प्राकृतादिभाषान्तरेणाल्पगद्येन गाथाभिः प्र

भूर्तंकथाकृतकथावर्णकविधिसर्गः २३ ॥

काल
१५
140

आख्यायिकालक्षणमाह पूर्ववदिति तद्वन्निति सुगमं २० २१ आख्यायिकायाः पूर्वलक्षणशेषमाह अ
थेति एवाभिन्नक्रमेण तत्स्वायमर्थोऽप्युच्यते न केवलं विना पद्यैव कथाख्यायिकापि तथैव गद्यैव गद्येन रचनीयान्तरव

पूर्ववदेव नमस्कृतदेवगुरूनोत्सहेत स्थितेष्वेषु काव्यं कर्तुमिति कवीन् शंसेदाख्यायिकायां तु २०
तदनु नृपे वा भक्तिं परगुणसंकीर्तनेन वा व्यसनं अन्यस्मात्तत्करणे कारणमाक्लिष्टमभिदध्यात् २१
अथ तेन कथैव यथा रचनीयाख्यायिकापि गद्येन निजवंशं स्वं चास्यामभिदध्यादुत्तमस्येव २२ क
र्यादत्रोच्छ्वासान् सर्गवदेषां मुखेषु नाऽपरता द्वे द्वे वार्ये श्लिष्टे सामान्यार्थे तदर्थाय २३ संशया
यांसाऽवसरे भुवनोद्भूतस्य वा परोक्षस्य अर्थस्य भाविनस्तत्प्रस्तावस्यापि निश्चितये २४ संशया
पितः प्रस्तुतस्यावसरेणैव पाठ्योऽत्र कवित् अन्योक्तिसमासोक्तिश्लेषाणामेकमन्यतमं वा २५

पारणे तोनिजवंशमात्मनोऽन्वे गद्येनैवास्यामभिदध्याद्यथा हर्षचरिते २२ अपि च कुर्यादिति सु
गमं नवरेति दर्शयन् प्रस्तावनाय २३ संशयेति २४ २५ ॥

१५

वर्तमानस्यातीतस्य च परोक्षस्य भाविनस्त्व प्रत्यक्षस्यापि संदेहकाय्यनावसरे सति निश्चयायकं चिन्हाण्णि नम
वसेरेणैवान्योक्तिसमासोक्तिश्लेषाणामध्यादेकस्य भयंवाले कारंपाठ्य तत्र वाचार्यादिच्छेदः अर्थात् ९ एवं
काव्यादिद्वयस्य लक्षणमाख्याय तच्छेषमाह साभिप्रायेति सुगमं नवरंविरुद्धमिव नतविरुद्धं विषयो
तत्रच्छेदः अर्थादार्थापरवक्त्रस्य च्छिन्नाग्राणां प्रन्यतमे वस्तु व गाद्यवान्यन्मालिनीप्रायं १० साभि
प्रायं किंचिद्विरुद्धमिव वस्तु सत्प्रसंगेन प्रोतः कथा अर्थादिविषयेषु प्रवंधेषु ११ अर्थाद्भुद
यो नतराजनु शत्रादि नायकस्यापि प्रमिदध्यादेषु नद्या मोक्षं च मुनि प्रसंगेन १२ अर्थात् तत्वदेका
वैवर्त्तकथा यो च नायकं कार्येवं प्रापञ्जन्तं च धूर्योहिज सेवक सार्थवाहादिं १३ प्रचरस
करुणां वा अर्थाद्यथवा प्रवासमङ्गारं प्रथमानुरागमथवा पुनरंते नायकाभ्युदयं १४ नैतदत्र
त्वाघेषु तत्र व्यभिधीयते यथाहृत प्रलेषु महत्सु च वा नद्विषयो नायकमुपदेशः १५ ॥

तिकाव्यकथाख्यायिकास्तु ३१ सुगमं ३२ प्रथलक्षणं काव्यादीनां लक्षणमाह सुगमं ३३ ३४ अथ
किमेतल्लक्षणं सर्वेषामपि काव्यादीनां सामान्यस्यात् नेत्याह सुगमं ३५ ॥

काले अथ काव्यकथाख्यायिकादयस्त्वत्रादिग्रहणसंगृहीतं दर्शयितुमाह अन्यदिति सर्गमे तच्चयस्यामीय
१५१ रकुलवर्णने यशोर्थं क्रियते सा प्रशस्तिर्यत्र च पंचादीनां चतुर्दशांतानां श्लोकानां वाक्यार्थः परिसमाप्य
151 ते तत्कुलकमादिग्रहणादेकस्मिन् छंदसि वाक्यसमाप्तौ मुक्तकं द्वयोः संदानितकं त्रिषु विशेषकं च
तसृषु कालापकं तथा मुक्तकानामेव प्रबंधकोपनिबंधः पर्यायतया गः कोशः तथा बहूनां छंदसामेक

अन्यद्घूर्णिकमात्रेण प्रशस्तिकुलकादिना नाटकाद्यन्यत्
काव्यं तद्वत्क्रमाद्भाषं विचित्रमन्यत्र चाभिहितं ३९ ॥

वाक्यत्वेन श्लोकानां च समूहावस्थाने पर्यायकथा भूयोप्याह नाटकाद्यन्यदित्यत्र भरतादावभिहितं नाट
कादीत्यत्रादिशब्दान्नाटकप्रकरणेहामृगसमवकारभाणव्यायोगडिमवीथीप्रहसनानि संगृहः
तद्वत्क्रमाद्भाषं च वक्ष्यमाणाभिर्भाषाभिर्निबध्यते विचित्रं च नानामपि संप्रयोगाभिनयादिप्रक्रमादिति ३९ ॥ १५१

महाकाव्यादिलक्षणमभिधायेदानीं काव्यगुणातिशयविवक्षायां माकश्चिदसंभवि वोचदिति।
तन्निषेधार्थमाह क्रलेति सगम १७ ननु भरतहनूमत्प्रभृतीनां सर्वमेतत् घटते ततस्तद्यथा
तेषां तथात्मसामर्थ्यविषयतीतिकोदोष इत्याह यदीति सगमं नवांस्तु रादिमत्र्यैः सुरादिप्रयाणै
क्रशलैलाद्युनिपीनां तद्व्यावर्णनं मनुष्येण आत्मीययैव शक्त्या समद्वीपावनिक्रमणं ३७
यपितल्लेखितवंतो भरतप्रायाः क्रलाचलाद्युनिपीन तेषां सुरादिमत्र्यैः सगादासनवि
मानानि ३८ शक्तिमनजातेषामसुरादिवपेः पिकारासुरादिभ्यः आसीतेहि सूत्रयानी
येतेस्मामरैः सामिति ३९ दारिद्र्यव्याधिजराशीतोष्णाद्युद्भवातिदुःखानि बीभत्सं च विद
ध्यादन्यत्र न भारतात् वर्षात् ४० वर्षेष्वन्येषु पुनर्मणिकनकमयी मही हितसलभ विग
तव्याधिजराहहालतायुषो लोकाः ४१
आदिशब्दात्सिद्धविद्याधरः किंनरगंधर्वादिसंग्रहः ४८
ननु च समस्तविनादिहीनत्वात् मनुष्याणां कथं सुरादिभिः सह संगोपीत्याह शक्तिरिति सगमं नवरं
वशाद्धा हेतो ४९ भूयोप्याह दारिद्र्येति सगमं नवरं भारते भरत तेन मन्यत्र निलाहुलादोक

नेतविषया ७, दिग्माह वर्णयति सगमं, गवंहेङ्गाल
प्रीतिसमाहितौ ५९ ॥

काले १४२

142

अथ शास्त्रपरिसमाप्तौ मंगलार्थं देवताः संकीर्तयन्नाह जयतीति सुगमं इति श्रीपंडितनमिसा
जयति जननमानिष्ठाडुद्दवंनी भवानी जयति निजविभूतिव्याप्तविश्वो मुरारिः जयति च गजवक्त्रः
सोत्र यस्य प्रसादादुपशमितसमस्तो विघ्नवर्गोपसर्गः ४२ इति श्रीकाव्यालंकारे षोडशोऽध्यायः १६
एवं रुद्रटकाव्यालंकृतिटिप्पनकविरचनात् पुण्यं यदवापि मया तेनास्तु जनः परोपकृतिकृद्या
त् १ थारापद्रपुरीयगच्छतिलकः शाडिम्बसीमाभवत् सूरिर्भूरिगुणैकमंदिरमिह श्रीशालिभद्र
सिंधुः तस्मादाप्तजयस्य देवनमिना संतेयसप्रदलिणः शुभमंत्रयप्रिधापि कृत्यवरचितं सहिपंत
नच्छदः २ यदनवबोधाद्वितथं विहितं किमपीह तन्महामतिभिः संशोधनीयमखिलं रचिताञ्ज
लिरेष याचेऽहं ३ सहस्रत्रयमन्यूनं ग्रंथोयं येडिशतोऽखिलः द्वात्रिंशदक्षरश्लोकप्रमाणेन सु
निश्चितं ४ पंचविंशतिसंयुक्तैरेकादशसमाशतैः विक्रमात्समतिक्रांतैः प्रावृषीदं समर्थितं
५ मूलसूत्रव्यतिरेकेण मूलसूत्रं च तत्समं शतान्यष्टौ सपिंकानि ६ श्रीकृष्णाय नमः भक्तिः कृष्णम
तिर्दृढं शांकरिभागेरतिः श्रुते दया सर्वेषु भूतेषु स्यान्मे जन्मनि जन्मनि १ संसम मनोरमा कामाः
संसारस्याविभूतयः किंतु मत्तांगनापांगभंगलोलं हि जीवितम् २ ॥
॥ इति विरचिते रुद्रटालंकारटिप्पनके षोडशोऽध्यायः १६ रुद्रनवसप्तपरिमितशरदि श्रीविक्रमादित्याद्

